

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРОТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МАРТИНОВА ЛІЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 330.131.7:338.439

ДИСЕРТАЦІЯ
УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА
ПІДПРИЄМСТВАХ ЗЕРНОПРОДУКТОВОГО ПІДКОМПЛЕКСУ

Спеціальність 08.00.04 – Економіка та управління підприємствами
(за видами економічної діяльності)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ / Л.В. Мартинова

Науковий керівник
доктор економічних наук, професор
Нестеренко Світлана Анатоліївна

Мелітополь - 2018

АНОТАЦІЯ

Мартінова Л.В. **Управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу.** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). – Луганський національний аграрний університет, Таврійський державний агротехнологічний університет, Мелітополь, 2018.

Дисертаційна робота присвячена вирішенню науково-практичного завдання щодо обґрунтування теоретико-методичних положень та удосконалення інструментарію управління ризиком господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу в Україні. В роботі досліджено методи управління ризиками господарської діяльності та інструментарій оцінки ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу.

У роботі досліджено підходи до визначення сутності та ознак ризику господарської діяльності підприємства, серед яких виокремлено: ймовірність виникнення незапланованих втрат ресурсів у результаті прийняття рішення; відхилення фінансово-економічних результатів діяльності від запланованих; наявність альтернатив прийняття управлінських рішень щодо зменшення негативного впливу факторів ризику. Надано власне трактування поняття «ризик господарської діяльності», як складної об'єктивно-суб'єктивної категорії, що характеризується ситуацією ймовірності втрати різного роду ресурсів та/або відхиленням фінансово-економічних результатів діяльності від запланованих в альтернативних умовах прийняття управлінського рішення.

Дослідження сучасних підходів до управління ризиками господарської діяльності підприємств дало можливість виділити три основні напрями наукових досліджень проблемного поля управління ризиками господарської діяльності підприємств: напрям наукових досліджень, що висвітлює проблеми теорії, оцінки й аналізу ризиків з позицій підходів теорії ймовірності; напрям наукових досліджень, що розглядає теоретичні й практичні проблеми застосування економіко-математичних методів аналізу з метою виявлення фактичних відхилень від запланованих результатів; третій напрям, який розглядає окремі теоретичні напрями дослідження ризиків та пропонує застосування методик якісного й кількісного вимірювання факторів ризику. Слід зазначити, що третій напрям представлених наукових досліджень найбільше відповідає меті дисертаційного дослідження.

Автором здійснено розподіл факторів ризику господарської діяльності підприємств залежно від основних видів бізнес-процесів за можливим ступенем їх керованості, що передбачає можливість відстеження керівництвом підприємства основних факторів ризику з подальшим усуненням їх негативного впливу на результати господарської діяльності на підставі прийняття відповідного управлінського рішення. Це дало можливість розробити узагальнену класифікацію методів управління господарськими ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу й структурувати методи управління ризиками з позицій розподілу або передачі ризиків, а саме: методи мінімізації ризиків за рахунок власних ресурсів підприємства та методи розділення та\або передачі ризиків третім особам.

Обґрунтовано пріоритетність використання методів страхування та диверсифікації (ефективною формою здійснення якої є створення територіальних кластерів) у системі антиризикового управління на підприємствах зернопродуктового підкомплексу.

У результаті проведеного контент-аналізу автором сформульовано власне визначення поняття «кластер», як добровільного територіально-

економічного й міжгалузевого об'єднання визначених виробничих підприємств, наукових установ і органів влади, пов'язаних між собою складною системою взаємовідносин, основною метою об'єднання яких є реалізація спільних інтересів у сфері збільшення конкурентоспроможності певного виду продукції, товарів, робіт і послуг, підвищення ефективності виробництва й інвестиційної привабливості на макро- і мікрорівнях шляхом виробничого й інформаційного обміну технологій, досвіду й знань, а також зменшення впливу ризиків на господарську діяльність шляхом їхнього перерозподілу між учасниками (суб'єктами) кластеру.

У роботі проведено дослідження тенденцій і ключових проблем розвитку системи управління ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу України, що дало можливість розробити схему впливу та взаємозв'язку елементів проблемного поля розвитку зернопродуктового підкомплексу.

Дослідження комплексу проблем інформаційно-аналітичного забезпечення управління ризиками підприємства зернопродуктового підкомплексу, в контексті інформаційної економіки, забезпечило можливість визначити основну мету підсистеми інформаційно-аналітичного забезпечення підприємства зернопродуктового підкомплексу та розробити модель інформаційно-аналітичного забезпечення господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу в контексті управління ризиками господарської діяльності. Запропонована модель інформаційно-аналітичного забезпечення управління ризиками забезпечує формалізацію завдань управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу з урахуванням принципу адаптивності через посилення інформаційно-аналітичної складової в системі управління.

Обґрунтовано переваги використання інтегральних моделей оцінки ризику втрати платоспроможності, досліджено їх недоліки та переваги, а також на підставі їх проведено діагностику ризику втрати платоспроможності

на прикладі підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області (ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар»). На основі використання інтегральних моделей діагностики ризику втрати платоспроможності підприємств критерії інтерпретації результатів оцінки ризику доповнено критеріями інтерпретації змін показників у динаміці. Це розширює аналітичні можливості використаних моделей для прийняття управлінських рішень у сфері управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу України. На основі поєднання інструментарію оцінки статичних показників і показників динаміки в межах інтегральних фінансових моделей оцінки ризику втрати платоспроможності із методами рейтингової оцінки сформовано інтегрований інструментарій оцінки ризику втрати платоспроможності підприємства зернопродуктового підкомплексу.

Обґрунтовано доцільність використання комплексного підходу до оцінки ризиків господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу в Україні, що включає аналіз факторів макро- та мікросередовища господарювання підприємств.

З метою виявлення та оцінки факторів ризику, пов'язаних із коливаннями показників ефективності діяльності досліджуваних підприємств протягом попередніх періодів, у роботі досліджено динаміку показників рентабельності власного капіталу та рентабельності продаж. Оцінку ризиків зниження чистого прибутку та рентабельності підприємств здійснено на основі розрахунку середньоквадратичного відхилення із застосуванням коефіцієнту варіації для нівелювання розбіжностей в масштабах господарської діяльності аналізованих підприємств.

У результаті проведеної експертної комплексної оцінки фактори формування ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу структуровані за трьома групами: П – «Природа», Р – «Ринок» та ПП – «Підприємство», що створює передумови для формування аналітичної

моделі аналізу ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу.

Запропоновано пріоритетні напрями удосконалення державного управління ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу України. Удосконалена методика розрахунку мінімальної заставної (або інтервенційної) ціни для підприємств, що знаходяться в зоні ризикованого землеробства, за рахунок включення до структури ціни індексу страхових витрат при визначенні критичного рівня показника зонального ризику.

У результаті проведеного дослідження механізму формування математичних моделей оцінки ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу, обґрунтовано доцільність використання експертних оцінок у процесі вирішення слабоформалізованих задач діагностики ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу.

Розроблено математичний інструментарій та процедури комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності зернопродуктових підприємств, що включають визначення структури факторів ризику та їх безпосередню експертну оцінку. На прикладі підприємств зернопродуктового підкомплексу здійснено комплексну експертну оцінку загального рівня ризику господарської діяльності.

Розроблено модель вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу, що характеризує набір ігрових ситуацій, в яких беруть участь три умовних гравці: «природа», «ринок», «підприємство», - характер дій та взаємодій яких характеризують ставлення до управління ризиками та визначають вибір лише одним гравцем – підприємством, яке обрало певну стратегію управління ризиками господарської діяльності. Запропонована модель передбачає: використання адаптивного принципу, що характеризує додаткові можливості підприємства коректувати стратегію управління ризиками господарської діяльності

відповідно до інформації про вплив факторів ризику, отриманої та уточненої у процесі самої гри, тобто господарської діяльності; створює передумови для підвищення ефективності стратегічних управлінських рішень у галузі антиризикового управління на підприємстві зернопродуктового підкомплексу.

Ключові слова: управління ризиком, фактори ризику, зернопродуктовий підкомплекс, інструментарій, експертна оцінка, стратегія.

ANNOTATION

Martynova L.V. **Management of economic activity risks at the enterprises of grain products subcomplex.** - Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for the degree of candidate of economic sciences in the specialty 08.00.04 “Economics and management of enterprises (by types of economic activity)” - Lugansk National Agrarian University, Tavria State Agrotechnological University, Melitopol, 2018.

The dissertation is devoted to solving the scientific and practical task of substantiating theoretical and methodological provisions and improving the risk management tools of the enterprises of the grain-product subcomplex in Ukraine. Methods of risk management of economic activity and tools for risk assessment of economic activity of enterprises of grain products subcomplex are investigated in this work.

The approaches to the determination of the essence and features of the risk of economic activity of the enterprise are investigated in this work, among which it is singled out: probability of occurrence of unplanned losses of resources as a result of decision-making; deviation of financial and economic results of activities from results that are planned; availability of alternatives for making managerial decisions

to reduce the negative impact of risk factors. Self-interpretation of the concept of "risk of economic activity" as a complex objective-subjective category, characterized by the probability of loss of various resources and / or deviation of financial and economic results from results that are planned in alternative conditions of management decision.

The research of modern approaches to managing the risks of economic activity of enterprises allowed to distinguish three main areas of scientific research of the problem area of risk management of enterprises: the direction of scientific research, covering issues of theory, assessment and risk analysis from the standpoint of probability theory approaches; the direction of scientific research, considering the theoretical and practical problems of applying economic and mathematical methods of analysis in order to identify actual deviations from the planned results; the third direction - examines individual theoretical directions of risk research and proposes the use of methods for qualitative and quantitative factors of risk measurement. It should be noted that the third direction of the submitted research is most consistent with the purpose of the dissertation study.

The author divides the risk factors of enterprises' economic activity depending on the main types of business processes by their degree of controllability, which provides for the possibility of tracking the management of the company of the main risk factors with the subsequent elimination of their negative impact on the results of economic activity, based on the adoption of appropriate management decisions. This allowed to develop a generalized classification of economic risk management methods at the enterprises of the grain product subcomplex and to structure risk management methods from the point of view of distribution or transfer of risks, namely: methods for minimizing risks at the expense of its own resources of the enterprise and methods of separation and / or transfer of risks to third parties.

The priority of using insurance and diversification methods (the creation of territorial clusters is the effective form of it) in the anti-risk management system at the enterprises of the grain-product subcomplex is substantiated.

As a result of the content analysis, the author formulates the actual definition of the concept of "cluster" as a voluntary territorial-economic and inter-branch association of certain industrial enterprises, scientific institutions and authorities, connected with each other by a complex system of interrelations, the main purpose of this association is the realization of common interests in the field of increasing the competitiveness of certain types of products, goods, works and services, increasing the efficiency of production and investment attractiveness on the macro and micro level by manufacturing and information technologies exchange, experience and knowledge, and reduce risk exposure on economic activity through their redistribution among participants (persons) of the cluster.

The paper studies the trends and key issues in the development of the risk management system at the enterprises of the grain-product subcomplex of Ukraine, that allowed to develop a scheme of influence and interconnection of the elements of the problem field development of the grain product subcomplex.

The research of a complex of problems of information and analytical provision of risk management of the grain product subcomplex enterprise, in the context of the information economy, allowed the author to determine the main objective of the subsystem of information and analytical support for the grain product subcomplex and to develop a model of information and analytical support of the economic activity of the grain product subcomplex enterprise in the context of risk management of economic activity. The proposed model of information and analytical provision of risk management ensures the formalization of the tasks of managing the risks of economic activity of enterprises of the grain-product subcomplex, taking into account the principle of adaptability through the strengthening of the information-analytical component in the management system. The advantages of using integral models of risk assessment for solvency loss were investigated, their advantages and disadvantages were analyzed, as well as on the basis of their diagnostics of the risk of loss of solvency on the example of enterprises of the grain product subcomplex of Lugansk region ("Agroton" PrJSC, "Starobelsky

Elevator” Ltd and “Aidarsky Pekar” Ltd). The criteria for interpreting the results of risk assessment that based on the use of integral models of the risk of loss of solvency of enterprises, are supplemented by the criteria for interpreting changes of the indicators in the dynamics. It expands the analytical capabilities of used models for making managerial decisions in the field of managing the business risks of enterprises of the grain-product subcomplex of Ukraine. Based on a combination of tools for estimating static indicators and dynamics indicators within integrated financial models for assessing the risk of loss of solvency with the methods of rating assessment, an integrated tool for assessing the risk of loss of solvency of the grain product subcomplex is generated.

The expediency of using an integrated approach to assessing the risks of economic activity at enterprises of the grain product subcomplex in Ukraine, which includes analysis of the factors of macro and microenterprise business management, is substantiated.

In order to identify and evaluate the risk factors associated with fluctuations in the performance indicators of the enterprises under study in previous periods, the dynamics of indices of return on equity and profitability of sales were investigated. The assessment of the risks of reducing net profit and profitability of enterprises was carried out on the basis of the calculation of the mean-square deviation using the coefficient of variation for leveling differences in the scale of economic activity of the enterprises under analysis.

As a result of the expert integrated assessment, the risk factors of the economic activity of the enterprises of the grain product subcomplex are structured in three groups: N - «Nature», M - «Market» and E - «Enterprise», which creates preconditions for the formation of an analytical model of risk analysis of the enterprise business of grain products subcomplex.

The priority directions of improvement of state risk management at enterprises of grain product subcomplex of Ukraine are offered. The methodology for calculating the minimum mortgage (or intervention price) for enterprises in the risk-

taking zone due to inclusion in the structure of the price of the insurance cost index in determining the critical level of the zonal risk indicator is improved.

As a result of the study of the mechanism of the formation of mathematical models for assessing the risks of economic activity of enterprises of the grain product subcomplex, the feasibility of using expert assessments in solving the poorly formalized tasks of diagnosing the risks of economic activity of enterprises of the grain product subcomplex was substantiated.

The mathematical tools and procedures of complex expert estimation of the general level of risk of economic activity of grain-producing enterprises, which include determination of the structure of risk factors and their direct expert evaluation, are developed. On the example of enterprises of the grain-based subcomplex, a comprehensive expert assessment of the overall level of the risk of economic activity was carried out.

The model of the choice of the strategy of risk management of the economic activity of the enterprise of the grain product subcomplex, which characterizes a set of gaming situations in which there are three conditional players - "nature", "market", "enterprise", the character of actions and interactions which characterize the attitude to risk management and determine the choice of only one player - an enterprise that chose a certain strategy for managing the risks of economic activity. The proposed model implies: the use of an adaptive principle that characterizes the company's additional capabilities to adjust the risk management strategy in accordance with the information on the impact of the risk factors obtained and specified in the process of the game itself, that is, economic activity; creates the prerequisites for increasing the effectiveness of strategic management decisions in the field of anti-risk management at the enterprise grain product subcomplex.

Key words: risk management, risk factors, grain product subcomplex, toolkit, expert assessment, strategy.

Список публікацій здобувача

Колективна монографія:

1. Мартинова Л. В. Дослідження сутності та адаптаційного потенціалу кластерів в сфері АПК. Організаційно-економічний розвиток агропромислового виробництва у сучасних умовах : кол. монографія / під заг. ред. проф. В. М. Гончарова. Луганськ, 2014. С. 113-123.

Статті у наукових фахових виданнях:

2. Мартинова Л. В. Економічний зміст та фактори ризику господарської діяльності підприємств АПК. *Вісник Харківського національного аграрного університету. Сер. Економічні науки.* 2012. № 5. С. 215-217.

3. Мартинова Л. В. Вибір методів управління господарськими ризиками на підприємствах АПК. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва.* 2012. Вип. 80. С. 112-122.

4. Мартинова Л. В., Гончаров В. М. Ринок зерна України: стан, загальні проблеми та ризики. *Вісник Хмельницького національного університету: Економічні науки.* 2013. № 2, т. 3. С. 20-23. (Здобувачем розроблена структура проблемного поля зернового ринку України; запропоновані напрямки удосконалення державного регулювання зернового ринку України).

5. Мартинова Л. В., Гончаров В. М., Рудова А. Ю. Визначення економічної сутності кластерів та дослідження їх здатності до адаптації в сфері АПК. *Вісник Хмельницького національного університету.* 2013. № 4, т. 3 (202). С. 7-13. (Здобувачем досліджено основні підходи до формування кластерних систем в АПК України, а також адаптаційний потенціал кластерів з позицій теорії складності).

6. Мартинова Л. В. Формування математичного інструментарію

експертної оцінки ризику господарської діяльності зернопереробного підприємства АПК України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Економічні науки*. 2014. Вип. 5. С. 213-217.

7. Мартинова Л. В. Розробка інструментарію формування адаптивної стратегії управління ризиками господарської діяльності зернопереробного підприємства на основі теорії ігор. *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. 2014. № 8 (215). С. 119-126.

8. Мартинова Л. В. Особливості державного регулювання ринку зерна в Україні. *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. 2015. № 4 (221). С.177-185.

9. Мартинова Л. В. Інструментарій інтегрованої оцінки ризику втрати платоспроможності підприємств зернопродуктового підкомплексу. *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. 2017. № 10 (240). С.71-77.

10. Мартинова Л. В. Комплексна оцінка ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу АПК. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 18, ч. 2. С. 79-85.

11. Мартинова Л. В., Нестеренко С.А. Інформаційно-аналітичне забезпечення управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. Сер. Економічні науки*. 2018. № 1 (36). С. 245-254. (Здобувачем розроблено модель інформаційно-аналітичного забезпечення управління ризиками господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу)

Публікації в іноземних виданнях і міжнародних наукометричних базах:

12. Martynova L. Risk : economic contents, factors and methods of

management. Baltic Journal of Economic Studies. 2016. Vol. 2, No 2. P. 96 - 104.

Опубліковані наукові праці апробаційного характеру:

13. Мартинова Л. В. Характеристика проблемного поля управління господарськими ризиками підприємств. Методологія та практика менеджменту в XXI столітті : загальнодержавні, галузеві та регіональні аспекти: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 26-27 квітня 2012 р.). Полтава, 2012. С. 138-140.

14. Мартинова Л. В. Кластери та їх роль в диверсифікації ризиків суб'єктів аграрного сектору економіки. Стратегія збалансованого розвитку агроecosystem України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28 березня 2013 р.). Київ, 2013. С. 97-99.

15. Мартинова Л. В. Комплексна оцінка ризиків господарської діяльності підприємств зернопереробної галузі АПК України. Фінансові механізми розвитку України в умовах економічної нестабільності: тези доповідей I Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Луганськ, 27-29 березня 2014 р.). Луганськ, 2013. С. 43-46.

16. Мартинова Л. В. Напрямки удосконалення управління ризиками на підприємствах зернової та зернопереробної галузі України. Актуальні проблеми використання економічного потенціалу : держава, регіон, підприємство : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. студентів і молодих учених (м. Бердянськ, 10-11 квітня 2014 р.). Донецьк, 2014. С. 140-141.

17. Мартинова Л. В. Використання математичного інструментарію при проведенні експертної оцінки ризиків зернопереробних підприємств. Пошук ефективних механізмів господарювання в контексті сучасної економічної теорії : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 30-31 травня 2014 р.): у 2-х ч. Одеса, 2014. Ч.1. С. 35-38.

18. Мартинова Л. В. Напрями удосконалення системи управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопереробної галузі.

Бюджетно-податкова політика України: до і після АТО на Донбасі: тези доповідей V Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Сєвєродонецьк, 20 листопада 2014 р.). Сєвєродонецьк, 2014. С. 31-34.

19. Мартинова Л. В. Особливості державного регулювання ринку зерна в Україні. Модернізація фінансово-кредитної системи : досвід та перспективи: тези доповідей II Міжнар. наук.-практ. Інтернет – конф. (м. Сєвєродонецьк, 27-29 квітня 2015 р.). Сєвєродонецьк, 2015. С. 7-9.

20. Мартинова Л. В. Роль інформаційно-аналітичного забезпечення в управлінні господарськими ризиками підприємства. *Modern Transformation of Economics and Management in the Era of Globalization: Conference Proceedings* (Klaipeda, January 29, 2016). Klaipeda, 2016. P. 78-81.

21. Мартинова Л. В. Інтегрована оцінка ризику втрати платоспроможності в системі антикризового управління підприємством зернопродуктового підкомплексу. Залучення соціально відповідальних інвестицій: проблеми і перспективи: тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 березня 2018 року). Київ, 2018. С. 66-70.

22. Мартинова Л. В. Модель формування господарського ризику підприємства зернопродуктового підкомплексу АПК. Перспективні напрямки розвитку економіки, управління та права : теорія і практика: тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 12 березня 2018 року): у 3-х ч. Полтава, 2018. Ч 1. С. 38-39.

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ЗЕРНОПРОДУКТОВОГО ПІДКОМПЛЕКСУ	26
1.1. Передумови, економічний зміст та фактори ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу	26
1.2. Методи управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу	45
1.3. Проблеми та тенденції розвитку зернопродуктового підкомплексу України в контексті антиризикового управління	60
Висновки до розділу I	81
РОЗДІЛ II. СУЧАСНИЙ СТАН УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ЗЕРНОПРОДУКТОВОГО ПІДКОМПЛЕКСУ	85
2.1. Інформаційно-аналітичне забезпечення управління ризиками господарської діяльності	85
2.2. Інструментарій оцінки ризику втрати платоспроможності підприємств зернопродуктового підкомплексу на основі використання інтегральних фінансових моделей	100
2.3. Комплексна оцінка ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу	128
Висновки до розділу II	150
РОЗДІЛ III. УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТРУМЕНТАРІЮ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ЗЕРНОПРОДУКТОВОГО ПІДКОМПЛЕКСУ	155
3.1. Напрями удосконалення системи управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу	155

3.2. Формування математичного інструментарію комплексної експертної оцінки ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу	179
3.3. Розробка інструментарію формування адаптивної стратегії управління ризиками господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу на основі теорії ігор	193
Висновки до розділу III	218
ВИСНОВКИ	221
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	226
ДОДАТКИ	245

ВСТУП

Актуальність теми. Подолання кризових явищ в економіці України та подальший розвиток ринкових відносин потребує підвищення рівня стійкості економічної системи в цілому та її найважливіших елементів – підприємств. Негативним фактором, що знижує рівень стійкості будь-якої економічної системи є ризик, дослідження інструментарію управління яким сьогодні є актуальним науковим завданням.

Теоретичні та прикладні аспекти проблеми управління ризиками в сучасній економічній науці, проблеми формування системи ефективного антиризикового менеджменту агропромислового підприємства досліджено у працях відомих вітчизняних учених: В.Г. Андрійчука [4], І.Р. Бузько [15], Д.М. Васильківського [17; 16], В.В. Вітлінського [22; 23], В.М. Гранатурова [25; 24], В.К. Збарського [37], С.М. Ілляшенко [39], С.А. Нестеренко [74], С.І. Наконечного [32], С.М. Судомир [27], В.В. Чепурко [167; 168], О.І. Ястремського [177; 178] та ін. Значний внесок у дослідження зазначеної проблеми здійснили зарубіжні вчені: І.Т. Балабанов [8], М. Лапуста [65], Ф. Найт [87], Дж. Нейман [88], О. Моргенштерн [88] та ін. Незважаючи на широкі дослідження проблематики управління ризиками в сучасній економічній науці, проблема формування системи ефективного антиризикового менеджменту агропромислового підприємства не є остаточно вирішеною.

У сучасних умовах особливого значення набуває формування дієвої системи антиризикового управління в агропромисловому секторі, як секторі особливо вразливому до дії факторів невизначеності зовнішнього й внутрішнього середовища господарювання. На окрему увагу заслуговує дослідження проблем управління ризиками зернопродуктового підкомплексу як базової складової системи агропромислового виробництва в Україні та зменшення рівня негативного впливу ризику. Це й обумовило необхідність подальших досліджень системи антиризикового управління в

агропромисловому секторі й визначило актуальність теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до тематики науково-дослідної роботи кафедри менеджменту, статистики та економічного аналізу Луганського національного аграрного університету (м. Харків) Міністерства освіти і науки України. При виконанні держбюджетної теми «Управлінські аспекти модернізації аграрного виробництва в умовах інтеграції України до Європейського економічного простору» (номер державної реєстрації 0116 U 005247, 2016-2018 рр.) автором розроблено процедури комплексної експертної оцінки ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає в науковому обґрунтуванні теоретико-методичних положень і розробці практичних рекомендацій щодо удосконалення інструментарію управління ризиком господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу в Україні.

Відповідно до визначеної мети поставлено й вирішено такі **задачі**:

- вивчити розвиток наукових поглядів на сутність категорії «ризик господарської діяльності» в контексті підприємств зернопродуктового підкомплексу;
- визначити підходи до формування системи інформаційно-аналітичного забезпечення управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу;
- виділити тенденції розвитку зернопродуктового підкомплексу та встановити їх взаємозв'язок з факторами ризику у зернопродуктовому підкомплексі;
- обґрунтувати методичні підходи до управління ризиками господарської діяльності;

- розробити інструментарій інтегрованої оцінки ризику втрати платоспроможності підприємства зернопродуктового підкомплексу;
- сформувати підхід до комплексної оцінки ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу;
- розробити математичний інструментарій експертної комплексної оцінки ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу;
- розробити комплексний механізм формування адаптивної стратегії управління ризиками господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу на основі використання теорії ігор.

Об'єкт дослідження – процес управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу.

Предмет дослідження – теоретико-методичні та практичні аспекти управління ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених у роботі задач використано діалектичний метод наукового пізнання та загальнонаукові методи дослідження: комплексного аналізу і синтезу, формальної і діалектичної логіки (при вивченні сутності поняття «ризик господарської діяльності»); індукції та дедукції (при дослідженні сутнісних характеристик і природи господарських ризиків підприємств); історичний та логічний методи (при дослідженні еволюції наукових підходів до управління ризиками господарської діяльності підприємств); абстрактно-логічний (для теоретичного узагальнення та при формуванні висновків); метод порівняння і синтезу (при виявленні особливостей системи управління ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу); метод контент-аналізу (при визначенні сутності й змісту понять «ризик господарської діяльності підприємства» та «кластер»); метод комплексного дослідження (при дослідженні інструментарію оцінки ризиків господарської діяльності); метод статистичного дослідження (у процесі аналізу динаміки показників діяльності підприємств та індикаторів

ризиків господарської діяльності); метод математичного моделювання (при формуванні моделей оцінки ризику господарської діяльності для підприємств зернопродуктового підкомплексу); метод експертної оцінки (при оцінці слабо формалізованих факторів ризику господарської діяльності).

Інформаційною базою дослідження є праці провідних українських та іноземних вчених у галузі управління ризиками господарської діяльності агропромислових підприємств, зокрема, підприємств зернопродуктового підкомплексу; міжнародні та вітчизняні нормативно-правові акти з питань управління ризиками господарської діяльності агропромислових підприємств; дані Державної служби статистики України, міжнародних організацій, вітчизняна та зарубіжна монографічна література, аналітичні публікації у фахових виданнях; результати власних досліджень автора.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в удосконаленні теоретико-методичних засад розробки аналітичного інструментарію управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу.

Конкретні наукові результати, які розкривають особистий внесок автора у розробку досліджуваної проблеми та характеризують новизну роботи, полягають у такому:

удосконалено:

структуру та зміст математичного інструментарію експертної комплексної оцінки ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу, що є теоретичним підґрунтям для реалізації адаптивної стратегії управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу;

інструментарій формування адаптивної стратегії управління ризиками господарської діяльності підприємств на основі використання теорії ігор, який дає можливість підвищити гнучкість системи управління ризиками господарської діяльності зернопереробних підприємств і формалізувати

завдання вибору стратегії управління ризиком господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу;

інструментарій оцінки ризику втрати платоспроможності підприємства зернопродуктового підкомплексу на основі поєднання інтегрованих фінансових моделей оцінки ризику втрати платоспроможності та методів рейтингової оцінки, що забезпечило формування інтегрованого інструментарію оцінки ризику втрати платоспроможності підприємства;

методичні підходи до комплексної оцінки ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу, на основі структуризації факторів ризику та обґрунтування відповідних індикаторів ризику з метою оцінки впливу окремих факторів ризику на загальний рівень ризику господарської діяльності підприємств;

модель інформаційно-аналітичного забезпечення підприємства зернопродуктового підкомплексу в контексті управління ризиками господарської діяльності, яка формалізує завдання управління ризиками підприємства зернопродуктового підкомплексу на основі посилення інформаційно-аналітичної складової системи управління з урахуванням дії принципу адаптивності в менеджменті підприємства;

дістали подальшого розвитку:

дослідження сутності й змісту поняття «ризик господарської діяльності підприємства», як складної об'єктивно-суб'єктивної категорії, що характеризується ймовірністю втрати різного роду ресурсів та/або відхиленням фінансово-економічних результатів господарської діяльності підприємства від запланованих в умовах існування альтернативних управлінських рішень;

підходи до структуризації методів управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу з позицій їх розподілу або передачі, й практичні аспекти вибору методів управління господарськими ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу;

системна характеристика проблемного поля розвитку зернопродуктового

підкомплексу з метою обґрунтування пріоритетного характеру кластерів як форми диверсифікації ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що основні положення, викладені автором, доведено до рівня прикладних рекомендацій, що дають можливість створити умови для удосконалення системи управління господарськими ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу відповідно до потреб економіки України.

Наукові розробки автора знайшли застосування в практиці управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу на регіональному рівні: Департамент агропромислового розвитку Луганської обласної державної адміністрації (довідка №37-2/2-651 від 22.12.2017 р.) – при підготовці рекомендацій щодо вдосконалення державної політики розвитку агропромислового сектору економіки; Управління агропромислового розвитку Старобільської районної державної адміністрації (довідка №98 від 17.04.2018 р.) – при підготовці рекомендацій з удосконалення регіональної політики розвитку зернопродуктового підкомплексу АПК; зернопродуктових підприємств ПрАТ «Агротон» (довідка №74 від 12.04.2018 р.) – при проведенні комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності підприємства; ТОВ «Старобільський елеватор» (довідка №63 від 20.12.2017 р.) та ТОВ «Айдарський пекар» (довідка №41 від 10.04.2018 р.) – при формуванні адаптивної стратегії управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу на основі застосування теорії ігор.

Основні положення дослідження використовуються в навчальному процесі Луганського національного аграрного університету при підготовці навчально-методичного забезпечення та викладанні дисципліни «Управління фінансовими ризиками» (довідка № 01-01/52 від 16.01.2018 р.), а також у навчальному процесі Східноукраїнського національного університету

ім. В. Даля при підготовці навчально-методичного забезпечення та викладанні дисципліни «Господарське право» (довідка №447/08 від 13.04.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати, викладені в дисертації, одержано здобувачем самостійно та знайшли відображення в опублікованих автором працях. Із наукових робіт, опублікованих у співавторстві, використано тільки ті ідеї та положення, які є результатом особистих досліджень.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження, доповідались й отримали схвалення на зарубіжних, міжнародних та регіональних наукових та науково-практичних конференціях: VI Міжнародній науково-практичній конференції «Методологія та практика менеджменту в XXI столітті: загальнодержавні, галузеві та регіональні аспекти» (м. Полтава, 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Стратегія збалансованого розвитку агроєкосистем України» (м. Київ, 2013 р.); I Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Фінансові механізми розвитку України в умовах економічної нестабільності» (м. Луганськ, 2014 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів і молодих учених «Актуальні проблеми використання економічного потенціалу: держава, регіон, підприємство» (м. Бердянськ, 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Пошук ефективних механізмів господарювання в контексті сучасної економічної теорії» (м. Одеса, 2014 р.); V Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Бюджетно-податкова політика України: до і після АТО на Донбасі» (м. Сєверодонецьк, 2014 р.); II Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Модернізація фінансово-кредитної системи: досвід та перспективи» (м. Сєверодонецьк, 2015 р.); International Scientific Conference «Modern Transformation of Economics and Management in the Era of Globalization» (Klaipeda, 2016); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Залучення соціально відповідальних інвестицій: проблеми і перспективи» (м. Київ, 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективні

напрямки розвитку економіки, управління та права: теорія і практика» (м. Полтава, 2018 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 22 наукові роботи загальним обсягом 9,38 д.а., з яких особистий внесок автора становить 8,49 д.а., серед яких 1 стаття в колективній монографії, 9 статей у наукових фахових виданнях, 2 статті в збірниках наукових праць, 10 публікацій у матеріалах наукових конференцій.

Структура й обсяг роботи. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел зі 190 найменувань, 13 додатків. Основний зміст роботи, викладений на 175 сторінках, містить 41 таблицю і 20 рисунків.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ЗЕРНОПРОДУКТОВОГО ПІДКОМПЛЕКСУ

1.1. Передумови, економічний зміст та фактори ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу

В умовах нестабільності навколишнього економічного середовища й загального кризового стану економіки зростає вплив негативних факторів ризику на діяльність підприємств агропромислового комплексу. Як наслідок, підвищуються вимоги до системи управління підприємством, однією з найважливіших ланок якої є підсистема управління ризиками господарської діяльності. Ринкове середовище, яке характеризується мінливістю та невизначеністю, сприяє об'єктивному виникненню ризикових ситуацій у діяльності підприємств, що, у свою чергу, спонукає керівництво підприємства своєчасно враховувати, оцінювати ризики та приймати адаптивні рішення щодо зменшення їх негативного впливу на результати господарської діяльності.

Підприємства АПК у своїй повсякденній діяльності зіштовхуються з великою кількістю ризиків, таких як коливання урожайності та цін внаслідок посухи, граду, повеней; часткової або повної втрати ресурсів; зміна державної політики стосовно підтримки та регулювання внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції. Все це призводить до значних коливань доходів підприємств аграрного сектора економіки по роках, а іноді – до їх повного банкрутства, і, як наслідок, створюються сприятливі умови для виникнення різних видів ризиків у сфері АПК.

Дослідженням економічного змісту ризику займалося багато зарубіжних та вітчизняних вчених. Серед зарубіжних варто виділити таких, як І.Т. Балабанов [8], М. Лапуста [65], Ф. Найт [87], Дж. Нейман [88], О. Моргенштерн [88] та ін. Теоретичні й прикладні аспекти проблеми

управління ризиками в сучасній економічній науці, проблеми формування системи ефективного антиризикового менеджменту агропромислового підприємства досліджено у працях відомих вітчизняних учених, таких як: В.Г. Андрійчук [4], І.Р. Бузько [15], В.В. Вітлінський [20; 23; 32;], В.М. Гранатуров [24; 25], С.М. Ілляшенко [39], С.І. Наконечний [21], В.В. Чепурко [167; 168], О.І. Ястремського [177; 178] та ін.

Аналіз літературних джерел показав, що підходи до трактування економічної сутності категорії «ризик» змінювалися залежно від стадій розвитку товарно-грошових відносин у суспільстві та рівня науково-технічного прогресу.

Слово «ризик» походить від латинського «resecum», що означає «небезпека», «підводна скеля» або «маневрувати між скелями». Це зрозуміло, адже зіткнення корабля зі скелею означало велику небезпеку [18, с. 9].

Основними елементами ризику виступають: об'єкт ризику (керована економічна система, ефективність і умови функціонування якої наперед не відомі), суб'єкт ризику (особа компетентна ухвалювати рішення щодо відношення до об'єкта й зацікавлена в результатах керування) та джерело ризику (фактори, явища, процеси, предмети, які породжують невизначеність). Базовими джерелами ризику є: нестача часу, дефіцит інформації та відсутність можливостей щодо керування ситуацією [64, с. 19].

Ризик – це не тільки економічна категорія, це, насамперед, ще й історико-філософська категорія, яка виникла та розвивалася разом із людською цивілізацією. У первісних людей ризик був пов'язаний з почуттям страху перед ймовірними ситуаціями небезпеки, пов'язаних з голодом, холодом або смертю.

У стародавніх цивілізаціях ризик ототожнювався з некомпетентним державним правлінням знатних осіб, що було пов'язано з ризиком невикористаних можливостей та призводило до знищення, розорення, голоду тих територій, де вони правили. Так, у стародавньому індійському економічному та соціальному трактаті «Артхашара» (2ст. до н.е. – 3 ст. до н.е.)

наводиться рекомендація повертати вельможу на ту територію, яку він розорив надмірними зборами з метою його знищення обуреним населенням [177, с.10].

У період великих географічних відкриттів у суспільстві відбулося виникнення поняття ризику як економічної категорії. У цей період під ризиком розумілась, насамперед, втрата майна внаслідок нападу грабіжників під час заморських подорожей та інших форс-мажорних обставин, тобто існувала пряма залежність доходів від ситуацій ризику. З подальшим розвитком науково-технічного прогресу ризик перестав ототожнюватися лише із втратою засобів для існування. Проблемою дослідження сутності ризику стали займатися юристи, математики, економісти та ін.

Вважається, що математичний напрям досліджень сутності ризику, що дає можливість його вимірювати та визначати ймовірності настання ризикованих подій, було закладено такими вченими, як Абрахам де Муавр (1667-1754) та Йоганн Ніколас Тетенс (1736-1807).

Так, Абрахамом де Муавром у своїй книзі «Теорія випадковостей» (1724 р.) було висунуто поняття дисперсії, завдяки чому стало можливим визначати вірогідність потрапляння певного параметру в запропоноване поле допуску [157, с. 19]. Це відкриття широко застосовується у практиці й до теперішнього часу.

Йоганн Ніколас Тетенс у своїй роботі «Введение в расчет жизненной ренты и право на ее получение» (1786 р.) запропонував визначати ступінь ризику як половину від розміру середньоквадратичного відхилення, яке, у свою чергу, вважається обсягом очікуваного збитку страхової установи, що виникає за умовами договору страхування. Отже, наукові дослідження Й. Н. Тетенса отримали широке застосування не тільки у страховій сфері, але й призвели до виникнення припущення, за яким вірогідність є лише мірою величини ризику, проте не може бути самим ризиком [51, с. 16].

Згодом поняття ризику поступово охопило майже всі сфери життя. Не стала виключенням й економічна теорія.

Представники класичної теорії підприємницьких ризиків, такі як: Френк Хайнеман Найт (1885–1972), Джон Стюарт Мілль (1806-1873) та Нассау Уильям Сеніор, (1790—1864), у структурі загального доходу від підприємницької діяльності виділили відсоток на вкладений капітал та плату за ризик, що відшкодовували можливі втрати від підприємницької діяльності. При цьому сам прибуток ними розглядався як премія «за жертву» капіталіста, що полягає у стриманості від споживання доходів від власності та спрямуванням його у засоби виробництва [1, с.70].

Так, Ф. Найт у роботі «Ризик, невизначеність та прибуток» (1921 р.) чітко розмежував такі поняття як «ризик» та «невизначеність». Він вважав, що ризик можна виміряти математичними методами та методами теорії ймовірностей, а також можна застрахувати. Тоді як невизначеність є величиною незмірною, що неможливо передбачити й застрахувати, проте саме невизначеність є причиною виникнення чистого прибутку або збитку. Тим самим прибуток або збиток є, відповідно, доходом або покаранням за невизначеність. Сам прибуток (або збиток) розглядався ним як різниця між очікуваним та реальним (або фактичним) розміром доходів і витрат. Крім того, Ф. Найт встановив кореляційну залежність між чистим прибутком та непередбаченими факторами або невизначеністю. Крім цього, вказав методи, що сприяють зниженню невизначеності, а саме: страхування, збір додаткової інформації відносно кон'юнктури ринку, розподіл невизначеності між наявними альтернативними видами діяльності (або метод диверсифікації).

Таким чином, сутність класичної теорії підприємницьких ризиків полягає в тому, що сам ризик є як математичним очікуванням втрат від підприємницької діяльності, що можуть виникнути в результаті прийнятого рішення в умовах вибору альтернатив. Інакше кажучи, ризик визначає ті «жертви», на які необхідно піти підприємцю при прийнятті певного рішення, щоб отримати бажаний розмір прибутку.

Така «теорія жертв» у підприємницькій діяльності набула свого

подальшого дослідження в роботах англійського вченого, засновника неокласичного напрямку в економічній науці Альфреда Маршалла (1842—1924). У своїй роботі «Принципи економічної науки» він зазначає: «... людина не буде займатись ризикованим бізнесом, якщо при інших рівних умовах – вона не очікує отримати від нього більший дохід, ніж могла би це зробити в інших доступних їй галузях, після віднімання вірогідних збитків із вірогідних надходжень, що розраховуються на підставі надійної статистичної оцінки» [78, с. 23]. На думку А. Маршала, у процесі виробничої діяльності «жертви» несе не лише підприємець (або власник), але й безпосередньо сам робітник. З боку підприємця (або власника) жертвою виступає необхідне очікування задоволення від власного споживання, а з боку робітника – негативні емоції та переживання, пов'язані з «організацією та розробкою нових методів, або оскільки вона потребує сильної нервової напруги та високого ступеня ризику» [78, с. 22]. Звідси А. Маршал робить висновок про те, що компенсувати жертви робітнику має його заробітна плата, а підприємцю компенсацією за очікування задоволення від власного споживання та плати за ризик має бути відсоток та прибуток від підприємницької діяльності.

Отже, сутність неокласичної теорії підприємницьких ризиків полягає у такому: працюючи в умовах невизначеності й пов'язаного з нею ризику, підприємець у своїй діяльності в процесі прийняття рішення керується критеріями розміру очікуваного прибутку та рівнем ризику можливих коливань цього прибутку. Тобто з наявних альтернатив при однакових розмірах очікуваного прибутку підприємець обирає варіант з найменшим рівнем ризику, який виражається в недоотриманні прибутку або збитку.

Розвиток ідей представників неокласиків набув подальшого розвитку в монографії Джона Фон Неймана (1903 – 1957) та Оскара Моргенштерна (1902 - 1977) «Теорія ігор та економічна поведінка» (1947 р.). У цій роботі авторами була сформульована теорія очікуваної корисності, яка стверджувала, що будь-який господарюючий індивідум прагне максимізувати очікуване значення

функції корисності (тобто отримати найбільший прибуток) від обраного ним ризикованого варіанта (альтернативи) із певного числа наявних ризикованих варіантів (альтернатив). При цьому кожен із наявних варіантів (альтернатив) представляє собою певну функцію, поведінку якої в умовах ризику можна описати математичними методами й методами оптимізації рішень за допомогою теорії ігор.

«Таким чином, кожен учасник намагається максимізувати деяку функцію, не всі аргументи якої знаходяться під його контролем. Це, звісно, вже не задача максимізації, а своєрідний результат поєднання декількох конкуруючих задач максимізації. Кожен учасник керується своїм власним принципом, та жоден з них не встановлює значень всіх змінних, що впливають на його інтереси» [88, с. 37]. Крім того, у роботі наведено класифікацію невизначеностей за такими напрямками: події, що трапляються під дією випадкових факторів, які неможливо передбачити; стратегічна невизначеність, що визначається непередбачуваною поведінкою супротивника; комбінована невизначеність – це події, що відбуваються під дією всіх вище зазначених факторів.

Джон Мейнард Кейнс (1883- 1946) своїми роботами «Трактат про гроші» (1930р.) та «Загальна теорія зайнятості, відсотка та грошей» (1937р.) вніс нову хвилю в розвиток економічної думки щодо сутності ризику.

По-перше, Дж. М. Кейнс розглядав підприємницькі ризики з позицій психологічних властивостей економічного агента, що приймає ризикове рішення. Він вважав, що ризик виникає там, де є сумніви підприємця відносно отримання запланованого прибутку, тому ризикованість господарських операцій залежить ще й від індивідуальних здібностей підприємця (інтуїції, передбачуваності, раціональності тощо) та готовності ризикувати (ступеня авантюризму).

По-друге, Дж. М. Кейнс у своїй роботі «Загальна теорія зайнятості, відсотка та грошей» запропонував термін «витрати ризику», під якими розумілися витрати, що мають включатися до вартості товару й компенсувати

відхилення фактичної виручки від запланованої внаслідок непередбачуваних цінових змін на ринку, прискореної амортизації обладнання та інших форс-мажорних обставин, спричинених катастрофами, аваріями та стихійними лихами. [48, с. 311-312]. Крім того, у цій роботі Дж. М. Кейнс розглянув питання ліквідності фінансових інструментів і запропонував резервування коштів як метод боротьби з ризиками.

По-третє, Дж. М. Кейнс вперше розробив класифікацію економічних ризиків, а саме: ризик підприємця або позичальника, під яким розумівся ризик неотримання або недоотримання запланованих грошових коштів; ризик кредитора, під яким розумівся ризик неповернення наданої позики внаслідок двох причин: навмисного банкрутства боржника через надмірну до нього довіру та випадкового банкрутства внаслідок недостатньої забезпеченості позики; ризик інфляції, пов'язаний із знеціненням грошей.

Крім того, у зазначених вище роботах Дж. М. Кейнса простежуються дві головні думки: перша - думка про ненадійність грошей як інструмента, що усуває або попереджає ризики банкрутства суб'єктів економіки, та надання в цьому аспекті перевагу реальному (нерухомому) майну; друга - думка про необхідність посилення та/або надання головної ролі державі в процесі регулювання економічних ризиків між суб'єктами економіки.

У період активного створення та функціонування світових фондових ринків (друга половина ХХ ст.) в економічній науці сформувалася нова хвиля у розумінні сутності ризику. В цей період у світі з'являються роботи таких вчених - нобелівських лауреатів, як Гаррі Макс Марковіц, Уільям Шарп, Джеймс Тобін, Кеннет Ерроу та ін.

Так, Г. Марковіц у роботі «Вибір портфеля» запропонував методику вибору оптимального портфелю інвестицій, основними положеннями якої є:

1. При виборі оптимального портфелю інвестицій кожен інвестор має керуватися критеріями розміру очікуваного прибутку та критерієм відхилення значень цього прибутку від запланованої величини. Інакше кажучи, дисперсія

прибутку виступає як статистична величина, що визначає коливання розміру прибутку від цінних паперів навколо середнього значення [157, с. 22]. Інвестор оцінює рівень очікуваного прибутку та його коливання, знаходить оптимальне співвідношення між цими двома критеріями та обирає «найкращий» портфель інвестицій. При цьому розмір прибутку є винагородою за конкретним портфелем, а коливання значень прибутку – це рівень (або міра) ризику за цим портфелем.

2. Різні комбінації ризику та прибутку відображаються на «кривих байдужості», які є критерієм, що забезпечує звуження поля вибору портфеля інвестором.

3. При виборі оптимального портфелю інвестор також керується сформульованою Г. Марковіцем «теоремою про ефективну множину»: «Інвестор обирає свій оптимальний варіант портфеля з їх множини, кожен з яких: 1) забезпечує максимальне значення рівня очікуваної доходності за будь-якого визначеного рівня ризику; 2) забезпечує мінімальне значення рівня ризику за будь-якого очікуваного рівня доходності». Ефективна множина виділяється із «множини, що є досяжною». Остання характеризує всю сукупність варіантів портфелів. Вибір оптимального інвестиційного портфеля забезпечується поєднанням (в точці дотику) графіків кривих байдужості інвестора та ефективної множини [19, с. 123-124].

Учень Г. Марковіца У. Шарп, розвиваючи теорію вибору оптимального портфелю інвестицій, акцентує свої дослідження на макроекономічній сфері, тобто з рівня окремо взятого інвестора його дослідження вже охоплюють весь фондовий ринок. На підставі розробленої ним моделі оцінки фінансових активів (Capital Asset Pricing Model, CAPM) було виявлено залежність між очікуваним прибутком та ризиком фінансових активів на макроекономічному рівні.

Модель оцінки фінансових інвестицій (CAPM) представляє собою формалізацію концепції премії за ризик у вигляді залежності очікуваної норми прибутку цінного паперу від безризикової ставки, норми прибутку ринкового

портфелю та бета-коефіцієнта цього паперу [167, с. 12]. При цьому ринковим портфелем називається загальний для всіх інвесторів портфель ризикових активів, а величина бета-коефіцієнта дорівнює відношенню коваріації цінного паперу та ринкового портфелю до дисперсії ринкового портфелю [19, с. 125].

У. Шарпом було також розроблено ринкову модель, згідно якої загальний ризик цінного паперу складається із: ринкового (або систематичного) ризику та власного (або несистематичного) ризику. Систематичний ризик виникає внаслідок зміни кон'юнктури ринку інвестицій. Його вплив розповсюджується на всіх учасників цього ринку, усунути або зменшити його вплив шляхом диверсифікації портфеля інвестицій неможливо. Несистематичний ризик виникає внаслідок дій корпорації, що емітує цінні папери. На відміну від систематичного ризику несистематичний можна усунути або попередити шляхом диверсифікації портфелю інвестицій, тобто завдяки придбанню різних цінних паперів. Внаслідок чого, фактори ризику, які впливають на окремі корпорації, врівноважують один одного.

Нобелівський лауреат Дж. Тобін доповнив теорію вибору оптимального портфеля інвестицій безризиковими цінними паперами. Він довів, що при наявності в структурі портфеля інвестицій безризикових цінних паперів оптимальна структура цього портфеля є єдиною незалежною від схильності інвестора до ризику [101, с. 94-96].

У свою чергу, К. Ерроу впровадив категорію несхильності до ризику, згідно з якою людина не схильна до ризику у тому випадку, коли в умовах збільшення ступеню ризику та відповідному зростанні багатства його оцінка корисності зменшується. Тобто, для несхильної до ризику людини зниження ступеня ризику при незмінній величині доходу збільшує привабливість рішення, а при нейтральному ставленні до ризику визначальним є тільки дохід. Тому з метою оцінки ставлення до ризику К. Ерроу запропонував коефіцієнти абсолютної (R_A) та відносної (R_o) несхильності до ризику. При $R_o > 0$ має місце позитивна відносна несхильність до ризику, а при $R_A > 0$ – позитивна абсолютна

несхильність до ризику. Якщо $\partial R_A / \partial W < 0$, то відбувається зниження абсолютної несхильності до ризику з одночасним зростанням доходу; у разі, коли $\partial R_o / \partial W > 0$ відбувається зростання відносної несхильності до ризику при збільшенні рівня доходу [167, с. 13-14].

Розвиток західної теорії економічного змісту ризику господарської діяльності набув масштабності, обґрунтованості та підкріплювався новими науковими дослідженнями на підставі емпіричних даних, а також став невід'ємною частиною теоретичного й практичного менеджменту.

Продовжуючи дослідження у напрямі еволюції поглядів стосовно економічного змісту ризику, варто відзначити, що Карл Маркс, використовуючи метод наукової абстракції, побудував категоріальну модель, яка описувала економічні відносини у суспільстві таким чином, що ризик та невизначеність не розглядалися при аналізі об'єктивних економічних процесів у суспільстві та відносин між суб'єктами економіки. Проте, простежувалося їх об'єктивне існування в умовах капіталістичної економіки, де існує закономірне розорення одних суб'єктів економіки та збагачення за їх рахунок інших суб'єктів економічних відносин. К. Маркс та його послідовники вважали, що тільки перехід від приватної до суспільної власності може забезпечити рівномірну участь працездатних членів суспільства в створенні суспільного доходу [31, с. 157]. Вбачаючи у приватній власності наявність ризику, марксистки вважали, що в умовах суспільної власності майже не залишиться альтернативи вибору й ступінь ризику зводиться до нуля [10, с. 11].

У період існування СРСР науковці та економісти не приділяли достатньої уваги питанням дослідження сутності ризику та методам його мінімізації. Сама сутність директивної економіки не передбачала наявності кризового або нестабільного стану економіки, і це досягалося за рахунок централізованого планування обсягів виробництва й реалізації продукції, державного регулювання цін та матеріально-технічного постачання підприємств. Проте, й за таких умов мали місце ризики невиконання державного плану за рахунок

порушення договірних зобов'язань щодо постачання та реалізації продукції, а також інші ризики, пов'язані з недотриманням запланованих та встановлених норм господарювання. Однак, як окремі галузі економіки, так і окремі підприємства продовжували стабільно розвиватися за рахунок централізованого перерозподілу ресурсів та компенсації втрат, що виникали в окремих галузях економіки (у тому числі в сільському господарстві) за рахунок більш прибуткових галузей економіки.

Як зазначає В.В Чепурко: «...однаково співіснували як передові високорентабельні підприємства, так і малопродуктивні та малодоходні. Разом з тим державний агропромисловий комплекс розвивався недостатньо динамічно, постійно був дефіцит продуктів харчування, який частково покривався за рахунок імпорту. Тим самим існувало певне протиріччя між відсутністю проявів економічного ризику на рівні підприємств та реального ризику у функціонуванні всього агропромислового комплексу в цілому, яке так і не було вирішено, що в кінцевому підсумку призвело до відставання всієї економічної системи» [167, с. 16].

Сучасне розуміння економічного змісту ризику господарської діяльності пов'язано із розглядом його не тільки як втрати, отриманої в результаті прийнятого управлінського рішення, а й відхилення від запланованого результату.

У Великій економічній енциклопедії під ризиком розуміється ймовірна небезпека, дія наздогад з розрахунком на позитивний результат; або ситуація ймовірних втрат активів чи інвестицій індивідів та фірм у результаті діяльності в невизначеному економічному середовищі [13, с. 550-551].

Аналіз джерел наукової економічної літератури дав можливість виокремити три основних напрями наукових досліджень у сфері проблем сучасного управління ризиками господарської діяльності підприємств. Характеристику цих напрямів, їх представників та визначення «ризиків» наведено у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Напрями трактувань економічної суті категорії «ризик господарської діяльності»

№ п/п	Напрямок наукових досліджень	Автор / Автори	Визначення категорії ризику
1	2	3	4
1	Напрямок наукових досліджень, що висвітлює проблеми теорії, оцінки і аналізу ризиків з позицій підходів теорії ймовірності.	Балабанов І.Т.	У загальному розумінні визначає ризик, як «ймовірну небезпеку втрат» [8, с. 13]
Васін С.М., Шутов В.С.		«Ризик – це категорія, що характеризує поведінку економічних суб'єктів в умовах невизначеності при виборі оптимального рішення з числа альтернативних на основі оцінки вірогідності досягнення бажаного результату та ступеню відхилення від нього (позитивного або негативного)» [18, с. 21]	
Грабовий П.Г., Петрова С.Я., Романов К.Г		«Ймовірність втрати підприємством частини своїх ресурсів, недоодержання доходів чи появу додаткових витрат у результаті здійснення певної виробничої і фінансової діяльності» [94, с. 91]	
Градов А.П. та ін.		«Ризик – вірогідність втрати частини ресурсів та/або недоотримання доходів у порівнянні з рівнями та значеннями, що розраховуються, виходячи із передумов про найбільш раціональне використання ресурсів та прийнятого сценарію ринкової кон'юнктури» [148, с. 430]	
Касл Э., Беккер М., Нелсон А.		«Ризик – це ситуація прийняття рішення, коли існує ймовірність негативного результату для одного чи декількох альтернативних дій (операцій), які аналізуються» [44, с. 16]	
Лапуста М.Г., Шаршукова Л.Г.		«Ризик – це, з одного боку, небезпека потенційно можливої, ймовірної втрати ресурсів або недоодержання доходів у порівнянні з варіантом, який розрахований на раціональне використання ресурсів в даній сфері діяльності, з іншого – це ймовірність одержання додаткового об'єму прибутку, пов'язаного з ризиком» [65, с. 44]	
Міндрін А. С., Юсупова Г. Л.		«Ризик – це ймовірність відхилення реального ходу подій від запланованого, яке спричиняє багатоваріантність у прийнятті управлінських рішень» [83, с. 16]	
		Пиндайк Р.С., Рабинфельд Д. Л.	«Ризик – поняття, що пов'язане із ситуаціями, коли можна перелічити всі можливі результати та відома вірогідність отримання кожного з них» [104, с. 149]
		Скрипник А.В.	«Ймовірність виникнення збитків або недоодержання прибутків порівняно з прогнозованим (очікуваним) варіантом» або «величина збитків на заданому рівні значущості (з заданою ймовірністю)» [147, с. 101-108]. Автор розробляє методологію оцінки ризику прийняття рішень на рівні окремо взятого аграрного підприємства за даними бухгалтерської звітності

Продовження таблиці 1.1

		Хохлов Н.В.	«Подія чи група подібних випадкових подій, які наносять збиток об'єкту, що володіє цим ризиком» Тобто ризику як окремії події відповідно до вищевикладеного визначення притаманні дві властивості: ймовірність та збиток [165, с. 11]
		Ястремський О.І.	«Ризик можливий лише тоді, коли керована економічна система функціонує в умовах невизначеності, а особа, яка приймає рішення, зацікавлена в кінцевому результаті» [18, с. 9] При цьому невизначеність розподіляється автором на статистичну (коли події спостерігаються достатню кількість разів за допомогою статистичних даних, та можна визначити частоти випадків, які розглядаються як наближення до ймовірностей) та нестатистичну (коли події повторювалися недостатню кількість разів або взагалі не спостерігалися й можлива їх реалізація лише у майбутньому) [177, с. 12].
2	<i>Напрямок наукових досліджень, що розглядає теоретичні та практичні проблеми застосування економіко-математичних методів аналізу з метою виявлення фактичних відхилень від запланованих результатів</i>	Вітлинський В.В., Маханець Л.Л.	«Економічна категорія, яка відображає характерні особливості сприйняття зацікавленими суб'єктами економічних відносин об'єктивно наявних невизначеностей й конфліктності, іманентних процесам цілепокладання, управління, прийняття рішень, оцінювання, що обтяжені можливими загрозами і невикористаними можливостями» [94, с. 91]
		Вітлинський В.В., Наконечний С.І.	«Економічний ризик – це об'єктивно-суб'єктивна категорія, пов'язана з подоланням непевності й конфліктності в ситуації неминучого вибору й відображає міру досягнення очікуваного результату, невдачі та відхилення від цілей з урахуванням впливу контрольованих і неконтрольованих чинників» [22, с. 9]
		Ілляшенко С.М.	«Можливість або загроза відхилення результатів конкретних рішень або дій від очікуваних» [39, с. 10]
		Збарський В.К., Липовяк- Мелкозьорова А.І.	«Можливе відхилення від цілей, які ставлять перед собою суб'єкти економічної діяльності» [37, с. 62]

Продовження таблиці 1.1

		Качалов Р.М.	«Господарський ризик – це поняття, яке відображає міру реальності небажаного розвитку господарської діяльності підприємства при даній ситуації прийняття рішення» [46, с. 28]
		Уткін Е.А., Фролов Д.А.	«Ризик може бути визначений як рівень фінансової втрати, що виражається: у можливості не досягти наміченої цілі, в невизначеності прогнозованого результату, в суб'єктивності оцінки прогнозованого результату» або «ризик – це ступінь варіабельності доходу, який може бути отриманий завдяки володінню певним видом активів» [157, с. 25]
3	<i>Третій напрям</i> – розглядає окремі теоретичні напрямки дослідження ризиків та пропонує застосування методик якісного й кількісного вимірювання факторів ризику.	Чепурко В.В.	Автором обґрунтована узагальнена дефініція категорії економічного ризику як пізнаних при невичерпній невизначеності відносин між дійсністю економічної системи і можливостями її трансформації в якусь майбутню ідентифіковану суб'єктом дійсність, яка може виникнути із взаємодій причин і наслідків, випадкового і необхідного, внутрішніх і зовнішніх умов. В своїх наукових роботах він розробляє методологічні підходи кількісної ідентифікації, оцінки та хеджування економічних ризиків агропромислових підприємств [166; 167, с. 36].
		Альшанова О.О.	Автор досліджує економічні ризики як об'єкти страхування та плідно розвиває методологію управління ризиками шляхом страхування вирощуваних сільськогосподарських культур [3, с. 86-91]
		Бузько І.Р., Труніна І.М., Загірняк Д.М.	Економічний ризик визначається як діяльність суб'єктів господарського життя, пов'язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість оцінити вірогідність досягнення бажаного результату, невдачі та відхилення від цілі, що містяться в обраних альтернативах [15; с. 17].
		Крилатих Е.М.	Пропонує концепцію багатофункціональності дослідження природи економічного ризику як одного з основних факторів подолання економічної кризи та її наслідків в агропродовольчому секторі економіки України [62, с. 162-165]
		Уродовських В.М.	Ризик – це діяльність, пов'язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість кількісно та якісно оцінити вірогідність досягнення передбачуваного результату, невдачі або відхилення від цілі [156, с. 6]

Джерело: складено автором на основі узагальнення джерел наукової літератури

Систематизуючи широке розмаїття наукових думок українських та зарубіжних вчених, можна виділити ключові слова, що характеризують зміст категорії «ризик господарської діяльності», а саме: втрата, небезпека, невдача, збитки; вірогідність виникнення в господарській діяльності суб'єктів втрат, небезпек, невдач, збитків; необхідність вибору та прийняття певного господарського рішення.

Звідси, на нашу думку, можна виділити такі основні елементи економічного змісту ситуації господарського ризику, як:

- ймовірність виникнення незапланованих втрат ресурсів у результаті прийняття рішення;

- відхилення фінансово-економічних результатів діяльності від запланованих;

- наявність альтернатив прийняття управлінських рішень щодо зменшення негативного впливу факторів ризику.

На основі узагальнення підходів до визначення категорії "ризик господарської діяльності підприємства" автором запропоновано наступне її визначення: ризик господарської діяльності підприємства – це складна об'єктивно-суб'єктивна категорія, що характеризується ситуацією ймовірності втрати різного роду ресурсів та/або відхиленням фінансово-економічних результатів господарської діяльності підприємства від запланованих в умовах прийняття управлінського рішення з наявних альтернатив.

На окрему увагу заслуговує дослідження проблеми структуризації ризиків господарської діяльності у зернопродуктовому підкомплексі. Це пов'язано з тим, що зернопродуктове господарство багато в чому залежить від природно-кліматичних умов окремо взятого регіону, ринкових факторів, а також від тривалості виробничого циклу в цій галузі.

Незважаючи на існуючі дослідження у сфері ризик-менеджменту, в економічній літературі відсутня єдина узгоджена структуризація ризиків

господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу, що пов'язано з проблемним полем формування ризиків, відповідно до рівня їх керованості. Це пов'язано з тим, що ризик є складним багатоаспектним явищем, яке важко піддається структуризації. У теорії і практиці підходи до класифікації ризиків варіюються відповідно до напрямів та мети досліджень. Недостатня розробленість проблеми управління ризиками господарської діяльності в зернопродуктовому підкомплексі пов'язана також із системним ігноруванням факторів ризику в чинному законодавстві України та обмеженим застосуванням у практичній економічній та управлінській діяльності підприємств як зернопродуктового під комплексу, так і інших підкомплексів агропромислової сфери.

Можна виділити два основних підходи до класифікації ризиків господарської діяльності: перший підхід пов'язаний з розробкою універсальної класифікації ризиків, які можна застосовувати в будь-якій сфері економіки; другий – пов'язаний з розробкою класифікацій, що застосовуються у конкретній сфері економіки, виді підприємницької діяльності або на конкретному підприємстві. Варто відзначити, що в обох випадках класифікації підлягають фактори, форми та види ризиків.

Під фактором ризику розуміється певна, якісно ідентифікована характеристика економічної системи або її зовнішнього середовища, що відображає діючі сили чи умови, що впливають на функціонування цієї системи та сприяють виявленню причин ризику [167, с. 51].

На основі систематизації найвідоміших класифікацій ризиків та проектуванні їх відносно господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу автором здійснено розподіл факторів ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу в залежності від основних видів бізнес-процесів за можливим ступенем їх керованості (табл.1.2).

Розподіл факторів ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу в залежності від основних видів бізнес-процесів за можливим ступенем їх керованості

Вид ризику в залежності від бізнес-процесу	Можливість управляти факторами ризику (відстежувати та зменшувати їх вплив на результати господарської діяльності)		
	Фактори ризику, якими можна управляти	Фактори ризику, якими можна частково управляти	Фактори ризику, якими неможливо управляти
1	2	3	4
Ризик планування і аналізу господарської діяльності	Некоректна економічна оцінка технічних рішень та вартості сільгоспматеріалів, робіт та послуг		
Ризик постачання	Брак виробничих площ	Зростання вартості сільгосппродукції, постачання сільгосппродукції невідповідної якості, псування сільгоспматеріалів у результаті недотримання умов їх зберігання або вантажно-розвантажувальних робіт	Зростання вартості енергоресурсів на законодавчому рівні
Виробничий ризик	Некоректне планування виробництва, виникнення «вузьких місць»	Зрив виробничої програми	Аварії, інциденти, нещасні випадки
Збутовий ризик		Зниження рівня попиту на продукцію	Поява продуктів-замінювачів, введення законодавчо перешкоджаючих заходів на експорт кінцевої сільгосппродукції, зростання обсягів імпортової продукції
Ризик інвестиційної діяльності	Низький рівень інтегрованості нових агрегатів та технологій в виробництво	Зниження вартості портфелю цінних паперів, незапланований ріст вартості придбаних активів	Обмеження державної підтримки, банкрутство емітентів та банків, держаний ризик та особливості організації аграрного сектору з позицій привабливості його інвестування

Продовження табл. 1.2.

1	2	3	4
Ризик управління персоналом	Невідповідність відповідальності та повноважень, конфлікт інтересів структурних підрозділів, зниження рівня кваліфікації персоналу, порушення вимог трудового законодавства	Брак персоналу, у тому числі працівників окремих спеціальностей	Смерть працівників, ріст соціальної напруженості у державі
Ризик управління транспортом	Неправильна побудова логістики	Зростання вартості транспортних послуг	Аварії в процесі перевезення готової продукції та матеріалів
Правовий ризик	Порушення вимог законодавства, невиконання обов'язків з боку підприємства		Позови та претензії з боку контрагентів, державних та контролюючих органів, невиконання обов'язків контрагентами
Зв'язки з громадськістю	Погіршення іміджу підприємства	Заяви, що порочать імідж підприємства, претензії з боку акціонерів	Розпорядження з боку державних та контролюючих органів
Управління охороною праці та промисловою безпекою	Порушення вимог законодавства у сфері охорони праці та промислової безпеки		Аварії, стихійні лиха, нещасні випадки
Управління охороною навколишнього середовища	Порушення вимог законодавства у сфері природоохоронного законодавства, забруднення навколишнього середовища		
Комплексне управління безпекою	Порушення вимог законодавства у сфері захисту конфіденціальних даних, втрата інформації, що складає комерційну таємницю		Крадіжки, масовий безлад, погіршення криміногенної ситуації у країні, загроза терористичних актів та провокацій, техногенні катастрофи, стихійні та природні лиха

Джерело: складено автором на основі власних досліджень

Як вважають Гудзинський О.Д. та Судомир С.М., поняття «ризик» слід розглядати у тісному взаємозв'язку із поняттям «економічна безпека підприємства» як дві взаємозалежні та взаємообумовлені категорії. При цьому, ефективність управління ризиком визначає ступінь економічної безпеки підприємства [27, с. 37].

Слід зазначити, що під ступенем керованості ризиками розуміють можливість відстеження керівництвом підприємства їх основних факторів та усунення негативного впливу цих факторів на результати господарської діяльності на підставі прийняття відповідного управлінського рішення.

Вказаний вище підхід надає можливість поєднати основні фактори ризиків з найпоширенішими бізнес-процесами господарської діяльності підприємств АПК, це також дасть можливість підприємствам найбільш ґрунтовно будувати процес управління ризиками на стадії прийняття рішення стосовно того, чи доцільно приймати цей ризик, управляти ним та передавати третім особам (наприклад, страховим компаніям) чи відмовитися від нього.

Отже, за результатами проведеного дослідження було розглянуто еволюцію історичних поглядів щодо економічного змісту категорії ризик, уточнено економічний зміст ризику господарської діяльності шляхом визначення його основних елементів, надано автором поняття ризику господарської діяльності та запропоновано схему розподілу факторів ризику господарської діяльності підприємств АПК залежно від основних видів бізнес-процесів за можливим ступенем їх керованості.

Упорядкування предметної області управління ризиками господарської діяльності та запропонована структуризація факторів ризику створюють передумови для підвищення ефективності системи управління на підприємстві за рахунок зменшення негативного впливу факторів ризику, підвищення рівня обґрунтованості управлінських рішень у короткостроковому й довгостроковому аспектах, а також сприятимуть більш детальному розгляду класифікації методів управління ризиками на підприємствах АПК.

1.2. Методи управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу

Господарська діяльність підприємств зернопродуктового підкомплексу в умовах нестабільної економіки супроводжується великою кількістю ризиків. Джерела виникнення ризиків господарської діяльності мають свої особливості. Це пов'язано з тим, що на результати господарської діяльності таких підприємств поряд із факторами, які обумовлюють економічну ситуацію у країні, значний вплив здійснює природно-кліматичний фактор. Тому інструментарій управління ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу має враховувати особливості цієї галузі економіки.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження питань вибору ефективних методів управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу.

Особливості розвитку зернового підкомплексу з урахуванням факторів ризику досліджено в роботах: Ковальової О.М. [52], Перебийніс В.І. [102], Козак О.А. [53], Бондар О.В. [14], Кириленко І.Г. [49], Завитій О.П. [35], Данкевич Є.М. [28].

Проте, незважаючи на широкі наукові дослідження у цій сфері, питання вибору оптимальних методів управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу залишається відкритим, оскільки не визначено єдиний механізм вибору інструментарію управління такими ризиками, що враховує особливості агропромислової сфери та відповідає специфіці діяльності окремо взятого підприємства цієї сфери.

У загальному розумінні управління ризиками агропромислового підприємства характеризує спосіб управління господарською діяльністю при якому цілеспрямовано враховується вплив факторів ризику за допомогою формування механізму, який включає елементи: ідентифікації та оцінювання ризиків, вибору обґрунтованих методів протидії негативним наслідкам

реалізації ризикових подій, інформаційного забезпечення системи управління та елемента зворотного зв'язку, що забезпечує контроль ефективності впроваджених заходів із управління ризиками підприємства.

Управління ризиками пов'язано із вирішенням таких завдань: на рівні окремого підприємства - реалізації концепції максимізації прибутку шляхом пошуку оптимального співвідношення між рівнями господарського ризику та прибутку; на рівні держави – забезпеченню достатнього рівня її продовольчої безпеки.

Відповідно до чинного законодавства сутність категорії "продовольча безпека" визначається як захищеність життєвих інтересів людини, що виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності (п.п. 2.13, ст. 2 Закону України "Про державну підтримку сільського господарства України" від 24.06.2004 р. № 1877-IV) [116].

Вибір методів управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу є однією із ключових стадій процесу управління ризиками. У загальному розумінні, управління ризиками в економіці представляє собою сукупність процесів, пов'язаних з ідентифікацією, аналізом ризиків та прийняттям рішень, які передбачають максимізацію позитивних та мінімізацію негативних наслідків настання ризикових подій [156, с. 21].

Методи управління ризиками господарської діяльності включають в себе прийоми та способи дій, спрямовані на досягнення основної мети з управління ризиком.

На підставі опрацювання джерел наукової літератури автором розроблено узагальнену класифікацію методів управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу України (таблиця 1.3).

Таблиця 1.3

Узагальнена класифікація методів управління ризиками господарської діяльності на підприємствах
зернопродуктового підкомплексу

[94, с. 193-197; 39, с. 88-110; 156, с. 22; 46, с. 91; 18, с.153-165]

№ з\п	Класифікаційні напрямки	Методи	Зміст
1	2	3	4
1	Способи впливу на ризик	Зниження	Виключення ризику, зниження ймовірності виникнення ризику, зниження можливостей збитку
		Збереження	Без фінансування, самофінансування, залучення зовнішніх джерел (дотації, позики)
		Передача	Страхування, отримання фінансових гарантій, трансфер ризику
2	Прийоми зниження ризику	Відхилення від ризику	Відмова від здійснення господарських операцій, від банківських кредитів, від будь-якої інвестиційної політики, від поставань імпортової сировини тощо у разі, якщо ризик надмірно великий і обтяжливий для підприємства
		Прийняття ризику	Залишення всього ризику чи його частини на відповідальність підприємства
		Запобігання ризику	Здійснення підприємством певних заходів і дій, спрямованих на недопущення ризикових ситуацій за рахунок одержання додаткової інформації, підвищення обґрунтованості управлінських рішень тощо
		Зниження ризику економічними методами	Державна підтримка АПК шляхом сприяння розвитку вітчизняної інфраструктури, захист вітчизняного продовольчого ринку від імпорту, сприяння розвитку соціальної сфери села, аграрної науки, техніки, підготовка кадрів для сільського господарства, удосконалення бюджетно-податкового та грошово-кредитного регулювання.
		Створення спеціального резервного фонду або самострахування	Створюється за рахунок відрахувань із прибутку підприємства на випадок виникнення непередбачуваних ризикових ситуацій або збитків з метою забезпечення нейтралізації їх негативних фінансових наслідків у процесі розвитку підприємства, а також в оперативному подоланні тимчасових ускладнень у фінансово-господарській діяльності

Продовження табл. 1.3

1	2	3	4
		Створення страхового запасу товарів або коштів	Створюється відповідно з метою компенсації коливань попиту на товари для забезпечення можливості нормального функціонування в умовах невиконання графіків поставок і ажіотажного попиту на товар: або з метою компенсації коливань надходжень і використання коштів підприємства.
		Розробка й впровадження системи штрафних санкцій	Застосовується тільки для тих видів ризику, ймовірність виникнення яких залежить від контрагентів підприємства
		Страховання	Страхові компанії забезпечують захист від ризиків шляхом залучення коштів страховальників і використання їх для відшкодування понесених цими страховальниками збитків
		Хеджування	Діяльність підприємства зі зниження цінних та інфляційних ризиків шляхом підписання ф'ючерсних угод – угод на постачання (купівлю) у визначений у майбутньому термін певної кількості товару за існуючою ціною
3	Форми профілактики ризиків	Уникнення ризику	Розробка заходів, які повністю виключають конкретний вид підприємницького ризику за рахунок відмови від здійснення господарських операцій, у випадку, коли рівень ризику надмірно великий і не відповідає цілям фінансової політики підприємства; зниження частки позикових коштів у господарському обороті тощо.
		Диверсифікація	Процес розподілу капіталу між різними об'єктами вкладення безпосередньо не пов'язаних між собою. Диверсифікації підлягають різні види діяльності, постачальники товарів, асортимент продукції, депозитний портфель та портфель цінних паперів.
		Лімітування	Встановлення ліміту (граничних сум) затрат, обсягів реалізації, кредиту тощо
4	Ухилення від ризику	Відмова від ненадійних партнерів, інноваційних проектів, деяких видів господарської діяльності	
		Страховання	

Продовження табл. 1.3

1	2	3	4
		Пошук "гарантів"	
5	Локалізація ризику	Виділення "економічно небезпечних" ділянок у структурні або фінансово самостійні підрозділи Створення венчурних підприємств Послідовне розукрупнення діяльності	Ці методи базуються на виявленні таких ділянок діяльності підприємства, де присутня достатньо висока концентрація факторів господарського ризику, з метою відокремлення їх у самостійну обліково-фінансову або організаційно-правову структуру
6	Дисипація ризику	Диверсифікація видів діяльності, ринків збуту та зон господарювання, інвестиційного портфелю підприємства тощо Інтеграційний розподіл відповідальності між партнерами з виробництва Розподіл ризику за етапами роботи (за часом)	Ці методи полягають у розподілі виявлених факторів ризику між учасниками виробничого процесу з одночасним уникненням надмірної концентрації ризику в будь-якого одного виробника.
7	Компенсація ризику	Створення резервних фондів на підприємстві Впровадження стратегічного планування на підприємстві Прогнозування зовнішньої економічної ситуації в країні, регіоні та/або галузі господарювання Активний цілеспрямований ("агресивний") маркетинг на підприємстві Лобіювання законопроектів, які нейтралізують або компенсують передбачувані фактори ризику Боротьба з промислово-економічним шпіонажем	Ці методи засновані на формуванні механізму упереджувальної дії, що передбачає розробку та реалізацію превентивних аналітичних, організаційних та інших заходів щодо зниження рівня господарського ризику

Джерело: складено на основі [94, с. 193-197; 39, с. 88-110; 156, с. 22; 46, с. 91; 18, с.153-165]

Основною метою управління ризиком господарської діяльності є усунення або мінімізація його негативного впливу на результати господарської діяльності підприємства, на основі прогнозування ризикової події і реалізації заходів з управління ризиком.

Вибір методів управління ризиками господарської діяльності в зернопродуктовому підкомплексі здійснюється з урахуванням сезонності агропромислового виробництва, впливом ризику, обумовленого дією погодних умов, та відносно повільним оборотом капіталу порівняно з іншими галузями економіки.

Як видно зі змісту таблиці 1.3, у певних випадках одні й ті ж методи управління ризиками господарської діяльності відносять до різних класифікаційних напрямів. Наприклад, такий найрозповсюдженіший метод управління ризиком як страхування класифікують як спосіб впливу на ризик, зниження ризику, ухилення від ризику. Метод диверсифікації ризиків відносять до напрямку профілактики ризиків та напрямку дисипації ризиків. Створення резервних фондів (коштів, товарів, запасів тощо) автори класифікують як прийом зниження та як прийом компенсації ризику. При цьому підходи до структуризації методів управління ризиками варіюються відповідно до цілей дослідження.

Отже, явище ризику господарської діяльності має складну багатоаспектну природу, тому інструментарій управління таким ризиком розглядається з різних позицій відповідно до обраного контексту тлумачення сутності ризику.

На наш погляд, всю різноманітність методів управління ризиками господарської діяльності з позицій розподілу або передачі ризиків можна виділити в два основні напрями, вказані у табл. 1.4.

До першої групи управління ризиками господарської діяльності входять методи мінімізації ризиків за рахунок власних ресурсів підприємства. Відмова від ненадійних партнерів, інвестиційних проектів, ефективність впровадження

яких має сумнівний характер, є досить розповсюдженим методом уникнення (профілактики) господарського ризику.

Таблиця 1.4

Класифікація основних методів управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу

Методи управління ризиками господарської діяльності	
методи мінімізації ризиків за рахунок власних ресурсів підприємства	методи розділення та/або передачі ризиків третім особам
Відмова від ненадійних партнерів, інноваційних проектів, деяких видів господарської діяльності	Хеджування
Створення резервних фондів	Зовнішнє страхування
Самострахування	Диверсифікація
Лімітування	
Бізнес-планування	
Отримання додаткової інформації	

Джерело: складено автором на основі власних досліджень

Як правило, такої тактики додержуються ті суб'єкти господарювання, що звикли працювати напевно, не ризикуючи. Така тактика сприяє сталому розвитку агропромислового підприємства, проте, коли основною метою підприємства стає його інтенсивний розвиток, цей метод управління ризиком стає не ефективним.

Ефективним методом управління ризиками господарської діяльності є створення резервного фонду грошових коштів шляхом відрахування відсотків від чистого прибутку на випадок виникнення непередбачуваних ситуацій. З метою управління ризиком господарської діяльності в зернопродуктовому підкомплексі резервуванню підлягають не тільки грошові кошти, але й запаси сировини, матеріалів та комплектуючих тощо. При цьому доцільно створювати як внутрішньогосподарські резервні фонди (резервні фонди грошових коштів, комбікормів ПММ тощо), так і централізовані (державні резервні запаси зерна, насіння та ін.).

Методом попередження (мінімізації) впливу ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу є бізнес-планування, що змушує керівників підприємств замислитися над проблемними ділянками ("вузькими місцями") в господарській діяльності та знайти шляхи усунення негативних проявів факторів ризику або їх нейтралізації. Допоміжним методом управління такими ризиками при плануванні господарської діяльності може виступати одержання додаткової інформації про майбутні події або контрагентів господарської діяльності з метою усунення невизначеності при виникненні несприятливих ситуацій, обумовлених впливом факторів зовнішнього й внутрішнього середовища сфери господарювання.

Маючи додаткову інформацію про майбутні події та фактори ризику, керівництво підприємства може приймати відповідні рішення щодо нейтралізації або повного усунення факторів ризику, небезпечних для господарської діяльності підприємства, відповідно до рівня їх впливу.

Лімітування як метод управління ризиками господарської діяльності полягає у встановленні лімітів (граничних сум) витрат коштів, закупівлі або продажу запасів, взяття зобов'язань з кредиту тощо. Цей метод є ефективним у ситуації, коли підприємство має обмежені ресурси.

Одним з методів управління ризиком господарської діяльності є самострахування. Цей метод доцільно застосовувати у випадку, коли вартість застрахованого майна є відносно невеликою порівняно з фінансовими можливостями всього бізнесу і коли ймовірність збитків є незначною. Як правило, самострахування здійснюється підприємством за рахунок коштів резервного фонду та сприяє економії коштів підприємства за рахунок відмови від сплати страхових внесків іншій особі – страховій компанії.

До другої групи управління ризиками господарської діяльності входять методи розділення та\або передачі ризиків третім особам.

Найбільш розповсюдженим та ефективним методом управління ризиком

господарської діяльності в зернопродуктовому підкомплексі є сільськогосподарське страхування. Це комплексний вид страхування, що включає страхування зернових культур, капітальних активів підприємств зернопродуктового підкомплексу.

Провідна роль у сільськогосподарському страхуванні в Україні відводиться державі, яка на законодавчому рівні забезпечує страхування ризиків сільгоспвиробників та тим самим здійснює ряд найважливіших функцій [18, с. 254]:

- ризикову функцію, сутність якої полягає у перерозподілі грошової форми вартості серед учасників страхування наслідків випадкових страхових подій. До 2012 року державною спеціалізованою установою, що надавала страхові субсидії виробникам сільськогосподарської продукції, був Фонд аграрних страхових субсидій України (ФАСС). Діяльність ФАСС регулювалась нормами Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» [116], а його доходи формувались за рахунок: обов'язкових відрахувань страховиками від суми страхових премій, отриманих внаслідок обов'язкового або добровільного страхування окремих видів сільськогосподарської продукції; первинного внеску з державного бюджету; кредитів державного бюджету тощо.

У 2012 році відповідно до ст.13 Закону України «Про страхування» в Україні було створено Об'єднання страховиків «Аграрний страховий пул» [131]. «Аграрний страховий пул» відповідно до ст. 16, ст. 17 Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» є юридичною особою, діяльність якої фінансується за рахунок його членів та пов'язана із: забезпеченням координації діяльності страховиків із страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою; організацією та провадженням страхування ризиків у сфері виробництва, зберігання та обігу сільськогосподарської продукції, у тому числі з добровільним страхуванням сільськогосподарської продукції з державною

підтримкою від сільськогосподарських виробничих ризиків [130];

- попереджувальну функцію, спрямовану на фінансування заходів щодо зменшення страхового ризику за рахунок частини коштів страхового фонду;

- інвестиційну функцію, що полягає в залученні інвестицій до реального сектору економіки.

Дієвим методом зниження цінових та інфляційних ризиків для підприємств аграрної сфери економіки є хеджування, що здійснюється шляхом укладання таких форм біржових контрактів як ф'ючерси та опціони.

Ф'ючерс – це контракт на постачання (купівлю) у визначений у майбутньому термін певної кількості товару за існуючою нині ціною [39, с. 99]. Опціон – це угода, за якою покупець отримує право на купівлю (продаж) товару заздалегідь обумовленою ціною [39, с. 214].

Перші ф'ючерси з'явилися ще у XII ст. у вигляді контрактів на постачання продуктів у майбутньому. У 1600-х роках японські феодали також продавали свій ризик на умовах постачання товарів у майбутньому. Так, з 1865 р. на Чиказькій біржі починають діяти ф'ючерси на пшеницю, свинину та мідь. Давню історію мають також опціони, які описуються ще Аристотелем як «універсально застосовуваний інструмент». Більшість компаній Голландії у XVII ст. займалися торгівлею тюльпанними опціонами. В США опціони почали обертатися з 1790-х рр. з початком функціонування Нью-Йоркської фондової біржі [157, с. 22].

Необхідно зазначити, що основна відмінність між опціоном та ф'ючерсом полягає в тому, що постачання за ф'ючерсом носить обов'язковий характер, тоді як за опціоном це носить можливий характер. Інакше кажучи, укладаючи (купуючи) опціон підприємство може відмовитися від нього, втративши лише суму гарантійного забезпечення (премії).

Так, наприклад, сільгоспвиробник, підписавши контракт щодо продажу визначеної кількості свого врожаю (який на момент підписання контракту ще не дозрів) за визначеною ціною, упереджує себе від несприятливого коливання

цін на його продукцію. І навпаки, з метою зниження ризику від підвищення цін на ресурси (ПММ, добрива, корма, техніку, запчастини, насіння тощо) той же самий сільгоспвиробник може укласти строкові угоди на закупівлю цих ресурсів через деякий період часу за існуючою нині ціною. Таким чином, сільгоспвиробник хеджується.

При операціях хеджування сільгоспвиробник передає свій ризик іншій особі – біржовому спекулянту.

В Україні в якості основного біржового спекулянта виступає сама держава, закупаючи ризик у сільгоспвиробників та не допускаючи різких коливань цін на сільгосппродукцію. Така діяльність держави призводить до зрушення споживання у часі: закупаючи сільгосппродукти у врожайні роки, держава продає їх у роки неврожаю [18, с. 254].

Так, з метою вирішення ситуації невизначеності та мінімізації ризиків на ринку зерна в Україні діє Закон про зерно та ринок зерна, основною метою якого відповідно до ст. 2 є забезпечення продовольчої безпеки держави шляхом: формування сприятливої для ринку зерна інвестиційної, кредитної, податкової, митної політики; оптимізації структури та ефективності зернового виробництва з урахуванням потенціалу природно-кліматичних умов та ринкової кон'юнктури; забезпечення функціонування ринку зерна на засадах поєднання вільної конкуренції та державного регулювання з метою збалансування інтересів суб'єктів господарювання та держави; встановлення державного контролю за якістю зерна, продуктів його переробки та сортового насіння; стабілізація ринкових ресурсів зерна; нарощування експортного потенціалу ринку зерна; визнання пріоритетності розвитку ринку зерна; застосування режиму державних заставних закупівель; здійснення державної аграрної інтервенції; визначення порядку експорту та імпорту зерна та продуктів його переробки за міжнародними договорами [125].

Регулювання коливання цін на сільгосппродукцію регламентується Законом України "Про державну підтримку сільського господарства України"

від 24.06.2004 р. № 1877-IV [116]. Ст. 3 цього Закону визначено правила цінового регулювання на окремі види сільгосппродукції, а саме: держава в особі Аграрного фонду державних інтервенцій здійснює регулювання гуртових цін окремих видів сільськогосподарської продукції, встановлюючи мінімальні та максимальні інтервенційні ціни в межах аграрного ринку України.

На наш погляд, найперспективнішим методом управління ризиками господарської діяльності у зернопродуктовому підкомплексі є метод диверсифікації. Диверсифікація є найбільш обґрунтованим і відносно менш витратним способом зниження ризику, що дає можливість розподілити загальний ризик шляхом об'єднання з іншими учасниками, зацікавленими в успіху загальної справи. Тобто підприємство має можливість знизити рівень власного ризику, залучаючи до вирішення загальних проблем інші підприємства в якості партнерів.

Метод диверсифікації ризиків у сфері АПК може застосовуватись у разі: формування нових виробництв, спрямування інвестицій в інші непрофільні сфери діяльності, а також шляхом створення регіональних кластерів шляхом об'єднання ресурсів учасників кластеру та розподілу ризиків між ними.

Регіональний кластер - це просторова агломерація подібних та економічно пов'язаних видів діяльності, яка формує основу місцевого середовища за рахунок розповсюдження знань та навиків, а також сприяє і стимулює різні форми навчання і адаптації. Такі кластери, зазвичай, складаються із малих та середніх підприємств, основу успіху яких складає накопичений капітал та географічна близькість [36, с. 48].

Для визначення економічної суті кластера проведемо контент-аналіз існуючих у науковій літературі підходів до визначення цього поняття (табл. 1.5).

Матриця контент-аналізу економічної сутності кластера

Автори	Основні ознаки							
	територіальне та/або економічне, та/або міжгалузеве об'єднання	Суб'єкти кластера			Основна мета			
		Підприємства різних форм та розмірів	Наукові установи	Органи влади	Забезпечення та/або обмін матеріальними ресурсами та/або технологіями	Підвищення		
					Конкурентоспроможності	Інвестиційної привабливості	Ефективність виробництва	
Дубницький В.І. [29, с. 122]	+	+				+		
Захарченко В.І. [36, с. 4; 46, с. 184]	+	+				+	+	
Забарна Е.М. [34, с. 42]	+	+	+	+		+		
Кропивко М.Ф. [61, с. 57]	+	+	+	+		+		
Ткаченко В.Г. та Богачев В.І. [38, с. 40; 152, с. 71]	+	+	+	+	+		+	+
Саблук П.Т. [142]	+	+	+	+				+
Андерссон Т. [181, с.31]	+	+			+			
В. Альбіно [180]	+	+				+		+
Всього «+»:	8	8	4	4	2	5	2	3

Джерело: складено автором на підставі опрацювання літературних джерел

Англійський учений Мешелкер Р. стверджує, що поява кластера визначається наявністю багатьох умов, а саме: відповідне політичне навколишнє середовище, рівень розвитку підприємництва, заохочення урядом інновацій, доступ до передових технологій (зокрема - за допомогою міжнародної передачі технологій), наявність кваліфікованої робочої сили [185].

Слід відмітити, що поняття кластера для вітчизняної науки є дещо новим, тому дослідження суті цієї категорії потребує окремої уваги.

Контент-аналіз проводився на підставі вивчення масиву літературних джерел, де надано визначення поняття кластера. З ряду визначень було виділено основні ознаки, що часто зустрічаються, та зведено їх у матрицю.

На підставі проведеного контент-аналізу нами сформульовано власне визначення: кластер - це добровільне територіально-економічне та міжгалузеве об'єднання визначених виробничих підприємств, наукових установ і органів влади, пов'язаних між собою складною системою взаємовідносин, основною метою об'єднання яких є реалізація спільних інтересів у сфері збільшення конкурентоспроможності певного виду продукції, товарів, робіт і послуг, підвищення ефективності виробництва й інвестиційної привабливості на макро- і мікрорівнях шляхом виробничого й інформаційного обміну технологій, досвіду й знань, а також зменшення впливу ризиків на господарську діяльність шляхом їхнього перерозподілу між учасниками (суб'єктами) кластеру.

Як зазначає Нестеренко С.А., головною проблемою з якою стикаються українські регіони при створенні кластерів є фрагментарність і несистемність наявних у регіонах систем інфраструктурної підтримки [89, с. 11]. Ще однією проблемою створення кластерів, на думку Васильківського Д.М., є недостатній рівень наукового забезпечення реалізації кластерної політики [17, с. 28].

При формуванні регіональних агропромислових кластерів в Україні не

слід забувати про роль держави в цьому процесі, яка має всіляко підкреслювати важливість створення найперспективніших бізнес-проектів, залучаючи інвестиції для їх розвитку та бути готовою розділяти ризики на всіх етапах здійснення цього проекту.

Враховуючи вищезазначене, можна зробити такі висновки:

- серед методів мінімізації ризиків за рахунок власних ресурсів підприємств зернопродуктового підкомплексу ефективним методом управління є метод лімітування;

- серед методів розділення та\або передачі ризиків третім особам особливої уваги заслуговує страхування в сільському господарстві, провідна роль в якому відводиться державі;

- перспективним методом управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу є метод диверсифікації ризиків, ефективною формою здійснення якого є створення територіальних кластерів.

Слід зазначити, що використання важелів державного регулювання ризиків підприємств зернопродуктового підкомплексу має бути невід'ємною складовою раціонального ризик-менеджменту агропромислового підприємства.

Таким чином, процес управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу та вибір методів їх мінімізації або нейтралізації залежить від багатьох факторів, починаючи зі специфіки діяльності окремо взятого підприємства і закінчуючи економічним середовищем функціонування сільського господарства України.

За результатами проведеного наукового дослідження було визначено економічну сутність процесу управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу, а також особливості класифікації методів управління такими ризиками.

Автором запропоновано напрям класифікації методів управління ризиками господарської діяльності з позицій їх розподілу або передачі, а також

розглянуто практичні аспекти вибору методів управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу.

На основі проведеного дослідження обґрунтовано, що перспективною формою диверсифікації ризиків господарської діяльності є створення регіональних кластерів.

1.3. Проблеми та тенденції розвитку зернопродуктового підкомплексу України в контексті антиризикового управління

Виробництво зерна в Україні є однією з провідних галузей економіки, від стану якої залежить сталий розвиток як економіки в цілому, так і аграрного сектору безпосередньо. Це обумовлено насамперед географічними та природно - кліматичними умовами нашої держави. Проте, з моменту переходу України до ринкових умов зерновий ринок неодноразово знаходився у критичному стані у зв'язку із низкою нерозв'язаних проблем організаційного, економічного, техніко-технологічного та правового характеру, основні з яких є остаточно невирішеними або потребують формування нових науково-методологічних підходів до їх розв'язання. Характерною рисою зернової галузі є високий ступінь впливу факторів ризику, що обумовлено специфікою вирощування зерна у певних природно-кліматичних зонах. Тому актуальним є питання визначення основних проблем розвитку зернового ринку України та вивчення факторів ризику, що перешкоджають стабільному розвитку зернової галузі.

Питанням висвітлення стану, проблем та ризиків зернового ринку України присвячені численні роботи вітчизняних вчених, таких як В.І. Бойко [12], П.Т. Саблук [143], І.М. Алексеєнко [2], М.Г. Лобас [66], С.М. Кваша [47], О.Г. Шпикуляк [161; 172; 173], І.О. Кузнєцова [63], В.Я. Месель-Веселяк [149; 82] та ін. Проте й досі проблемне поле

функціонування ринку зерна України не є остаточно дослідженим та потребує подальшої систематизації. В умовах мінливого середовища господарювання, комплексної дії широкого кола факторів економічного та неекономічного характеру важливою є структуризація проблем розвитку зернового ринку з метою розробки дієвих заходів щодо забезпечення сталого розвитку зернопродуктового підкомплексу України як складової ринку зерна.

Визначення та структуризація проблем зернопродуктового підкомплексу України потребує попереднього з'ясування змісту понять «ринок зерна» та «зернопродуктовий підкомплекс»

Як зазначає В.К. Збарський, ринок зерна – це функціонування зернопродуктового підкомплексу, який є сукупністю обмінних операцій, за допомогою яких регулюються господарські зв'язки і здійснюються купівля-продаж зерна і продуктів його переробки [30, с. 133].

У той же час, відповідно до п.23 ст.1 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» ринок зерна - це система товарно-грошових відносин, що виникають між його суб'єктами у процесі виробництва, зберігання, торгівлі та використання зерна на засадах вільної конкуренції, вільного вибору напрямів реалізації зерна та визначення цін, а також державного контролю за його якістю та зберіганням [125].

Отже, спираючись на наведені визначення, можна сказати, що зернопродуктовий підкомплекс є складовою частиною ринку зерна. Тому необхідно також з'ясувати поняття зернопродуктовий підкомплекс.

На думку В. А. Колодійчука, зернопродуктовий підкомплекс АПК – це сукупність функціонально залежних сільськогосподарських і промислових підприємств, які забезпечують формування пропозиції зерна, його первинну обробку, зберігання, переробку на борошно, крупи, комбікорми, а також реалізацію, у тому числі на експорт, через посередництво відповідних інфраструктурних елементів і слугує джерелом сировинних ресурсів для

підприємств спеціалізованих галузей із виробництва продовольчих товарів [54, с. 45].

М.І. Андрушко розглядає зернопродуктовий підкомплекс як об'єкт логістичного управління, що є складною соціотехнічною системою, яка характеризується значною кількістю стохастичних зв'язків між елементами системи та впливом численних факторів на ефективність її функціонування [5, с. 140].

Крім того, у роботі О.В. Грідіна зернопродуктовий підкомплекс розглядається як складова частина АПК, що має у своєму складі ряд продуктових підкомплексів, серед яких одним зі стратегічних є зернопродуктовий. Підвищення ефективності та забезпечення його динамічного розвитку, в сучасних реаліях, має досягатися шляхом узгодження діяльності державних інститутів влади, місцевого самоврядування, окремих суб'єктів господарювання тощо з метою формування та зміцнення його галузево-функціональної та територіальної структури [26, с. 21].

Зернопродуктовий підкомплекс у працях С.В. Фоменко розглядається як сукупність сільськогосподарських і переробних підприємств, пов'язаних між собою взаємовідносинами з метою підвищення економічної ефективності внаслідок зменшення сукупних витрат живої й уречевленої праці на виробництво кінцевої продукції [160, с. 60].

У дослідженнях Б. В. Погріщука зернопродуктовий підкомплекс розглядається на таких рівнях: управлінський, виробничий, маркетинговий. Загальним критерієм оцінки ефективного функціонування зазначених рівнів пропонується наступне: для управлінського рівня - забезпечення оптимальних обсягів виробництва зерна та його собівартості; для виробничого рівня – відповідність якості зерна встановленим стандартам та вимогам споживачів; для маркетингового – вивчення ринкової кон'юнктури, забезпечення реалізації виробленого зерна за максимальними цінами [106, с. 171].

Отже, з'ясувавши поняття «ринок зерна» та «зернопродуктовий

підкомплекс», окреслимо основні проблеми та тенденції розвитку системи управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу України.

Протягом ХХ ст. на ринку зерна України відбувалися суттєві зрушення. У 1909 – 1913 роках середня урожайність зернових становила – 9,4 ц/га, а валовий збір – 23,2 млн., обсяг експорту зернових – 5,1 млн.т. Україна щороку нарощувала експорт зерна, чим здобула статус житниці європейських держав.

Згодом, у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу та інтенсифікації виробництва в Україні швидкими темпами почали розширюватися площі технічних культур, таких як цукровий буряк, соняшник, льон-довгунець тощо, що призвело до скорочення посівних площ зернових культур при суттєвому підвищенні їхньої урожайності. Так, за період з 1913 по 1990 рік площі зернових культур зменшилися на 41 % і становили 14,6 млн.га, а їхня урожайність зросла від 9,4 до 34,9 ц/га, валовий збір збільшився у 2, 2 рази та досяг рекордної величини – 51 млн.т [30, с. 126].

Аналіз статистичних даних показав, що основною проблемою на ринку зерна України є неврегульованість питань щодо стабільного виробництва зернових та зернобобових культур. Починаючи з 1990 року на зерновому ринку України спостерігалися значні коливання валового збору врожаю зернових та зернобобових культур від найбільшого розміру збору врожаю 51009 тис.т. у 1990 році до 24459 тис. т у 2000 році (тобто відбулося зменшення у 2 рази або на 52,0%). 2003 рік для зернового виробництва був найкритичнішим, оскільки валовий збір врожаю зерна досяг свого найнижчого значення – 20234 тис.т, тобто майже у 2,5 рази або на 60% менше від рівня 1990 року. Починаючи з 2005 року ситуація на ринку зерна України повільно змінюється у напрямку зростання збору врожаю. У 2011 рівень виробництва зернових та зернобобових склав 56747 тис.т. У 2014 р. спостерігається найвищий валовий збір зернових та зернобобових за весь аналізований період – 63859 тис. т. (табл. 1.6, рис. 1.1, рис. 1.2).

Таблиця. 1.6

Статистичні дані щодо збору зернових та зернобобових в Україні протягом періоду з 1990 по 2016 рр

Показник	1990	1991	1995	2000	2003	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014*	2015*	2016*
Посівна площа, тис га	14583	14671	14152	13646	12495	15005	15636	15837	15090	15724	15449	16210	14801	14739	14401
Валовий збір, тис. т	51009	38674	33930	24459	20234	38016	53290	46028	39271	56747	46216	63051	63859	60126	66088
Урожайність, ц з 1 га площі збирання	35,1	26,5	24,3	19,4	18,2	26,0	34,6	29,8	26,9	37,0	31,2	39,9	43,7	41,7	46,1

Джерело: офіційні дані Державного комітету статистики України [98]

**Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції*

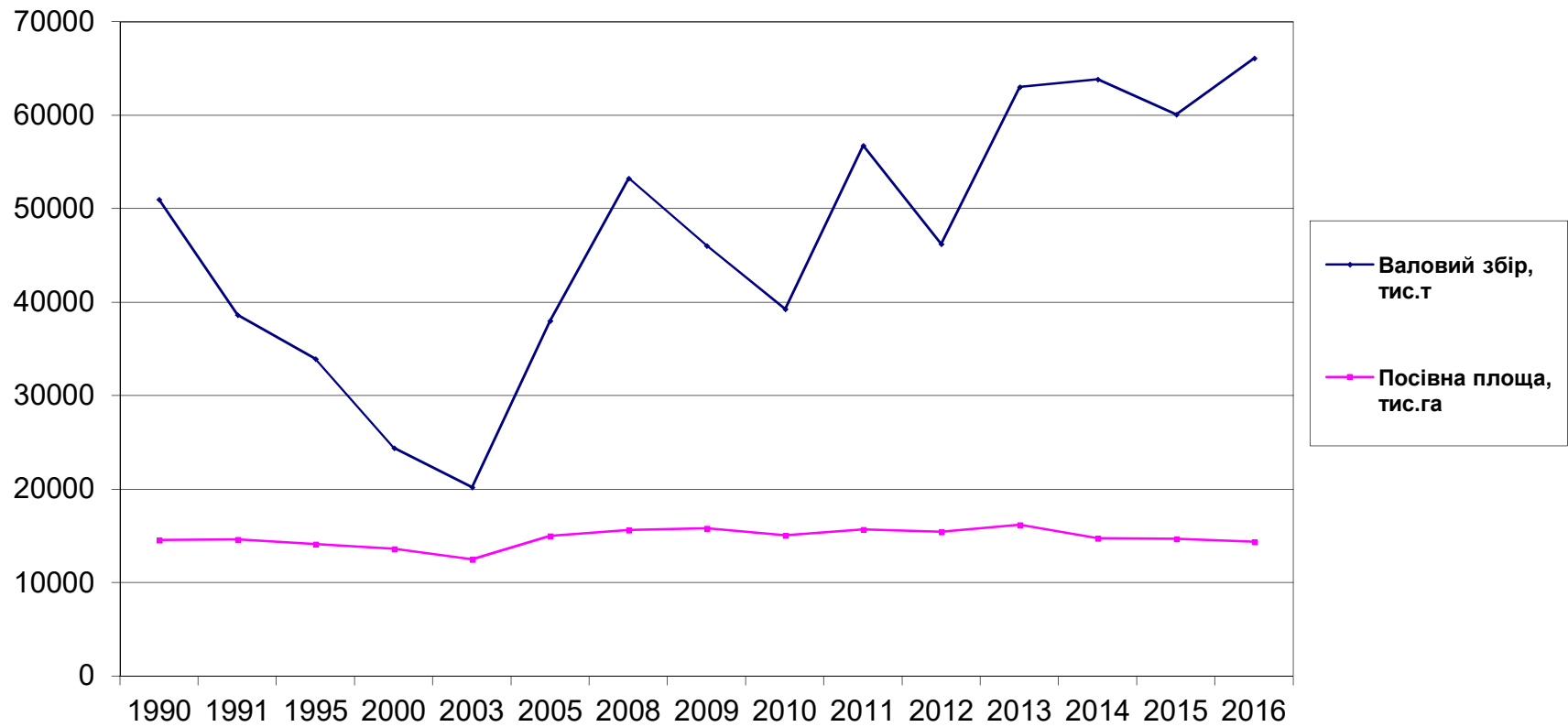

Рис.1.1. Динаміка валового збору й посівної площі зернових та зернобобових в Україні за 1990 - 2016 рр.

Джерело: побудовано на основі даних Державного комітету статистики України [98]

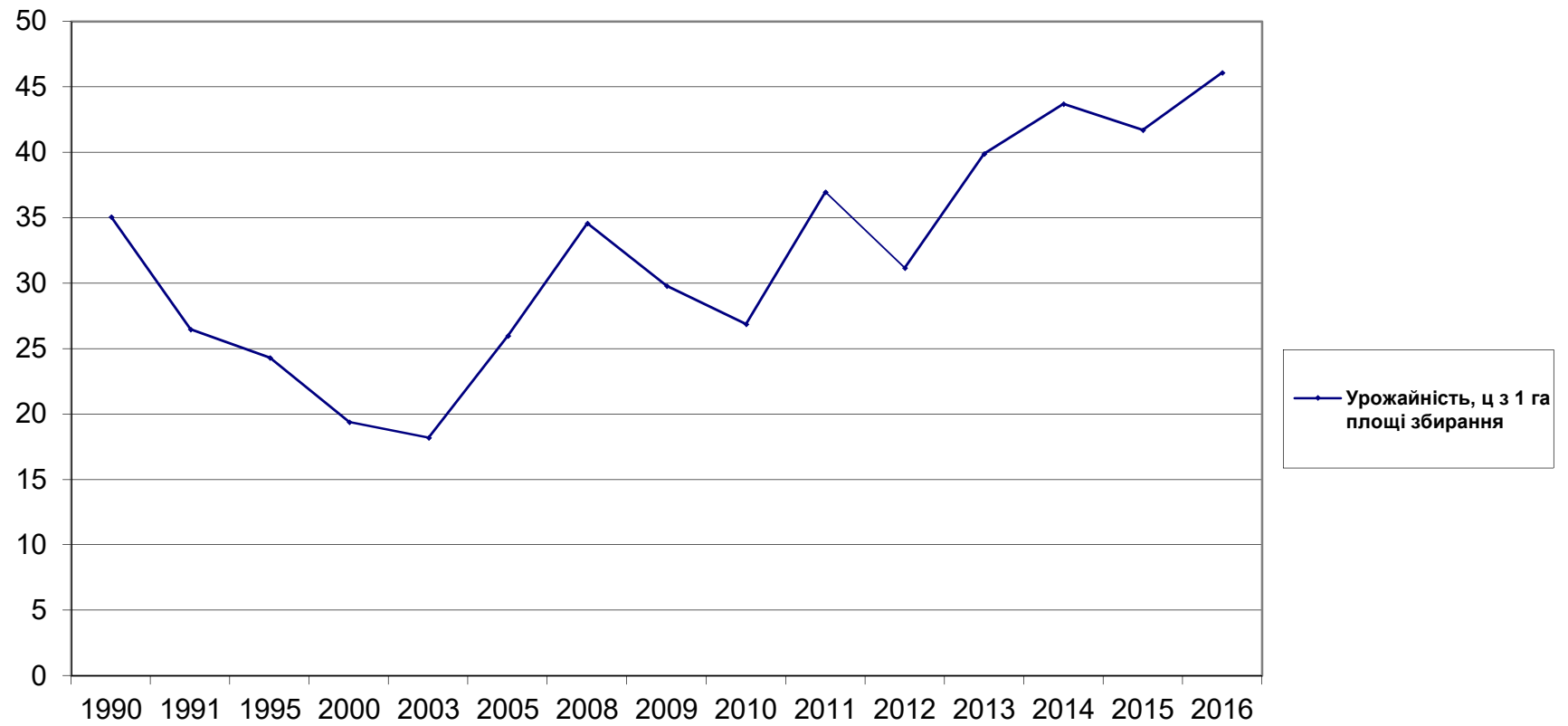

Рис.1.2. Динаміка урожайності зернових та зернобобових в Україні з 1990 по 2016 рр.

Джерело: побудовано на основі даних Державного комітету статистики України [98]

Аналогічна тенденція має місце за показниками врожайності зерна в Україні. Урожайність зернових та зернобобових культур починаючи з 1990 року зменшилася від 35,1 ц з 1 га із загального обсягу посівних площ 14583 тис.га до 19,4 ц з 1 га із загального обсягу посівних площ 13646 тис.га у 2000 році, тобто врожайність у 2000 році порівняно з 1990 роком зменшилася майже у 2 рази або на 45%, а розмір посівних площ зменшився у 1,1 рази або на 7%. У 2003 році врожайність склала 18,2 ц з 1 га із загального обсягу посівних площ 12495 тис.га, що менше у 2 рази або на 48% порівняно з 1990 роком.

Дані таблиці 1.6 та рисунків 1.1, 1.2 свідчать, що показник урожайності зернових та зернобобових поступово зростає та досягає свого найбільшого значення за весь аналізований період лише у 2014 році й становить 43,7 ц з 1 га. Інакше кажучи, урожайність зернових та зернобобових порівняно з 1990 роком збільшилася на 24%, а в порівнянні з найменшим її показником 2003 року урожайність зернових збільшилася майже у 2 рази або на 140%.

Аналіз показників валового збору, посівних площ та урожайності зернових та зернобобових культур по Луганській області наведено в табл. 1.7, графічну інтерпретацію представлених показників надано на рис. 1.3 та 1.4.

Валовий збір зернових та зернобобових у Луганській області був найбільш високим у 1990 році і складав 1952,6 тис.т. Починаючи з 1991 року, його значення поступово знижується до 1592 тис.т, тобто на 360 тис. т або на 18,5% порівняно з попереднім роком.

У 2000 році валовий збір зернових та зернобобових був найнижчим і складав 441,7 тис.т, тобто виробництво зменшилося майже у 4 рази або на 1510,9 тис.т порівняно з 1990 р. Починаючи з 2003 року, ситуація на ринку зерна Луганської області почала дещо покращуватися. У 2008 році валовий збір склав 1639,6 тис.т, тобто зріс на 1197,9 тис. т або на 271,2% у порівнянні з 2000 роком. Проте рівня валового збору зерна 1990 року Луганська область до цього часу ще не досягла.

Таблиця 1.7

Показники валового збору, посівних площ та урожайності зернових та зернобобових по Луганській області

Показник	1990	1991	1995	2000	2003	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014*	2015*	2016*
Посівна площа, тис га	608,4	600,5	604,5	375,4	386,1	516,5	530,2	509,3	414,6	497,8	509,7	465,4	413,2	400,8	380,9
Валовий збір, тис. т	1952,6	1592	1074,5	441,7	627,4	1311,4	1639,6	1055,5	811,1	1268,5	1293,8	1110,1	1226,3	992,8	1274,2
Урожайність, ц з 1 га площі збирання	30,9	26,5	17,7	11,8	16,3	25,4	30,9	20,7	19,6	25,5	25,4	24,0	33,1	25,0	33,6

Джерело: офіційні дані Державного комітету статистики України [98]

** Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції*

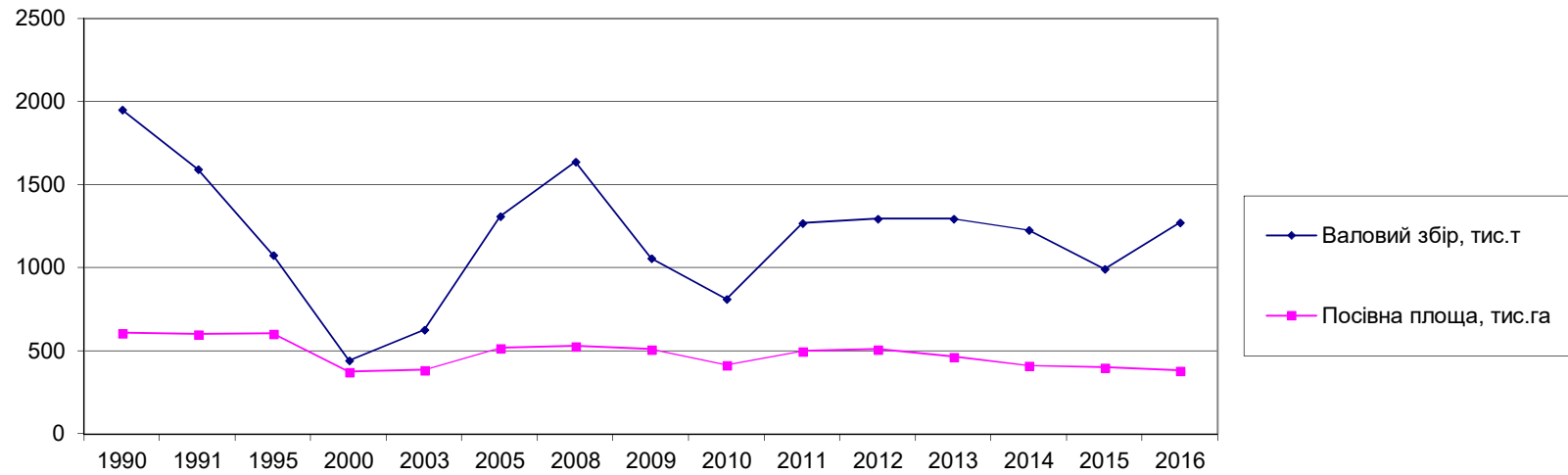

Рис.1.3. Динаміка валового збору та посівних площ зернових та зернобобових культур по Луганській області за 1990 – 2016 роки

Джерело: побудовано на основі даних Державного комітету статистики України [98]

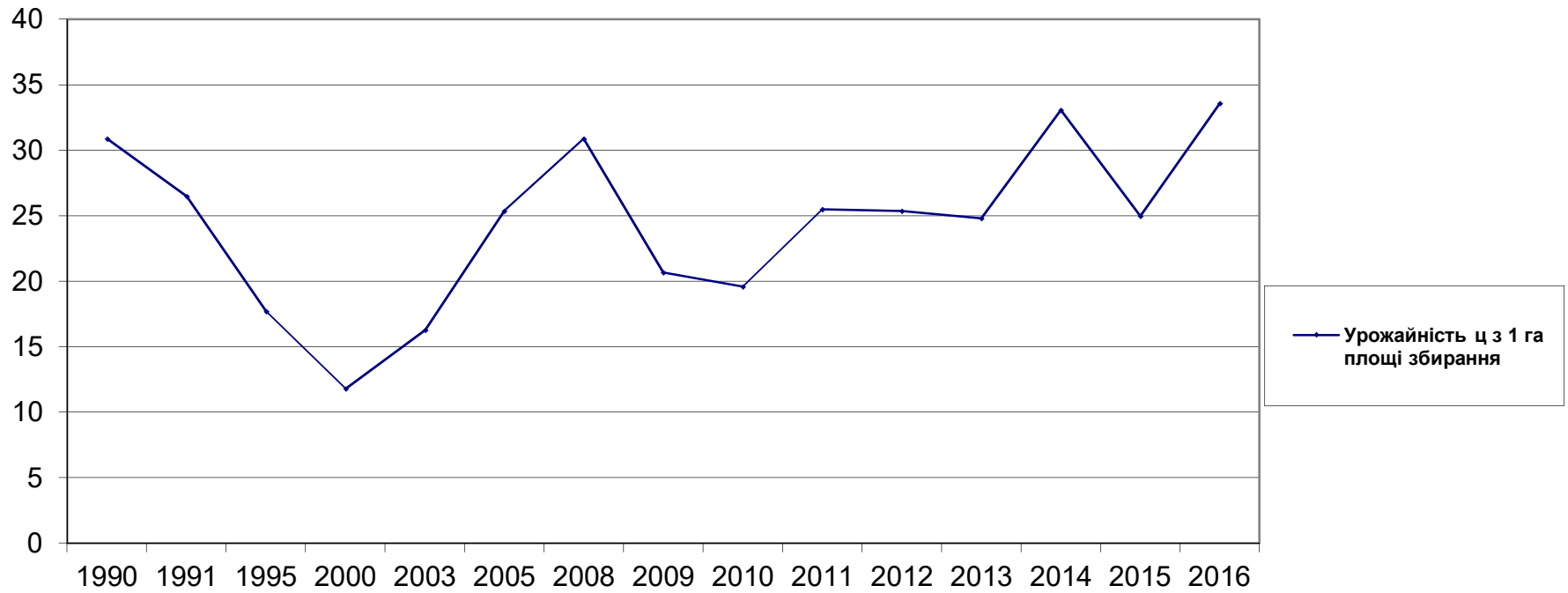

Рис.1.4. Динаміка урожайності зернових та зернобобових по Луганській області за 1990 - 2016 роки

Джерело: побудовано на основі даних Державного комітету статистики України [98]

Світова економічна криза 2008-2009 років також наклала свій відбиток на рівень валового збору зерна Луганської області, і вже у 2009 – 2010 роках його показник знов зменшується на 584,1 тис.т (або на 35,6%) та на 828,5 тис.т. (або на 50,5%) відповідно у порівнянні з 2008 роком (табл. 1.7 та рис. 1.3).

Аналогічна ситуація склалася за показниками врожайності та посівними площами зернових та зернобобових культур Луганської області.

За даними таблиці 1.7 та рисунків 1.3 і 1.4 видно, що наведені показники коливаються. Так, максимальний рівень врожайності зернових мав місце в 1990 році й складав 30,9 ц з га при посівних площах 608, 4 тис.га. Мінімальний рівень урожайності зернових та зернобобових культур в Луганській області мав місце у 2000 році і складав 11,8 ц з га при посівних площах 375,4 тис.га, тобто врожайність зменшилась порівняно з 1990 роком майже у 3 рази або на 61,8%, а посівні площі 1,6 рази або на 38 %.

Слід зазначити, що Луганська область за показниками валового збору, урожайності та посівними площами не досягла рівня 1990 року й до теперішнього часу.

Однією з головних причин такої ситуації на ринку зерна Луганської області є слабка державна підтримка розвитку сільського господарства з боку держави, що проявляється в коливанні розмірів фінансування з боку держави на підтримку цієї галузі.

Так, якщо у 2005 році з Державного бюджету України на розвиток сільського господарства Луганської області за різними бюджетними програмами було виділено 34 929,0 тис.грн., то у 2012 році розмір державного фінансування цієї галузі склав лише 6 511,0 тис.грн, тобто фінансування на підтримку всього сільського господарства Луганської області скоротилися майже у 5 разів або зменшилося на 110 216,8 тис.грн (чи на 94%) (рис 1.5).

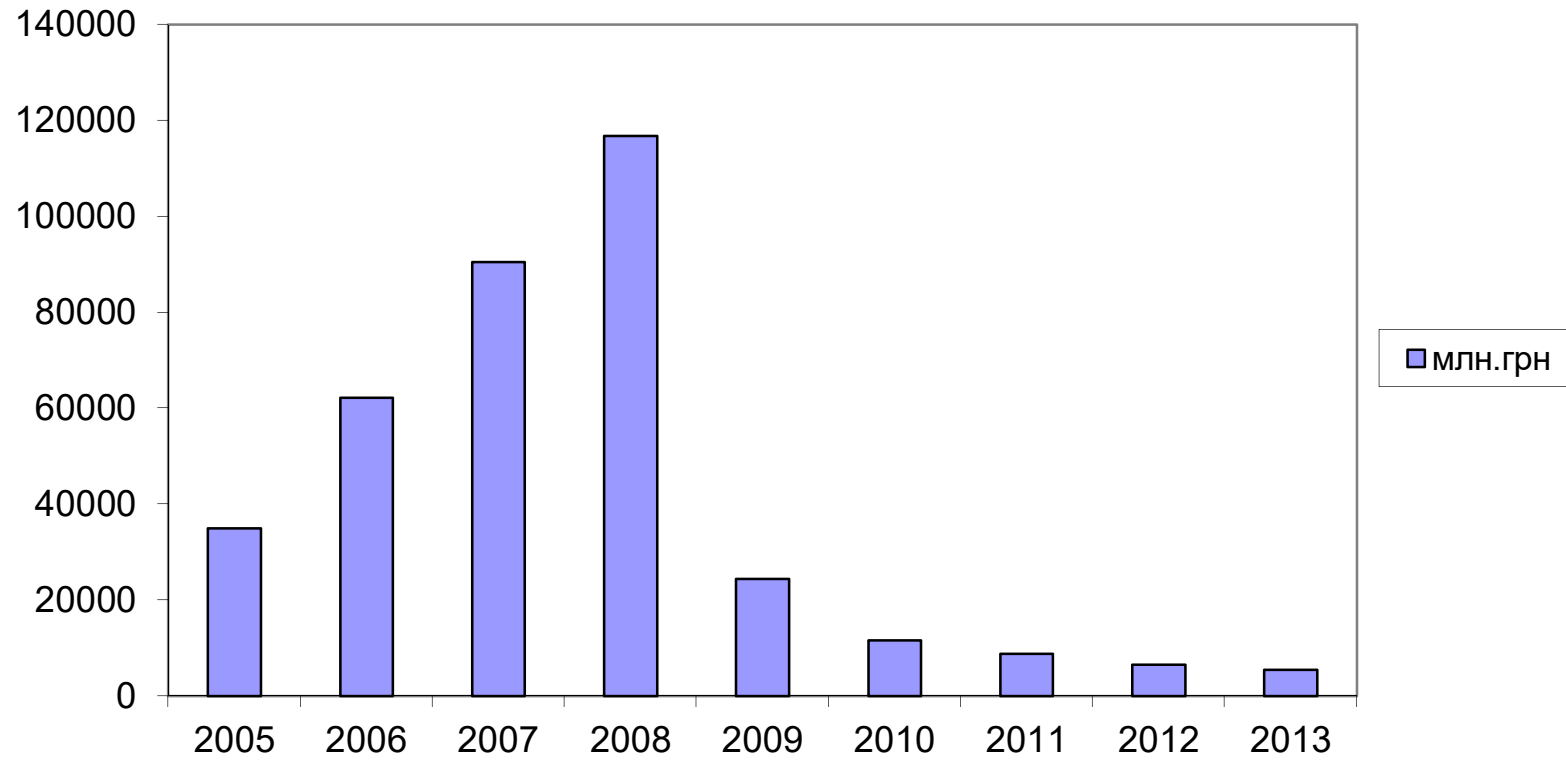

Рис. 1.5. Державна підтримка розвитку сільського господарства Луганської області за період з 2005 по 2013 роки
Джерело: побудовано на основі даних Державного комітету статистики України [98]

При цьому за період з 2005 по 2012 роки мало місце коливання та скорочення обсягів фінансування з Державного бюджету України щодо підтримки сільського господарства Луганської області, як за загальною сумою, так і за окремими бюджетними програмами, а саме:

- за бюджетною програмою щодо часткової компенсації витрат на посів ярових зернових культур максимальне бюджетне державне фінансування склало у 2006 році в сумі 14 141,0 тис.грн, мінімальне – у 2010 році в сумі 71,0 тис.грн, тобто менше на 14 070,0 тис.грн або на 99%. При цьому, починаючи з 2011 року, бюджетні кошти за зазначеною програмою не виділяються;

- за бюджетною програмою щодо компенсації витрат на посів озимих культур бюджетні кошти не виділяються, починаючи з 2009 року. При цьому за період з 2006 по 2008 роки максимальний розмір коштів за вказаною програмою у 2008 році склав 23 952,9 тис.грн;

- за бюджетною програмою щодо здешевлення страхових внесків сільгоспвиробникам розмір максимального державного фінансування у 2008 році склав 2 644,2 тис.грн, і, починаючи з 2009 року, бюджетні кошти за зазначеною програмою не виділяються;

- за бюджетною програмою щодо відшкодування збитків, завданих стихійними лихами, фінансування проводилося лише у 2007 році у сумі 6 589,0 тис.грн;

- аналогічна ситуація склалася й за бюджетною програмою щодо часткової компенсації вартості мінеральних добрив – сума фінансування у 2007 році склала 6 626,0 тис.грн (рис. 1.6 та додаток А).

Таким чином, динаміка обсягів державного фінансування сільського господарства Луганської області є негативною, оскільки має місце факт скорочення фінансування або взагалі відсутність надання коштів за окремими бюджетними програмами.

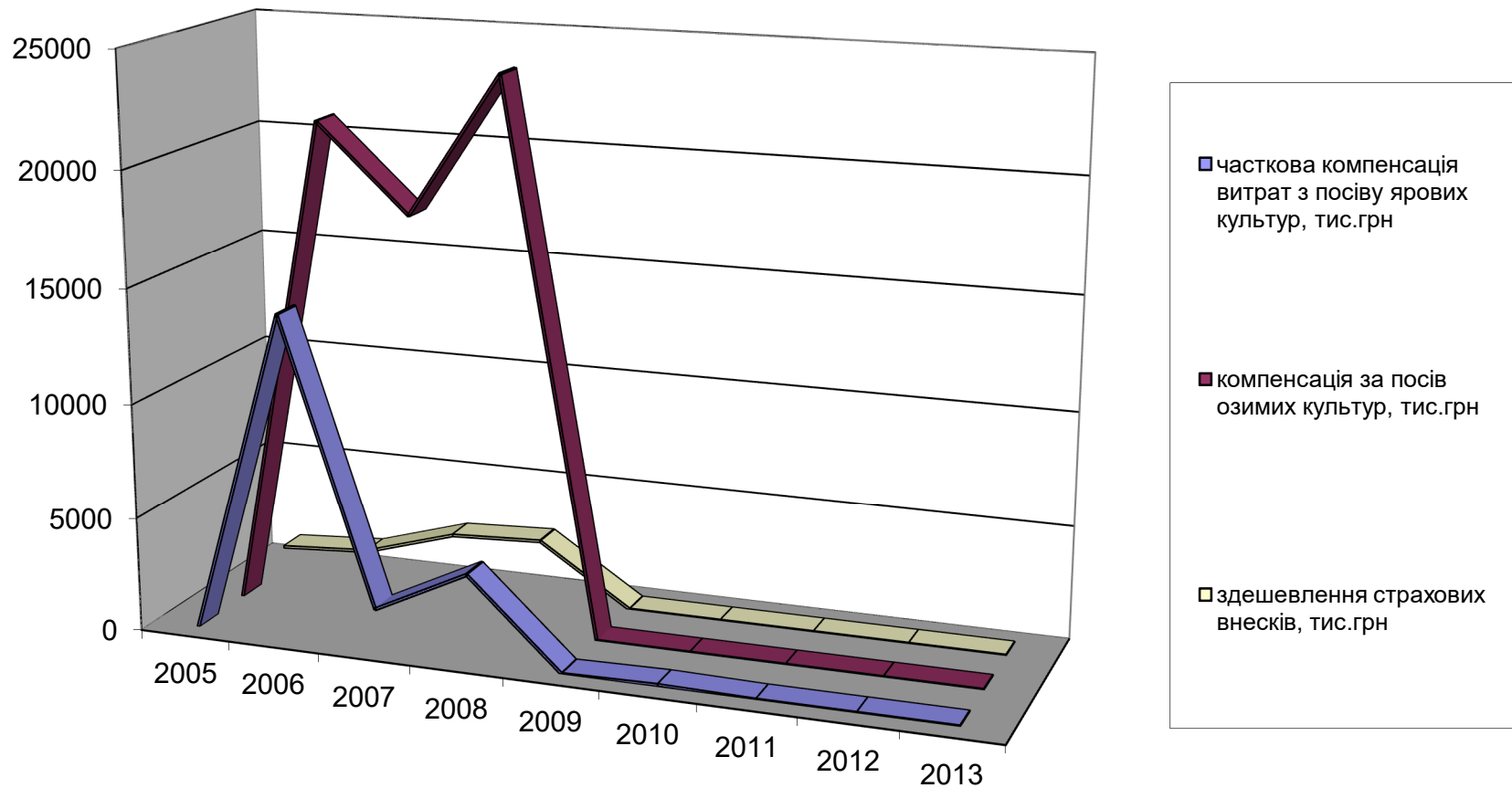

Рис 1.6. Фінансування розвитку сільського господарства Луганської області з Державного бюджету України в розрізі окремих бюджетних програм за період з 2005 по 2013 роки

Джерело: побудовано на основі даних Державного комітету статистики України [98]

Як свідчить досвід провідних держав світу, сталий розвиток галузі сільського господарства неможливий без підтримки та регулювання з боку держави. В умовах ринкової економіки успішно функціонують і виживають найсильніші її учасники, проте підприємства аграрної сфери найчастіше є найслабшими, тому потребують першочергової підтримки з боку держави. Адже саме від сталого розвитку сільського господарства залежить продовольча безпека держави та подальший розвиток суспільства в цілому.

Так, у розвинутих країнах світу найголовнішою формою підтримки цін на сільськогосподарську продукцію є різноманітні механізми субсидування товаровиробників. На них припадає 75% сумарного еквіваленту субсидій виробникам у країнах ЄС; 87% - Японії і близько 50% - у США і Канаді. Частка інших видів підтримки аграрного сектора досягає, наприклад, в Австрії – 60%, Канаді – понад 40% [141, с. 283].

Наступною проблемою розвитку ринку зерна в Україні є коливання закупівельних цін на пшеницю.

Слід зазначити, що за сприятливих економічних умов ціна на будь-який товар має відшкодовувати товаровиробникові всі понесені ним витрати авансованого у виробництво капіталу.

Стимулом для виробника є економічний ефект, отримуваний від виробництва – продажу, який залежить від собівартості. Нестабільність цін на продукцію обмежує відтворювальний потенціал сільськогосподарських підприємств та не дає можливості товаровиробникам сформувати достатні для відтворення обсяги накопичень у зв'язку із нестабільністю їхніх доходів [162, с. 6].

Сільськогосподарські підприємства здебільшого змушені реалізувати зерно у період його обмолоту та в стислі строки після збирання, що неминуче призводить до зменшення цін на внутрішньому ринку [169, с. 292]. Так, у період збирання врожаю 2012 року середня закупівельна ціна на пшеницю I класу в серпні-вересні становила 2108 грн/т, тоді як вже у березні-квітні 2013

року середня закупівельна ціна на цей клас пшениці становить 2345 грн/т, тобто більше на 11% [139]. За таких умов економічний інтерес підприємств виробляти зерно зменшується. Тому доречною є думка О.Г. Шпикуляка: «Цінова політика має враховувати інтереси усіх учасників ринкової системи: держави, виробника, споживача. Зараз у найгіршому стані знаходиться виробник, тому його потрібно підтримати сприянням підвищенню його доходів через гарантування мінімальної ціни пропозиції, яка забезпечить отримання середньої норми прибутку на всі активи, які беруть участь у виробництві» [172, с. 381].

Не менш важливим проблемним питанням є інтенсифікація виробництва зернових в Україні. Нарощування обсягів виробництва зерна та підвищення його якості нерозривно пов'язано з підвищенням технічного рівня зерновиробництва й забезпеченням сучасними приладами і методами визначення якісних показників зерна, з дотриманням вимог щодо збереження хлібопродуктів на хлібоприймальних та зернопродуктових підприємствах [169, с. 301]. Валовий збір зерна та його якість значною мірою залежить від технічного рівня галузі, який нині є незадовільним. Аграрні підприємства сьогодні забезпечені основними видами сільськогосподарської техніки лише на 40-60%, а 80% техніки вже відпрацювало амортизаційний строк. За оцінками експертів агропромисловий комплекс потребує придбання основних засобів у розмірах 400-500 млрд. грн. [103, с. 15].

При цьому, аналіз наукових джерел показав, що пропозиції відносно інтенсифікації виробництва зерна й підвищення його ефективності зводяться до збільшення виробниками норм внесення мінеральних добрив, засобів захисту рослин, впровадження високоякісних сортів пшениці й новітніх технологій та ін.

Необхідно також зазначити, що стабілізація на зерновому ринку України багато в чому залежить від посилення регулюючої та контролюючої функції держави. Враховуючи виявлені тенденції та проблеми розвитку зернового

ринку України, вважаємо, що сьогодні вкрай необхідним є здійснення заходів щодо удосконалення державного регулювання ринку зерна за такими напрямами:

- стабілізація цін та доходів сільськогосподарських товаровиробників на зерновому ринку. Успіх ринку багато в чому залежить від того, наскільки повно учасники ринку проінформовані щодо цін на зерно. У випадку досконалої конкуренції передбачається симетричний розподіл інформації між всіма учасниками ринку зерна, що дає можливість їм бути гарно проінформованими та володіти точною інформацією про альтернативні видатки на виробництво зерна. Тому, особливо актуальним у цьому аспекті є усунення на ринку зерна України асиметрії інформації. За визначенням М.В. Калінчика та І.М. Алексеєнко, асиметрія інформації – це такий ситуаційний стан, при якому одна частина учасників ринку володіє важливою інформацією, тоді як іншій частині – вона є недоступною [41, с. 12-13];

- подальша фінансова підтримка та допомога учасникам ринку зерна і насамперед сільськогосподарським товаровиробникам, шляхом впровадження відповідних програм за рахунок коштів бюджету. Слід зазначити, що функціонування ринку зерна в Україні регулюється такими законами України, як «Про зерно та ринок зерна в Україні» [125], «Про державну підтримку сільського господарства України» [116], «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [128], а також було розроблено «Державну цільову програму сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року» [132].

Крім того, для регулювання діяльності зернового ринку України створено Аграрний фонд, Державний резерв та Українську товарну біржу. Проте «існування товарної біржі є формальним, оскільки торги практично не відбуваються, а лише здійснюється реєстрація експортних угод. Функціонування Аграрного фонду можна вважати комерційною організацією, оскільки держава не фінансує відповідні обсяги закупівлі, визначені Законом

України «Про державну підтримку сільського господарства» [161, с. 121]. Тобто державний механізм регулювання та підтримки сільського господарства на сьогодні не працює, тому що «непрозора та недосконала нормативно-правова база фінансової підтримки аграрних підприємств не забезпечує достовірне та обґрунтоване визначення потреби у компенсації, що призводить до втрати права на її одержання» [95, с. 141].

- аналіз та прогноз обсягів виробництва, попиту та пропозиції за учасниками, за споживачами, за сегментами ринку зерна з метою виявлення реального стану справ у цій галузі економіки для попередження та недопущення її кризового стану та забезпечення сталого розвитку.

Дослідження кола проблемних питань розвитку зернопродуктового підкомплексу України дозволили розробити схему впливу та взаємозв'язку цих проблем з основними видами ризику, що впливають на господарську діяльність підприємств зернопродуктового підкомплексу (рис.1.7).

Рис.1.7. Структура проблемного поля розвитку та управління ризиками зернопродуктового підкомплексу України

Джерело: розробка автора

Як видно із рис. 1.7, на коливання показників урожайності, валового збору зернових та площ посіву впливають такі види ризиків: природні (посуха, повінь, заморозки, град тощо), біологічні (загибель сільськогосподарських культур внаслідок хвороб, шкідників або недостатньої кількості внесених добрив), технологічні (недотримання технологічних нормативів з виробництва, збереження або переробки, застарілість техніки та обладнання), а також політичні (відсутність та/або слабка фінансова підтримка товаровиробників з боку держави, соціальне забезпечення).

Коливання закупівельних цін на зернові культури протягом календарного року спричинюється ціновими або маркетинговими ризиками (недостатня оцінка ризику в частині ємності товарного ринку, кон'юнктури товару на внутрішньому й зовнішньому ринках; коливання курсу долара; диспаритету цін, що полягає у порушенні співвідношення ціни між товарами сільськогосподарського й виробничого призначення, яке не відповідає дійсному співвідношенню витрат суспільно необхідної праці; обсягу імпорту-експорту тощо).

Наприклад, якщо для придбання зернового комбайна Дон – 1500Б у 1990 році необхідно було продати 148,9 т пшениці, то у 2009 році - 1035,9 т [95, с. 142].

Повільні темпи інтенсифікації виробництва зернових в Україні обумовлені дією технологічного, фінансового ризиків (одержання кредитів та відсутність фінансової можливості їх повернення й сплати відсотків, порушення зобов'язань контрагентів, недоодержання прибутку внаслідок об'єктивних та суб'єктивних причин тощо), а також ризиком людського фактору (недостатня кваліфікація робітників).

Отже, нагальною потребою для учасників і насамперед товаровиробників зернового ринку України постає всебічна підтримка держави шляхом удосконалення її регулюючої та контролюючої функцій, впровадження та реалізація нових бюджетних програм щодо підтримки та

розвитку зернопродуктового підкомплексу, створення сприятливих умов для вітчизняних товаровиробників шляхом надання пільг при експорті-імпорті зернових.

За таких обставин особливої актуальності набуває сприяння державою формуванню та поширенню кластерної форми організації економіки в зернопродуктовій галузі. При кластерній формі організації економіки основна увага приділяється економічним відносинам окремих груп підприємств середнього та малого бізнесу суміжних галузей економіки, що пов'язані між собою географічною близькістю або/та участю у різних циклах виробництва однорідних видів продукції. Крім того, кластеризація зернової галузі сприятиме збільшенню конкурентоспроможності продуктів зернової галузі на внутрішньому й зовнішніх ринках, підвищенню інвестиційної привабливості, а також диверсифікації економіки, у тому числі за рахунок розподілу господарських ризиків між підприємствами, що входять до складу кластерів. Такі переваги кластерної економіки особливо привабливі з позицій їх застосування в сучасних умовах господарювання в зерновій галузі України.

Таким чином, визначення основних проблемних питань та ризиків зернового ринку України створює передумови для розробки заходів, спрямованих на попередження й усунення негативної дії факторів ризику на кон'юнктуру зернового ринку України, а також посилення ролі держави в забезпеченні сталого розвитку зернового та зернопродуктового підкомплексу України.

Подальші дослідження будуть спрямовані на розробку механізму адаптації підприємств зернового та зернопродуктового підкомплексу України в умовах негативної дії факторів ризику.

Дослідження кола проблемних питань розвитку зернопродуктового підкомплексу України дали можливість автору розробити схему впливу та взаємозв'язку цих проблем з основними видами ризику в зернопродуктовому підкомплексі.

Висновки до розділу I

1. Дослідження генезису наукових підходів до визначення економічної сутності та управління ризиками господарської діяльності дали можливість виділити такі основні його елементи: ймовірність виникнення незапланованих втрат ресурсів в результаті прийняття рішення; відхилення фінансово-економічних результатів діяльності від запланованих; наявність альтернатив прийняття управлінських рішень щодо зменшення негативного впливу факторів ризику.

На підставі аналізу джерел наукової літератури автором виділено три основних напрями наукових досліджень у сфері проблем сучасного управління ризиками господарської діяльності підприємств, а саме: напрям наукових досліджень, що висвітлює проблеми теорії, оцінки й аналізу ризиків із позицій підходів теорії ймовірності; напрям наукових досліджень, що розглядає теоретичні й практичні проблеми застосування економіко-математичних методів аналізу з метою виявлення фактичних відхилень від запланованих результатів; третій напрям – розглядає окремі теоретичні напрями дослідження ризиків та пропонує застосування методик якісного й кількісного вимірювання факторів ризику. Згідно з проведеними дослідженнями теоретичних передумов управління ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу можна зробити висновки, що найбільш відповідним меті й завданню представленого дисертаційного дослідження є третій напрям наукових досліджень, що передбачає застосування методик якісного й кількісного вимірювання факторів ризику.

На основі виявлених ознак сутності ризику господарської діяльності та сучасних напрямів наукових досліджень автором сформульовано поняття «ризик господарської діяльності» – це складна об'єктивно-суб'єктивна категорія, яка характеризується ситуацією ймовірності втрати різного роду ресурсів та/або відхиленням фінансово-економічних результатів діяльності від

запланованих в умовах прийняття управлінського рішення з наявних альтернатив.

Крім того, на основі систематизації найвідоміших класифікацій ризиків та проектуванні їх відносно господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу автором здійснено розподіл факторів ризику господарської діяльності підприємств залежно від основних видів бізнес-процесів за можливим ступенем їх керованості. При цьому під ступенем керованості ризиками розуміють можливість відстеження керівництвом підприємства їх основних факторів та усунення негативного впливу цих факторів на результати господарської діяльності на підставі прийняття відповідного управлінського рішення.

2. На підставі дослідження джерел наукової літератури автором розроблено узагальнену класифікацію методів управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу, що дає можливість розглядати інструментарій управління ризиком з різних позицій відповідно до обраного контексту тлумачення сутності такого ризику. При цьому підходи до структуризації методів управління ризиками варіюються відповідно до цілей дослідження. Внаслідок чого автором виділено два основні напрями методів управління ризиками господарської діяльності з позицій розподілу або передачі ризиків, а саме: методи мінімізації ризиків за рахунок власних ресурсів підприємства та методи розділення та\або передачі ризиків третім особам.

Обґрунтовано, що серед методів мінімізації ризиків за рахунок власних ресурсів підприємств зернопродуктового підкомплексу ефективним методом управління є метод лімітування; серед методів розділення та\або передачі ризиків третім особам особливої уваги заслуговує страхування у зернопродуктовому підкомплексі, провідна роль у якому має відводитися державі; перспективним методом управління ризиками господарської діяльності в зернопродуктовому підкомплексі є метод диверсифікації ризиків,

ефективною формою здійснення якого є створення територіальних кластерів.

На підставі проведеного контент-аналізу автором сформульовано власне визначення: кластер - це добровільне територіально-економічне та міжгалузеве об'єднання визначених виробничих підприємств, наукових установ і органів влади, пов'язаних між собою складною системою взаємовідносин, основною метою об'єднання яких є реалізація спільних інтересів у сфері збільшення конкурентоспроможності певного виду продукції, товарів, робіт і послуг, підвищення ефективності виробництва й інвестиційної привабливості на макро- і мікрорівнях шляхом виробничого й інформаційного обміну технологій, досвіду й знань, а також зменшення впливу ризиків на господарську діяльність шляхом їхнього перерозподілу між учасниками (суб'єктами) кластеру.

3. За результатами дослідження проблем та тенденцій розвитку системи управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу України було структуровано такі проблеми: нерегульованість питань щодо стабільного виробництва зернових та зернобобових культур, що проявляється в коливанні показників їх валового збору, урожайності й посівних площ; збільшення інтенсифікації сільськогосподарського виробництва; коливання закупівельних цін на пшеницю; нагальна потреба у посиленні контролюючої функції держави між учасниками зернового ринку України, а також у збільшенні обсягів державного фінансування галузі сільського господарства.

Дослідження кола проблемних питань на ринку зерна України дали змогу автору розробити схему впливу та взаємозв'язку цих проблем з основними видами ризику в зернопродуктовому підкомплексі.

Таким чином, дослідження теоретичних передумов управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу України надає підстави для проведення подальшого наукового дослідження у напрямі аналізу сучасного стану та розробки заходів щодо

удосконалення управління ризиками господарської діяльності на прикладі підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області.

4. Основні положення підрозділу I дисертаційної роботи було розкрито в роботах [69; 67; 75; 184].

РОЗДІЛ II. СУЧАСНИЙ СТАН УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ЗЕРНОПРОДУКТОВОГО ПІДКОМПЛЕКСУ

2.1. Інформаційно-аналітичне забезпечення управління ризиками господарської діяльності

В умовах поширення інтеграційних та глобалізаційних процесів у світовій економіці головним і важливим ресурсом стає інформація та інформаційні ресурси. Відсутність повної та достовірної інформації або ігнорування її суб'єктами господарювання при прийнятті певних господарських рішень на мікрорівні може призвести до банкрутства, на макрорівні – до кризового стану як окремо взятої галузі, так і економіки в цілому. Це пояснюється тим, що саме інформація має властивості усувати невизначеність, а, отже, і пов'язану з нею ситуацію ризику.

Тобто відсутність або обмеженість такого ресурсу як інформація є фактором ризику, уникнення від якого цілком залежить від економічної політики конкретного учасника ринку, а також від готовності одержувати та сприймати інформацію з метою зниження рівня невизначеності та ризику за рахунок збільшення існуючих альтернатив та свободи вибору у процесі прийняття господарських рішень та створенні алгоритмів ведення господарської діяльності.

Крім того, інформація може бути також економічним ресурсом, ціна якого формується під впливом попиту та пропозиції. Попит на інформацію визначає готовність економічного суб'єкта ризикувати, тобто чим вища ціна на інформацію, тим менше схильність покупця цієї інформації до ризику, і навпаки. Необхідно також зазначити, що на ціну інформації впливає фактор часу, тобто будь-яка інформація може стати застарілою, а отже, некорисною для покупця, тому термін реалізації інформаційних ресурсів має свої

обмеження в часі.

Таким чином, ставши важливим ресурсом, інформація здатна модифікувати ринкову економіку, перетворивши її на економіку нового типу – інформаційну економіку.

За словами М. Кастельса «в останні два десятиліття у світі з'явилася економіка нового типу, яку я називаю інформаційною і глобальною... Інформаційна – тому що продуктивність і конкурентоспроможність чинників або агентів у цій економіці залежить насамперед від їхньої здатності генерувати, обробляти й ефективно використовувати інформацію, основу на знаннях. Глобальна – тому що основні види економічної діяльності, такі як виробництво, споживання й циркуляція товарів і послуг, а також їхні складові (капітал, праця, сировина, управління, інформація, технології, ринки) організуються в глобальному масштабі, безпосередньо або з використанням розгалуженої мережі, що поєднує економічних агентів» [45, с. 81].

Слід також зазначити, що інформація має аналогічні властивості, притаманні звичайним ресурсам. Тому її основні економічні характеристики можна використовувати при аналізі господарської діяльності.

Як зазначає А.О. Маслов: «Надмірне захоплення абстрактними моделями та цифровими розрахунками не сприяє розумінню тенденцій і спрямованості сучасного економічного розвитку, а поняття та категорії, що відображають процеси у найбільш розвинутих країнах, помилково розглядаються як універсальний інструмент економічного аналізу» [79, с. 33]. Як приклад автор наводить ті світові фінансові кризи, що відбувалися наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Тому одним із напрямів подолання або попередження таких негативних явищ у економіці є орієнтація на теоретико-методологічні вимоги інформаційної економіки, що передбачає тотальну інформатизацію економіки; використання інформації в якості головного виробничого ресурсу, який безпосередньо застосовується в процесі виробництва; формування нових

суспільних відносин, де використовуються передові інформаційно - комунікаційні технології.

Вважається, що термін «інформаційна економіка» був введений американським економістом співробітником Стенфордського центру міждисциплінарних досліджень Марком Поратом, який у 1977 році випустив у світ роботу під назвою «Інформаційна економіка: визначення та вимірювання», де автор дав загальну характеристику основних положень та проблем, які розглядаються цим напрямом економічної теорії [186].

Проте дослідженням проблем та основних постулатів інформаційної економіки займалися та продовжують займатися багато вчених з різних країн світу. Серед них варто виділити: Ф. Махлупа [81], Е. Менсфілда [86], М. Кастельса [45], Д. Белла [9], Б. В Корнійчука [56] та ін.

На сьогодні термін «інформаційна економіка» розглядається з двох позицій. Під першим більш вузьким розумінням інформаційна економіка розглядається як інформаційний сектор економіки, що є незалежним у межах постіндустріальної сервісно-інформаційної економіки, а також постійно зростаючий рівень використання знань та інформації за допомогою інноваційно-інвестиційних процесів у індустріальному секторі. В широкому розумінні слова під інформаційною економікою розуміється економічна теорія постіндустріальної сервісно-інформаційної економіки [79, с. 34].

Аналізуючи тенденції розвитку інформаційної економіки в Україні, слід зазначити, що в державі склалась несприятлива ситуація з інформатизацією окремих галузей економіки, до числа яких відноситься аграрний сектор. Хоча використання мережі Інтернет в Україні з кожним роком має стійку тенденцію до зростання, проте ця тенденція характерна лише для великих міст, не охоплюючи сферу села.

Тому нагальною потребою є інформатизація аграрного сектору економіки України, яка має забезпечити створення єдиного інформаційно-аналітичного простору з вільними доступом до інформації для всіх учасників

аграрного ринку (насамперед, товаровиробників, а також підприємств переробної галузі, їхніх партнерів та органів місцевого самоврядування); освоєння та впровадження обчислювальної й комп'ютерної техніки; застосування нових методів, систем та мереж зв'язку; інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва та науки шляхом застосування методів системного аналізу, математичного моделювання та ін.; удосконалення та оптимізацію процесу управління виробничими й економічними ризиками.

Як свідчать результати міжнародних досліджень у сфері розвитку економіки Україна займає такі місця в деяких світових рейтингах станом на 2017 рік: за індексом конкурентоспроможності 81 місце з 137 [138]; за глобальним інноваційним індексом 50 місце з 127 [153]; за індексом економічної свободи 150 місце з 180 [189]; за індексом інвестиційної привабливості 130 місце з 174 [183].

З метою стимулювання розвитку економіки та з метою забезпечення інформатизації суспільно-економічних відносин в Україні було прийнято ряд законів та документів нормативно-правового характеру, а саме: Закон України «Про інформацію» [126], Закон України «Про національну програму інформатизації» [127], Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» [129], Розпорядження КМУ від 15.05.2013 «Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні» [134], Концепцію розвитку електронного урядування в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.12.2010 р. № 2250 [133] та ін.

Зазначеними законами й нормативно-правовими документами визначені основні засади, вимоги та напрями розвитку інформаційного суспільства в Україні шляхом впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у всі сфери суспільного життя громадян та економіки з метою підвищення її конкурентоспроможності.

Наявність низки проблем та ризиків, пов'язаних з інформаційною

безпекою держави, обумовила затвердження на законодавчому рівні реалізації Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні (далі – Стратегія), яку передбачено проводити у два етапи:

- на першому етапі реалізації Стратегії (2013-2015 роки) планується доповнити та уточнити діючу законодавчу базу з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні. Наприклад, планується прийняття Інформаційного кодексу України, Закону України “Про електронну комерцію”, внести зміни до нормативно-правових актів щодо Національної програми інформатизації, розробити базові норми, правила й регламенти створення, впровадження, модернізації та експлуатації інформаційних ресурсів, інформаційних, інформаційно-аналітичних, інформаційно-телекомунікаційних систем та засобів інформатизації органів державної влади, а також визначити порядок здійснення контролю за дотриманням таких правил, норм та регламентів;

- на другому етапі (2016-2020 роки) передбачається досягти: розбудови інформаційної інфраструктури для забезпечення доступу громадян до інформаційних послуг та інформаційно-комунікаційних технологій; забезпечення сталого розвитку національної економіки за допомогою новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, насамперед е-економіки та е-комерції з використанням інформаційно-комунікаційних технологій; широке впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в освіту, культуру, архівну справу, охорону здоров'я, охорону навколишнього природного середовища тощо; забезпечення інформаційної безпеки; запровадження системи індикаторів розвитку інформаційного суспільства в Україні; поліпшення кадрового потенціалу у сфері інформаційно-комунікаційних технологій [134].

При цьому під електронною економікою (або е-економікою) розуміють форму економічних відносин у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів, робіт і послуг, наданих в електронному вигляді за

допомогою інформаційно-комунікаційних технологій [134].

Крім того, одним із основних напрямків реалізації названої стратегії за наведеними етапами є впровадження електронного урядування (далі е-урядування), що передбачає нові форми організації діяльності та взаємодії державних органів з громадянами та організаціями, у тому числі в контексті поширення досвіду, набутого під час реалізації пілотних проектів у сфері е-урядування, зокрема таких як “Електронне міністерство”, “Електронний регіон”, “Електронне місто”, “Електронне село”.

Одними з перших областей України, де впровадили на практиці проект «Електронне село» стали Дніпровська та Волинська області.

Основною метою такого проекту є розвиток сільських територій шляхом їхньої інтеграції до інформаційно-комунікаційного середовища регіону через впровадження нових інформаційно-комунікативних технологій (комп'ютеризація селищних рад, підключення їх до мережі Інтернет, системи регіональної електронної пошти, правової бази „ЛІГА:ЗАКОН” та ін.), що дасть змогу підвищити ефективність управління соціально-економічним розвитком сільських територій шляхом усунення «інформаційного голоду» щодо реального стану справ на селі, а отже, сприятиме усуненню ситуацій невизначеності та пов'язаних з ними факторів ризику.

Крім того, в межах цього проекту передбачено електронне ведення системи господарського обліку, що надає інформацію в розрізі обліку земельних ресурсів, окремих показників агропромислового комплексу та ін.

Необхідно також зазначити, що правовою основою створення в Україні електронного урядування є Концепція розвитку електронного урядування, яка затверджена постановою КМУ від 13.12.2010р. за №2250. Основною метою Концепції є визначення засад і створення умов для досягнення європейських стандартів якості послуг, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також виконання основних положень Програми економічних реформ на 2010-2014 роки

"Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна влада" [133].

Відповідно до зазначеної Концепції, електронне урядування - це форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян. При цьому головною складовою е-урядування є електронний уряд, що передбачає єдину інфраструктуру міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, з громадянами і суб'єктами господарювання [133].

Отже, враховуючи наведене можна впевнено стверджувати, що в сучасних умовах господарювання для підприємств аграрного сектору економіки України інформація стає одним із головних ресурсів, що задіяні у процесі виробництва сільськогосподарської продукції, становлячись поряд з такими ресурсами як земля, капітал та робоча сила.

На думку Васильківського Д.М., створення єдиної інформаційної системи сприяє вирішенню стратегічного завдання підвищення економічного потенціалу на підприємствах [16, с. 73].

Автором розроблена модель інформаційно-аналітичного забезпечення підприємства зернопродуктового підкомплексу в контексті управління ризиками господарської діяльності (рис. 2.1).

Зазвичай лєвова доля інформації, що надходить на підприємство, є або непридатною для застосування в конкретній ситуації без відповідної її обробки, або недостовірною, або, взагалі, застарілою.

БЛОК ФОРМУВАННЯ ВХІДНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ НА ПІДПРИЄМСТВІ АПК

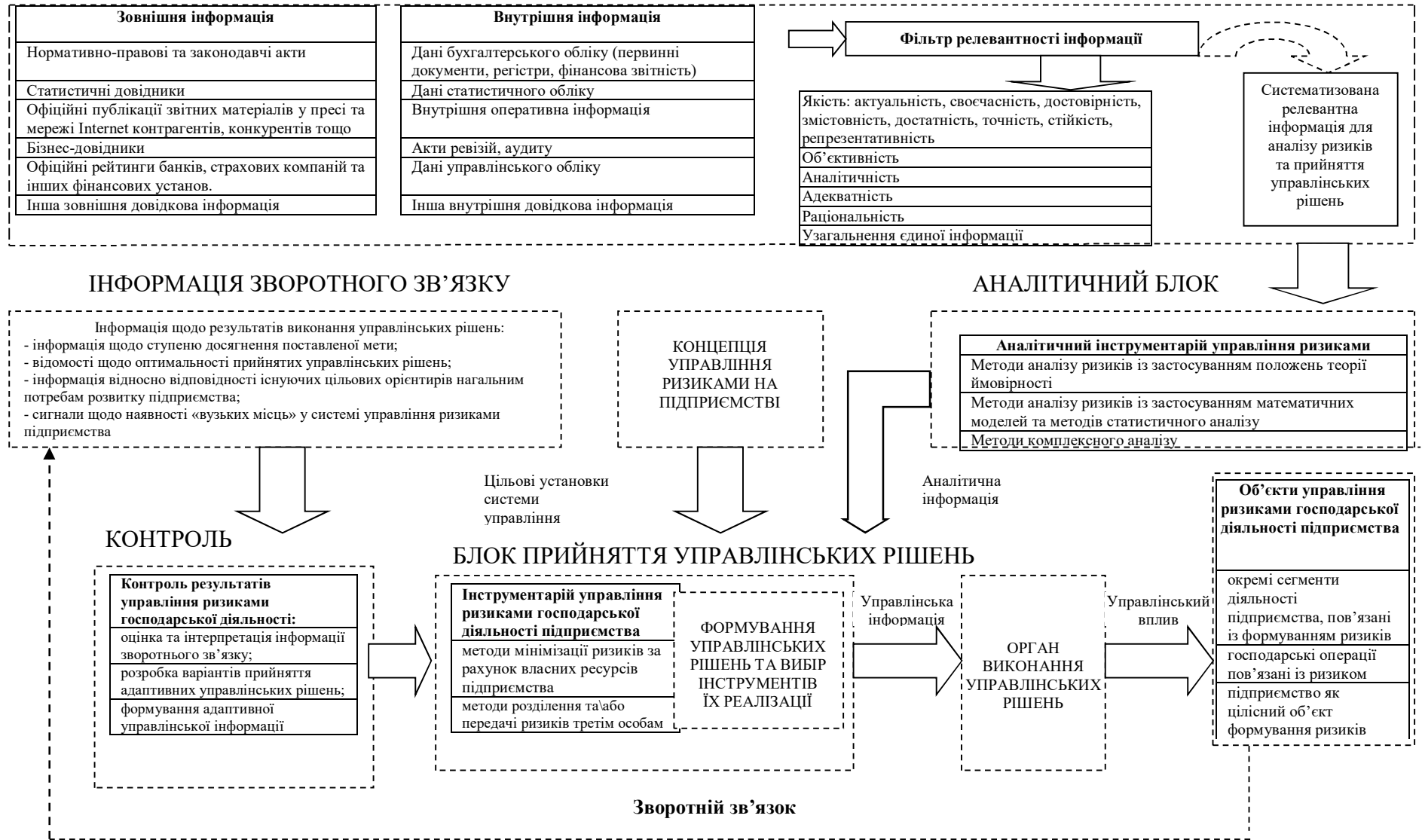

Рис. 2.1. Модель інформаційно-аналітичного забезпечення в контексті управління ризиками господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу. Джерело: власна розробка автора

Тому ефективне використання інформації керівництвом підприємства в процесі прийняття управлінських рішень залежить від налагодженої системи її збору, обробки та аналізу, тобто від ефективності системи інформаційно-аналітичного забезпечення підприємств АПК, у тому числі підприємств зернопродуктового підкомплексу.

Модель відображає суттєві сторони реальної системи, що в зручній формі відображають інформацію про систему у цілому [174, с.17]. Модель розробляється з метою полегшення процесу управління будь-якою системою.

При цьому методи управління будь-якою системою залежать від наявної інформації та обов'язковою наявністю зворотного зв'язку всередині самої системи.

Як зазначає голландський професор П. Ейкхофф, зворотній зв'язок «можна використовувати як ефективний засіб для боротьби з невизначеностями. Ці невизначеності можуть бути результатом непередбачуваних впливів на систему з боку зовнішньої середовища або зароджуватися всередині системи, що розглядається. Звичайний зворотній зв'язок може усунути вплив невизначеності чи принаймні зменшити ефект цього впливу до незначної величини» [174, с.20].

У нашому випадку під системою розуміється безпосередньо саме підприємство, що складається із сукупності впорядкованих об'єктів або підсистем. Кожна підсистема підприємства має свою мету, яка реалізується через виконання певних задач (або функцій). Все, що не входить до складу системи, тобто підприємства, є зовнішнім середовищем.

Однією із суттєвих складових підприємства є підсистема інформаційно-аналітичного забезпечення.

Основною метою підсистеми інформаційно-аналітичного забезпечення сільськогосподарського підприємства в контексті управління ризиками є усунення або попередження ситуацій невизначеності щодо розвитку подій, які відбуваються у зовнішньому економічному середовищі, та пов'язаних з ними

можливих ризиків шляхом збору інформації, її аналізу та прийняття на підставі результатів проведеного аналізу рішень щодо вибору певних методів управління ризиками.

Інформація, яка використовується при проведенні економічної діагностики, формується із внутрішніх і зовнішніх джерел. До зовнішньої інформації належать: законодавчі та нормативно-правові акти (закони, укази, постанови, інструкції, положення тощо); офіційні статистичні та бізнес-довідники; офіційно оприлюднена звітність підприємств-конкурентів та інших контрагентів у пресі та мережі Internet; рейтинги банків, страхових компаній та інших установ тощо.

Основним джерелом формування внутрішньої інформації є дані бухгалтерського обліку підприємства зернопродуктового підкомплексу, а саме: первинні облікові документи, накопичувальні відомості та реєстри, місячна, квартальна й річна фінансова звітність. Крім того, внутрішня інформація формується також із даних статистичного та управлінського обліку. Не менш важливим джерелом інформації для проведення економічного аналізу є акти ревізій та перевірок аудиторських і фінансових служб, а також внутрішніх служб підприємства.

Відповідність інформації встановленим до неї вимогам є запорукою проведення якісного й достовірного економічного аналізу.

Інформація, що використовується в системі управління господарськими ризиками має відповідати певним вимогам, що визначають її релевантність.

У нашому випадку під релевантністю інформації слід розуміти наявність певного набору даних про фактори ризику, що застосовуються для проведення повного, якісного та об'єктивного аналізу господарської діяльності з метою прийняття управлінських рішень щодо попередження, мінімізації або усунення ризиків господарської діяльності.

Основними вимогами, що висуваються до релевантної інформації є:

1. Якість управлінської інформації – це здатність інформації

забезпечувати певну результативність управлінської та організаційної діяльності.

Оскільки від якості одержаної інформації залежить ефективність як окремо взятого управлінського рішення, так і ефективність діяльності підприємства в цілому, для визначення якості інформації використовують такі показники, як:

- актуальність інформації визначається ступенем збереження її цінності для управлінських цілей у моменті її безпосереднього використання і залежить від часу виникнення цієї інформації;

- своєчасність інформації визначається її надходженням до користувача в потрібний момент часу та здатністю впливати на процес ухвалення рішення;

- достовірність – це максимально точне відображення інформації про реальні факти, події або процеси. Достовірна інформація є запорукою об'єктивності інформації;

- змістовність інформації визначається обсягом корисних за змістом даних у загальному обсязі отриманої інформації;

- достатність інформації означає, що вона містить мінімальний, але достатній для ухвалення правильного рішення склад і набір показників;

- точність інформації визначається ступенем наближення у відтворенні інформацією реального стану об'єкта, процесу, явища тощо;

- стійкість інформації відображає її здатність реагувати на зміни початкових даних без порушення необхідної точності. Стійкість інформації, як і репрезентативність, зумовлена обраною методикою її відбору і формування;

- репрезентативність інформації пов'язана з правильністю її відбору і формування в цілях адекватного відображення властивостей об'єкта [40, с. 115-117].

2. Об'єктивність інформації полягає у документальній фіксації «сухих» фактів про об'єкти, явища, процеси з метою використання цих даних для

проведення економічного аналізу.

3. Аналітичність інформації визначається ступенем її відповідності вимогам, задачам та меті економічного аналізу.

4. Адекватність інформації – це певний рівень відповідності реального об'єкта, процесу, явища тому образу, який створюється за допомогою отриманої інформації [40, с. 110]. Оскільки в реальному житті завжди існує певний рівень невизначеності та пов'язаний з ним ризик, то для споживача інформації її адекватність є однією з важливих характеристик, оскільки від ступеня адекватності інформації реальному стану справ залежить правильність ухвалення управлінського рішення.

5. Раціональність інформації характеризується ефективністю її одержання, тобто мінімальним витрачанням фінансових ресурсів в процесі її збирання, збереження та використання при мінімальних витратах часу.

6. Узагальнення єдиної інформації. Ключова роль в узагальненні інформації на підприємстві відводиться бухгалтерському обліку. Відповідно до ст. 4 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» основними принципами бухгалтерського обліку та фінансової звітності є: обачність, повне висвітлення, автономність, послідовність, безперервність, нарахування та відповідність доходів і витрат, історична (фактична) собівартість, єдиний грошовий вимірник, періодичність [110].

Таким чином, відповідно до завдань представленого дослідження найважливішою вимогою для релевантної інформації є її узагальнення. Саме узагальнена інформація, що міститься в бухгалтерських та статистичних звітах, відповідає по суті всім вимогам релевантної інформації та слугує підставою для проведення подальшого дослідження у напрямі аналізу факторів ризику.

Релевантна інформація, систематизована відповідно до певних вимог, надходить до аналітичного блоку моделі інформаційно-аналітичного забезпечення та використовується для аналізу ризиків господарської

діяльності з подальшим прийняттям на підставі проведеного аналізу відповідних управлінських рішень.

В аналітичному блоці формується інформація другого порядку, що одержується на базі аналізу вхідної релевантної інформації, та називається аналітичною інформацією.

Аналітичний інструментарій управління ризиками розподіляється на три основні напрями:

- методи аналізу ризиків із застосуванням положень теорії ймовірності;
- методи аналізу ризиків із застосуванням математичних моделей та методів статистичного аналізу;
- методи комплексного аналізу.

Результати аналізу аналітичної інформації надходять до блоку прийняття управлінських рішень. При цьому формування управлінських рішень та вибір інструментів їх реалізації відбувається в рамках обраної підприємством концепції управління ризиками.

У дисертаційному дослідженні під концепцією управління ризиками на підприємстві розуміється основна мета з мінімізації, усунення або попередження ризиків або їх наслідків, що реалізується шляхом виконання визначеного кола завдань, інструментарію та механізмів управління ризиками. У свою чергу, під механізмами управління ризиками розуміються розроблені підприємством заходи з реагування, нейтралізації та попередження можливих негативних факторів, а також порядок компенсації потенційних і фактичних втрат, що виникли внаслідок здійснення господарської діяльності.

На нашу думку, процес формування та реалізації концепції управління ризиками на підприємствах АПК має базуватися на таких принципах:

- принцип систематичного виявлення та оцінки ризиків і пов'язаних з ними негативних явищ, ситуацій та збитків;
- принцип контролю за виконанням управлінських рішень та реалізацією управлінських механізмів щодо мінімізації, усунення або попередження

ризиків;

- принцип інформативності, який полягає у створенні на підприємстві ефективних інформаційних потоків між всіма підрозділами підприємства та безпосередньо між підрозділами й керівництвом підприємства;

- принцип етичності, що полягає в дотриманні керівництвом підприємства норм і стандартів професійної етики по відношенню до працівників;

- принцип відповідальності керівництва підприємства за прийняті управлінські рішення.

Інструментарій управління ризиками, під яким розуміються методи управління ризиками, є досить обширним. Він детально розглянутий у підрозділі 1.2 представленою дисертаційного дослідження. Варто лише зазначити, що в загальному вигляді методи управління ризиками поділяються на:

- методи мінімізації ризиків за рахунок власних ресурсів підприємства;
- методи розділення та\або передачі ризиків третім особам.

Аналітична інформація обробляється у блоці прийняття управлінських рішень та одержується інформація третього порядку - управлінська інформація, що містить конкретно визначене рішення відносно того, як безпосередньо необхідно вплинути на об'єкт управління ризиками господарської діяльності.

Посередником між органом управління та об'єктом управління слугує виконавчий орган, або орган виконання управлінських рішень, який на підставі отриманого управлінського рішення безпосередньо впливає на об'єкт управління.

Так, наприклад, органом виконання управлінських рішень на підприємстві можуть бути: начальники департаментів, відділів, секторів або їх заступники, бригадири чи безпосередньо самі працівники.

Об'єктом управління ризиками господарської діяльності підприємства,

що пов'язані із формуванням ризиків, виступають:

- господарські операції;
- окремі сегменти діяльності підприємства;
- підприємство як цілісний об'єкт виникнення та формування ризиків.

У процесі здійснення управлінського впливу безпосередньо на об'єкт управління ризиками господарської діяльності підприємства на базі останнього формується інформація зворотного зв'язку.

Інформація зворотного зв'язку – це дані стосовно результатів виконання управлінських рішень, які містять:

- інформацію щодо ступеню досягнення поставленої мети, що визначається концепцією управління ризиками на підприємстві;
- відомості щодо оптимальності та доцільності прийнятих управлінських рішень;
- інформація відносно відповідності існуючих цільових орієнтирів нагальним потребам розвитку підприємства;
- сигнали щодо наявності «вузьких місць» як на об'єкті управління так і в системі управління ризиками підприємства.

У свою чергу, інформація зворотного зв'язку надходить до блоку контролю, де відбувається її оцінка та інтерпретація з позицій коригування прийнятих управлінських рішень або розробляються нові адаптивні управлінські рішення та формується нова адаптивна управлінська інформація.

Адаптивна управлінська інформація спрямовується з блоку контролю до блоку прийняття управлінських рішень та містить інформацію щодо необхідності внесення змін у спосіб прийняття управлінських рішень або в саму структуру системи управління у відповідь на зміни у зовнішньому й внутрішньому середовищі системи господарювання, які обумовлюють виникнення протиріч між існуючою на підприємстві системою управління та нагальними потребами раціонального управління економічним об'єктом.

Таким чином, в ході проведення наукового дослідження були розглянуті

сутність, значення та проблеми інформаційно-аналітичного забезпечення управління ризиками в контексті інформаційної економіки на рівні держави, агропромислової галузі та окремо взятого підприємства зернопродуктового підкомплексу.

Крім того, автором була розроблена модель інформаційно-аналітичного забезпечення підприємства зернопродуктового підкомплексу в контексті управління ризиками господарської діяльності, яка формалізує завдання управління ризиками підприємства зернопродуктового підкомплексу на основі посилення інформаційно-аналітичної складової системи управління та з урахуванням принципу адаптивності в менеджменті підприємства.

2.2. Інструментарій оцінки ризику втрати платоспроможності підприємств зернопродуктового підкомплексу на основі використання інтегральних фінансових моделей

Особливості виробничо-господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу, обумовлені сезонним характером виробництва, впливом численних слабо прогнозованих факторів, в тому числі визначених мінливими природно-кліматичними умовами, на стан і динаміку ринку сировини, створюють ситуацію нестабільності зовнішніх економічних умов діяльності зернопродуктових підприємств. Державне регулювання зернопродуктового підкомплексу не у повній мірі вирішує визначені проблеми. В умовах системної фінансово-економічної кризи в Україні та гострого дефіциту фінансових ресурсів бюджету можливості державної фінансової підтримки зернового підкомплексу значно обмежені. За таких умов фінансування діяльності підприємств зернопродуктового сектору агропромислового комплексу є нестабільним. Ці фактори обумовлюють високий ступінь впливу на фінансово-економічний стан підприємств факторів

ризикую нестачі фінансових ресурсів для забезпечення основної діяльності та виконання зобов'язань підприємства.

Окреслені проблеми визначають пріоритетний характер заходів, пов'язаних із управлінням ризиком втрати платоспроможності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу. У системі антиризикового управління з метою нейтралізації ситуації ризику, обумовленої впливом факторів невизначеності, ключову роль відіграє формування адекватної системи інформаційно-аналітичного забезпечення прийняття управлінських рішень. У цьому аспекті актуальним науковим завданням є формування адекватного сучасним економічним умовам та особливостям функціонування агропромислового сектору господарювання аналітичного інструментарію забезпечення системи управління ризиком втрати платоспроможності підприємства.

Дослідженню проблем ідентифікації стану неплатоспроможності підприємств присвячені численні дослідження науковців у сфері антикризового менеджменту, серед яких: Е. Альтман, Р. Лис, А. Таффлер, Г. Спрингейт, В.В. Ковальова, О.О. Терещенко, О.В. Бородкіна, В.Т. Смирнова, Л.А. Лігоненко, І.А. Жулега, Є.В. Мних, П. Саблук, А. Чупіс, У. Шарп та ін. Питання оцінки та аналізу платоспроможності підприємств розглядаються в межах наукових досліджень, присвячених проблемам діагностики економічної кризи на підприємстві та його фінансової санації. Однак, незважаючи на широкі наукові дослідження проблем діагностики платоспроможності підприємств, проблема формування інструментарію ідентифікації ризику втрати платоспроможності підприємств агропромислового сектору в умовах сучасних трансформацій економічної системи не є остаточно вирішеною. Відсутні цілісні дослідження, присвячені формуванню єдиного наукового підходу до аналітичного забезпечення ідентифікації ризиків втрати платоспроможності в межах антиризикового управління для підприємств зернопродуктового підкомплексу

агропромислового комплексу.

Отже, завданням представленого дослідження є вибір ефективних інструментів ідентифікації ризику втрати платоспроможності підприємств агропромислового комплексу як базового елементу системи управління економічними ризиками підприємства на прикладі суб'єктів господарювання зернопродуктового підкомплексу.

Під антиризиковим управлінням у межах представленого дослідження розуміємо комплекс заходів з виявлення, всебічного оцінювання та мінімізації ризиків економічної діяльності підприємства. При цьому, на нашу думку, ключовими стадіями є виявлення (ідентифікація) та оцінювання ризиків. Саме від правильного виявлення та оцінки ризиків залежить своєчасність і адекватність управлінських впливів, спрямованих на мінімізацію ризиків. Слід зазначити, що виникнення ситуації ризику пов'язано із нестачею інформації щодо розвитку окремих сфер діяльності підприємства, вірогідного характеру результатів здійснення окремих операцій, можливістю несприятливого результату реалізації комерційного проекту. Інформаційно-аналітичне забезпечення управління ризиками, адекватне існуючим фінансово-господарським умовам, забезпечує зменшення невизначеності у процесі здійснення господарських операцій та мінімізацію негативного впливу факторів ризику на результати діяльності підприємства.

Як зазначає І.А. Бланк, однією з базових концепцій фінансового ризик-менеджменту є характеристика співвідношення рівня дохідності та ризику, відповідно до якого рівень дохідності фінансових операцій за інших рівних умов завжди супроводжується підвищенням рівня ризику та навпаки [11, с. 103]. Таке співвідношення є характерним не тільки для фінансової сфери, а й для інших сфер господарювання. Відповідно до цього положення виникнення ризиків у діяльності підприємства є невід'ємним елементом господарської діяльності, а рівень прийнятності ризиків відображає політику підприємства у сфері управління ризиками фінансово-господарської

діяльності.

Недостатня увага до управління ризиками на підприємстві, відсутність системи ранньої діагностики ризиків економічної діяльності та комплексної системи попередження кризових явищ у діяльності підприємства обумовлює виникнення кризового стану суб'єкта господарювання.

Для діагностики кризової ситуації на підприємстві використовуються: традиційні методи аналізу фінансово-економічного стану підприємства, інтегральні показники й моделі оцінки платоспроможності, нормативно закріплені методики оцінки платоспроможності підприємства [60, с. 137].

Отже, показники фінансово-економічного стану підприємства поряд із іншими інструментами виступають як індикатори, що характеризують рівень економічної безпеки підприємства та ступінь впливу факторів ризику на фінансово-господарську діяльність підприємства, зокрема, рівень його платоспроможності.

Кочетков О.В. підкреслює необхідність використання комплексного підходу при здійсненні оцінки показників фінансово-економічного стану сільськогосподарського підприємства [59].

Характеризуючи існуючий інструментарій оцінювання ризиків втрати платоспроможності підприємств, слід визначити, що в науковій літературі велика увага приділяється аналізу фінансових коефіцієнтів та інших фінансових аналітичних інструментів, оскільки саме вони є основою для визнання підприємства неплатоспроможним (тобто банкрутом).

Враховуючи багатосторонність фінансових процесів, яка не завжди відображається в коефіцієнтах платоспроможності, відмінності в рівнях їх нормативних оцінок та складності, що виникають у зв'язку із цим у загальній оцінці стану підприємства, багато аналітиків рекомендують здійснювати інтегральну або комплексну оцінку фінансового стану підприємства на основі одного критерію. В якості такого критерію використовується мала вірогідність банкрутства підприємства [6, с. 135].

На думку Жалінської І.В., при виборі моделей оцінки ризику виникнення стану неплатоспроможності підприємств слід враховувати такі фактори: стадію життєвого циклу підприємства, галузеві особливості функціонування підприємства, можливості порівняння критичних показників у динаміці, законодавчі обмеження, можливості оцінки поточного стану та перспектив розвитку підприємства, слабо формалізований характер економічних процесів, особливості розвитку економічних циклів галузей та інтереси зацікавлених сторін [33, с. 63-64].

На наш погляд, найбільш репрезентативними інтегральними моделями оцінки ризику виникнення стану неплатоспроможності підприємств є такі: двохфакторна та п'ятифакторна моделі Альтмана, модель Тафлера, модель Ліса, модель О.О. Терещенка та чотирьохфакторна R-модель. Нами проведено дослідження використання визначених моделей для діагностики ризику виникнення стану неплатоспроможності на прикладі таких підприємств зернопродуктового підкомплексу: ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар».

Ґрунтовні дослідження використання двохфакторної моделі Альтмана для діагностики ризику неплатоспроможності підприємств були проведені в роботах М.А. Федотової [158]. Е. Альтман вперше використав покроковий багатокритеріальний дискримінантний аналіз для виведення моделі ймовірності банкрутства на основі характеристики економічного потенціалу підприємства й результатів його роботи за минулий період [176, С. 59].

В основі дискримінантного аналізу лежить використання статистично-математичних моделей, у рамках яких, на основі здійснення аналізу будується функція й розраховується комплексний (інтегральний) показник, який дає можливість з досить високою ймовірністю визначити стан підприємства і оцінити ймовірність банкрутства [105, С. 345].

В загальному вигляді двохфакторна модель Альтмана наведена у формулі 2.1 [164, с. 211]:

$$Z = -0,3877 - 1,0736x_1 + 0,0579x_2, \quad (2.1)$$

де x_1 – коефіцієнт поточної ліквідності (покриття); x_2 – коефіцієнт концентрації позикового капіталу (капіталізації).

Представлена модель характеризується відносно спрощеним розрахунком, вона орієнтована на використання обмеженої кількості показників, що характеризує переваги її практичного застосування, проте повною мірою не враховує особливості господарської діяльності українських підприємств.

Як зазначає Костирко Р.А., характеризуючи результати розрахунків за двохфакторною моделлю Альтмана, для підприємств, у яких $Z = 0$, вірогідність банкрутства складає 50%, Якщо $Z < 0$, то вірогідність банкрутства менше 50% та далі зменшується за мірою зменшення Z . Якщо $Z > 0$, то вірогідність банкрутства більше 50% й збільшується із збільшенням показника Z [58, с. 158].

Алгоритм розрахунку коефіцієнту поточної ліквідності наведений у формулі 2.2:

$$\text{Коефіцієнт поточної ліквідності} = \frac{\text{всього оборотних активів}}{\text{всього поточних зобов'язань}}. \quad (2.2)$$

Рекомендоване значення коефіцієнту покриття складає $x_1 \geq 2$.

Спосіб розрахунку коефіцієнту концентрації позикового капіталу (капіталізації) описано в формулі 2.3:

$$\text{Коефіцієнт капіталізації} = \frac{\text{позиковий капітал}}{\text{валюта балансу}}. \quad (2.3)$$

Розрахунки, спрямовані на оцінку ризику втрати платоспроможності на основі використання моделі Альтмана для підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області: ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» - наведені в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Оцінка ризику втрати платоспроможності на основі використання 2-х факторної моделі Альтмана для підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області: ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» за період з 2014 по 2016 рр.

Показники	Роки			Зміна показників, %	
	2014	2015	2016	2015-2014	2016-2015
ПрАТ «Агротон»					
X_1	1,0876	0,7887	1,2183	-0,2989	+0,4296
X_2	0,4956	0,5327	0,5147	+0,0371	-0,0180
Z	-1,5266	-1,2036	-1,6659	+2,7302	-0,4623
ТОВ «Старобільський елеватор»					
X_1	0,8947	1,1482	1,3587	+0,2582	+0,2105
X_2	0,1438	0,2684	0,2306	+0,1246	-0,0378
Z	-1,3399	-1,6049	-1,8330	-0,2650	-0,2281
ТОВ «Айдарський пекар»					
X_1	1,2511	1,2303	3,1607	-0,0208	+1,9304
X_2	0,6883	0,7689	0,2868	+0,0806	-0,4821
Z	-1,6910	-1,6641	-3,7644	+0,0269	-2,1003

Джерело: розрахунки автора на підставі даних фінансової звітності підприємств

Аналіз даних таблиці 2.1 та проведений розрахунок показника Z свідчить про низький рівень ризику втрати платоспроможності підприємства ПрАТ «Агротон». Зменшення значення показника Z у 2016 році свідчить про

зростання рівня економічної безпеки підприємства. Низький рівень ризику втрати платоспроможності притаманний також і ТОВ «Старобільський елеватор». Зменшення показника впродовж аналізованого періоду свідчить про позитивну динаміку зниження рівня ризику втрати платоспроможності підприємства.

Розрахунок показника Z , наведений в таблиці 2.1, дає можливість зробити висновки про низький рівень впливу фактору ризику втрати платоспроможності для підприємства ТОВ «Айдарський пекар», та посилення рівня економічної безпеки підприємства протягом 2014-2016 рр.

Графічна інтерпретація проведених розрахунків для оцінки ризику втрати платоспроможності аналізованих підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області на основі двохфакторної моделі Альтмана протягом періоду з 2014 по 2016 рік наведена на рис. 2.2.

Однак, як свідчить практика, для підвищення точності розрахунків доцільно використовувати більшу кількість змінних. Порівняно більший рівень аналітичності є притаманний для п'ятифакторної моделі Альтмана.

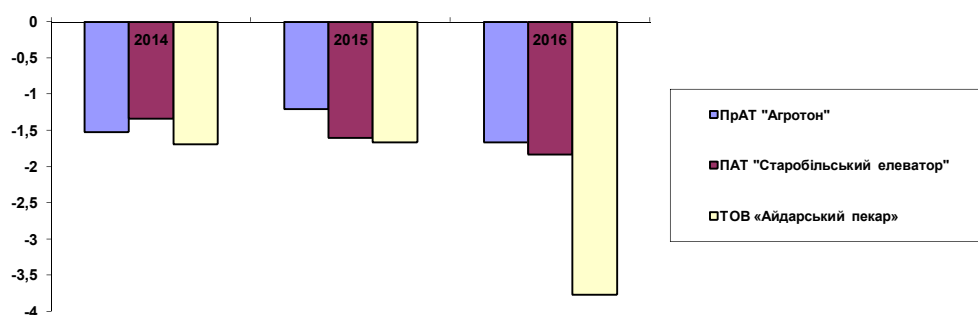

Рис. 2.2. Оцінка ризиків втрати платоспроможності підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області в 2014-2016 рр. на основі використання двохфакторної моделі Альтмана

Індекс Альтмана, розрахований у межах п'ятифакторної моделі Альтмана, є результатом застосування інструментарію мультиплікативного

дискримінантного аналізу з метою використання моделі для диференціації підприємств за ступенем ризику втрати платоспроможності.

У загальному вигляді значення Z -показника має такий вигляд [146, с. 335]:

$$Z = 1,2X_1 + 1,4X_2 + 3,3X_3 + 0,6X_4 + 0,99X_5 \quad (2.4)$$

де X_1 – оборотний капітал / сума активів;

X_2 – нерозподілений прибуток / сума активів;

X_3 – операційний прибуток / сума активів;

X_4 – ринкова вартість акцій / сума заборгованості;

X_5 – виторг / сума активів.

Інтерпретація результатів розрахунку індексу Альтмана в межах п'ятифакторної моделі здійснюється за такими правилами: якщо $Z < 1,8$, вірогідність банкрутства є дуже високою; якщо $Z = 1,81-2,7$ – вірогідність банкрутства є високою; якщо $Z = 2,71-2,99$ банкрутство можливе; якщо $Z = 3$, вірогідність банкрутства дуже низька [58, с. 159].

Результати розрахунку індексу Альтмана за п'ятифакторною моделлю для підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області: ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» наведені в таблиці 2.2.

Як бачимо з табл. 2.2, ризик втрати платоспроможності для підприємства ПрАТ «Агротон» є дуже високим у 2014 році, але в 2015-2016 роках ситуація стабілізується й ризик втрати платоспроможності підприємством стає дуже низьким. Ризик втрати платоспроможності для підприємства ТОВ «Старобільський елеватор» у 2014 році є дуже високим, у 2015 році є можливим, а в 2016 році ризик втрати платоспроможності стає дуже низьким. Ризик втрати платоспроможності для ТОВ «Айдарський пекар» протягом аналізованого періоду знаходиться у припустимих межах (в 2014 та 2016 роках ризик є дуже низьким, а в 2015 році – можливим) (рис. 2.3).

Таблиця 2.2

Оцінка ризику втрати платоспроможності на основі використання 5-ти факторної моделі Альтмана для підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області: ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» за період з 2014 по 2016 рр.

Показники	Роки			Зміна показників, %	
	2014	2015	2016	2015-2014	2016-2015
ПрАТ «Агротон»					
X_1	0,0432	-0,1127	0,1101	-0,1559	0,2228
X_2	0,2199	0,2308	0,3902	0,0109	0,1594
X_3	0,1018	0,0919	0,0659	-0,0099	-0,026
X_4	1,0178	0,8771	0,9459	-0,1407	0,0688
X_5	1,8135	1,9964	3,5776	0,1829	1,5812
Z	1,3	3,0138	5,0410	1,7138	2,0272
ТОВ «Старобільський елеватор»					
X_1	-0,015	0,0399	0,0828	0,0549	0,0429
X_2	0,065	0,0789	0,1052	0,0139	0,0263
X_3	0,008	0,0413	0,0353	0,0333	-0,006
X_4	5,95	2,7249	3,3366	-3,2251	0,6117
X_5	0,522	0,644	0,9478	0,122	0,3038
Z	0,62	2,5735	3,3129	1,9535	0,7394
ТОВ «Айдарський пекар»					
X_1	0,1727	0,1768	0,6196	0,0041	0,4428
X_2	0,0581	0,031	-0,0266	-0,0271	-0,0576
X_3	0,0551	0,0331	-0,0504	-0,022	-0,0835
X_4	0,453	0,3007	2,4871	-0,1523	2,1864
X_5	5,603	2,0448	2,0761	-3,5582	0,0313
Z	6,3452	2,59	4,1084	-3,7552	1,5184

Джерело: розрахунки автора на підставі даних фінансової звітності підприємств

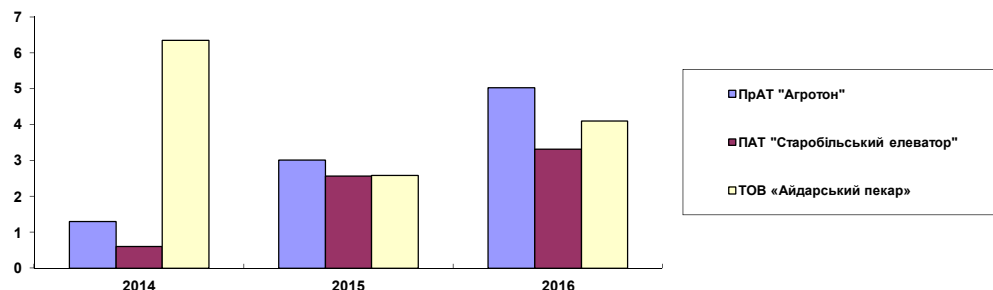

Рис. 2.3. Динаміка Z-рахунку п'ятифакторної моделі Альтмана для аналізованих підприємств зернопродуктового підкомплексу в 2014-2016 рр.

На відміну від двохфакторної та п'ятифакторної моделей Альтмана, модель Таффлера побудована на основі чотирьох факторів (формула 2.5) [43, с. 295]:

$$Z = 0,53x_1 + 0,13x_2 + 0,18x_3 + 0,16x_4, \quad (2.5)$$

де значення окремих факторів розраховуються наступним чином (формули 2.6, 2.7, 2.8, 2.9):

$$x_1 = \frac{\text{операційний прибуток}}{\text{короткострокові зобов'язання}}; \quad (2.6)$$

$$x_2 = \frac{\text{оборотні активи}}{\text{загальна сума зобов'язань}}; \quad (2.7)$$

$$x_3 = \frac{\text{короткострокові зобов'язання}}{\text{сума активів}}; \quad (2.8)$$

$$x_4 = \frac{\text{виторг}}{\text{сума активів}}. \quad (2.9)$$

Інтерпретація результатів обчислення Z-рахунку здійснюється відповідно до такого порядку: якщо величина Z-рахунку більше 0,3, це свідчить, що підприємство має позитивні довгострокові перспективи, а якщо менше 0,2, банкрутство є більш ніж вірогідним [176, с. 62]. На основі трансформації Z-рахунку отримується PAS-коефіцієнт, який характеризує динаміку рівня діяльності компанії, відносну міру фінансової діяльності [58, с. 160].

Розрахунок вірогідності втрати платоспроможності підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області за моделлю Таффлера за період 2014-2016 рр. наведено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Оцінка ризику втрати платоспроможності на основі використання моделі Таффлера за період з 2014 по 2016 рр. для ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар»

Показники	Роки			Зміна показників	
	2014	2015	2016	2015-2014	2016-2015
ПрАТ «Агротон»					
X_1	0,2054	0,1725	0,1286	-0,0329	-0,0439
X_2	1,0871	0,7887	1,2179	-0,2984	+0,4292
X_3	0,4954	0,5326	0,5129	+0,0372	-0,0197
X_4	1,5375	1,6854	3,0164	+0,1479	+1,331
Z	0,5854	0,5595	0,8014	-0,0259	0,2419
PAS-коефіцієнт	58%	55%	80%	-3	+25
ТОВ «Старобільський елеватор»					
X_1	0,0536	0,1537	0,1532	+0,1001	-0,0005
X_2	0,8947	1,1483	1,3587	+0,2536	+0,2104
X_3	0,1439	0,2685	0,2306	+0,1246	-0,0379
X_4	0,4572	0,5795	0,8066	+0,1223	+0,2271
Z	0,2438	0,3717	0,4284	+0,1279	+0,0567
PAS-коефіцієнт	24%	37%	43%	+13	+6
ТОВ «Айдарський пекар»					
X_1	0,0801	0,0431	-0,1756	-0,037	-0,2187
X_2	1,2512	1,2303	3,1607	-0,0209	+1,9304
X_3	0,6880	0,7686	0,2868	+0,0806	-0,4818
X_4	4,6197	1,7045	1,7301	-2,9152	+0,0256
Z	1,0681	0,5937	0,6462	-0,4744	+0,0525
PAS-коефіцієнт	107%	59%	64%	-48%	+5%

Джерело: розрахунки автора

Отже, розрахунок, проведений у таблиці 2.3 свідчить, що перспективи ПрАТ «Агротон» слід оцінювати позитивно оскільки спостерігається зниження рівня впливу ризику втрати платоспроможності підприємства та підвищується значення PAS-коефіцієнту. Загальний рівень ризику втрати платоспроможності ТОВ «Старобільський елеватор» знижується, а динаміка фінансової діяльності покращується.

Динаміка Z-рахунку та PAS-коефіцієнту в 2014-2016 роках свідчить про

достатньо низький рівень ризику втрати платоспроможності та в цілому позитивно характеризує фінансово-економічну діяльність ТОВ «Айдарський пекар».

Графічна інтерпретація проведених розрахунків для оцінки ризику втрати платоспроможності аналізованих підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області протягом періоду з 2014 по 2016 рік на основі моделі Таффлера наведена на рис. 2.4.

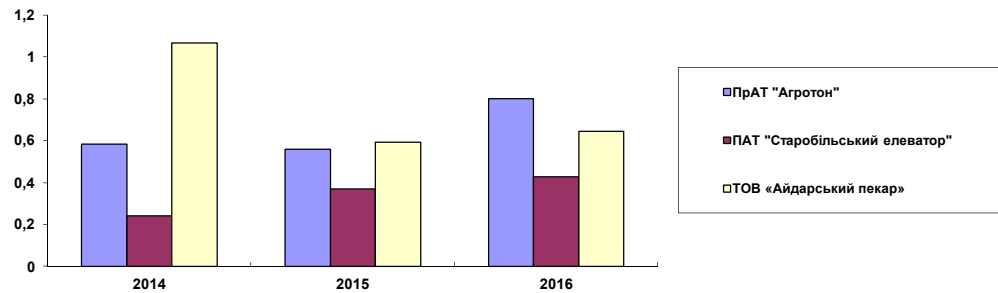

Рис. 2.4. Оцінка ризиків втрати платоспроможності підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області протягом 2014-2016 рр. на основі використання моделі Таффлера

Наступною моделлю, обраною для розрахунку ризику втрати платоспроможності підприємства в межах представленого дослідження, є чотирьохфакторна R-модель, розроблена російськими вченими Іркутської державної економічної академії [144, с. 73] (формула 2.10)

$$R = 8,38x_1 + x_2 + 0,054x_3 + 0,63x_4, \quad (2.10)$$

розрахунок факторів якої наведено в формулах 2.11-2.14

$$x_1 = \frac{\text{оборотний капітал}}{\text{активи}}; \quad (2.11)$$

$$x_2 = \frac{\text{чистий прибуток}}{\text{власний капітал}}; \quad (2.12)$$

$$x_3 = \frac{\text{виторг від реалізації}}{\text{активи}}; \quad (2.13)$$

$$x_4 = \frac{\text{чистий прибуток}}{\text{інтегральні затрати}}. \quad (2.14)$$

Оцінка ризику втрати платоспроможності підприємства за чотирьохфакторною R-моделлю здійснюється у відповідності до шкали, наведеній у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Шкала оцінювання ризику втрати платоспроможності підприємства за чотирьохфакторною R-моделлю

Значення R	Ступінь ризику втрати платоспроможності	Вірогідність банкрутства, %
Менше 0	Максимальна	90-100
0 – 0,18	Висока	60-80
0,18 – 0,32	Середній	35-50
0,32 – 0,42	Низький	15-20
Більше 0,42	Мінімальний	До 10%

Розрахунок чотирьохфакторної R-моделі для оцінки ризику втрати платоспроможності за підприємствами ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» зернопродуктового підкомплексу Луганської області за період з 2014 по 2016 рік представлений у таблиці 2.5.

Аналіз даних таблиці 2.5 свідчить, що впродовж 2014-2015 рр. рівень ризику втрати платоспроможності ПрАТ «Агротон» знаходиться на низькому рівні, а в 2016 році стає мінімальним.

Ризик втрати платоспроможності підприємством ТОВ «Старобільський елеватор», розрахований за допомогою R-моделі, зменшується протягом аналізованого періоду з середнього до мінімального рівня, що свідчить про

позитивну динаміку господарської діяльності підприємства та виважену політику управління ризиками. Для ТОВ «Айдарський пекар» характерним є дотримання мінімального рівня ризику протягом всього аналізованого періоду.

Таблиця 2.5

Оцінка ризику втрати платоспроможності за допомогою R-моделі для підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області за період з 2014 по 2016 рр.

Показники	Роки			Зміна показників	
	2014	2015	2016	2015-2014	2016-2015
ПрАТ «Агротон»					
X ₁	0,4209	0,3677	0,562	-0,0532	+0,1943
X ₂	0,1515	0,1504	0,1058	-0,0011	-0,0446
X ₃	1,5375	1,6854	3,0164	+0,1479	+1,3310
X ₄	0,0443	0,0532	0,0174	+0,0089	-0,0358
R	3,7957	3,3506	4,9892	-0,4451	+1,6386
Рівень ризику	низький	Низький	мінімальний		
ТОВ «Старобільський елеватор»					
X ₁	0,0253	0,2221	0,2231	+0,1968	+0,0010
X ₂	0,00004	0,0344	0,0343	+0,03436	-0,0001
X ₃	0,4572	0,5795	0,8066	+0,1223	+0,2271
X ₄	0,00008	0,0469	0,0344	+0,04682	-0,0125
R	0,2368	1,9564	1,9692	+1,7196	+0,0128
Рівень ризику	середній	Мінімальний	мінімальний		
ТОВ «Айдарський пекар»					
X ₁	0,7392	0,2290	0,6301	-0,5102	+0,4011
X ₂	0,1053	0,0925	-0,0778	-0,0128	-0,1703
X ₃	4,6197	1,7045	1,7301	-2,9152	+0,0256
X ₄	0,0586	-0,0128	-0,3003	-0,0714	-0,2875
R	6,5864	2,1116	5,1066	-4,4748	+2,995
Рівень ризику	мінімальний				

Джерело: розрахунки автора

Графічна інтерпретація розрахунку ризику втрати платоспроможності за допомогою R-моделі для аналізованих підприємств наведена на рис. 2.5.

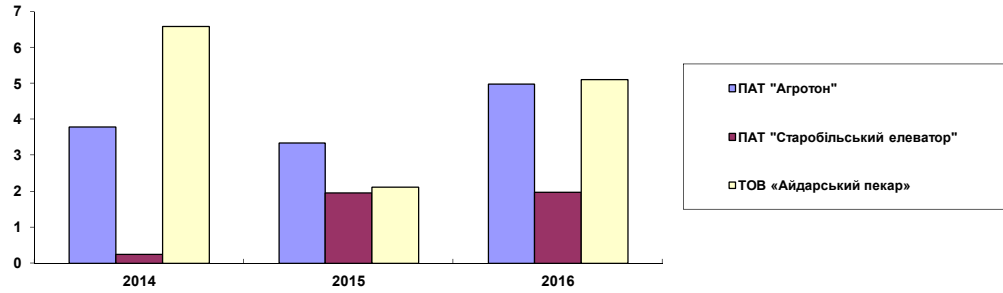

Рис. 2.5. Оцінка ризиків втрати платоспроможності підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області протягом 2014-2016 рр. за допомогою використання R-моделі

Ще однією моделлю, обраною для розрахунку ризику втрати платоспроможності підприємства в межах представленого дослідження, є модель Ліса (формула 2.15) [146, с. 335]:

$$Z = 0,063x_1 + 0,092x_2 + 0,057x_3 + 0,001x_4, \quad (2.15)$$

де значення окремих факторів розраховуються за формулами 2.16-2.19:

$$x_1 = \frac{\text{обіговий капітал}}{\text{сума активів}}; \quad (2.16)$$

$$x_2 = \frac{\text{прибуток від реалізації}}{\text{сума активів}}; \quad (2.17)$$

$$x_3 = \frac{\text{нерозподілений прибуток}}{\text{сума активів}}; \quad (2.18)$$

$$x_4 = \frac{\text{власний капітал}}{\text{позиковий капітал}}. \quad (2.19)$$

Інтерпретація результатів розрахунку рівня ризику втрати

неплатоспроможності за моделлю Ліса здійснюється за такими правилами: якщо $Z < 0,037$ — вірогідність банкрутства є високою, а якщо $Z > 0,037$ — вірогідність банкрутства мала [108, с. 88].

Результати оцінки ризику втрати платоспроможності на основі використання моделі Ліса для підприємств: ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» за період з 2014 по 2016 роки, - наведені в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Оцінка ризику втрати платоспроможності за допомогою моделі Ліса для підприємств: ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» за період з 2014 по 2016 рр.

Показники	Роки			Зміна показників	
	2014	2015	2016	2015-2014	2016-2015
ПрАТ «Агротон»					
X ₁	0,5388	0,4200	0,6248	-0,1188	+0,2048
X ₂	0,1015	0,0986	0,0655	-0,0029	-0,0331
X ₃	0,2085	0,2308	0,3902	+0,0223	+0,1594
X ₄	1,0118	0,8771	0,9459	-0,1347	+0,0688
Z	0,0561	0,0497	0,0685	-0,0064	+0,0188
ТОВ «Старобільський елеватор»					
X ₁	0,1287	0,3083	0,3133	+0,1796	+0,0050
X ₂	0,0105	0,0431	0,0397	+0,0326	-0,0034
X ₃	0,0651	0,0789	1,0568	+0,0138	+0,9779
X ₄	5,95	2,7249	3,3366	-3,2251	+0,6117
Z	0,0187	0,0305	0,0868	+0,0118	+0,0563
ТОВ «Айдарський пекар»					
X ₁	0,8608	0,9457	0,9064	+0,0849	-0,0393
X ₂	0,0125	0,0328	0,1197	+0,0203	+0,0869
X ₃	0,0581	0,031	-0,0266	-0,0271	-0,0576
X ₄	0,4528	0,3007	2,4871	-0,1521	+2,1864
Z	0,0591	0,0647	0,0721	+0,0056	+0,0074

Джерело: розрахунки автора

Як видно з даних таблиці 2.6, вірогідність банкрутства для підприємств

ПрАТ «Агротон» та ТОВ «Айдарський пекар» є незначною протягом всього аналізованого періоду, а для підприємства ТОВ «Старобільський елеватор» у 2014-2015 роках існує ймовірність банкрутства, але в 2016 році ця загроза зникає.

Графічна інтерпретація розрахунків ризику втрати платоспроможності аналізованих підприємств за допомогою використання моделі Ліса наведена на рисунку 2.6.

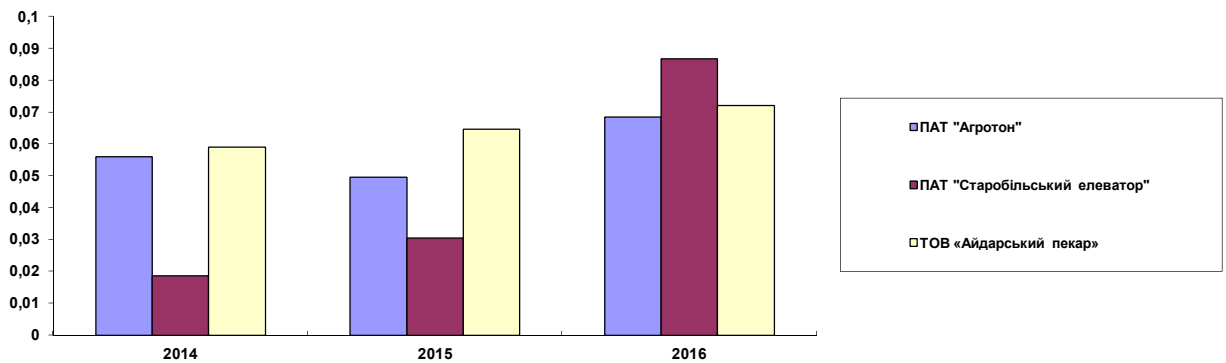

Рис. 2.6. Оцінка ризиків втрати платоспроможності підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області протягом 2014-2016 рр. за допомогою використання моделі Ліса

Слід визначити, що практичне використання зарубіжних моделей оцінки ризику втрати платоспроможності підприємств має низку недоліків. Представлені моделі більшою мірою адаптовані до підприємств, які функціонують в умовах ринкової економіки, а отже не враховують специфіки господарювання в умовах транзитивної економіки в Україні.

Крім того, закордонні моделі пристосовані для оцінки ризику втрати платоспроможності підприємств, що функціонують в умовах розвинутого ринку цінних паперів.

У зв'язку із цим, для проведення всебічної оцінки ризику втрати платоспроможності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу

доцільно також використовувати й вітчизняні аналоги моделей діагностики банкрутства підприємств, що враховують особливості функціонування суб'єктів господарювання в умовах вітчизняної економіки, серед яких на особливу увагу заслуговує модель О.О. Терещенка.

Використання дискримінантної моделі О.О. Терещенка характеризується такими перевагами: зручність використання; побудова із використанням вітчизняних статистичних даних; врахування сучасної міжнародної практики; вирішення проблеми критичних індикаторів на основі використання різноманітних модифікацій моделі до підприємств різних видів діяльності; врахування галузевих особливостей підприємства [107, с. 322].

Модель О.О. Терещенка має такий вигляд [99, с. 100]:

$$Z_{TEP} = 1,5X_1 + 0,08X_2 + 10X_3 + 5X_4 + 0,3X_5 + 0,1X_6; \quad (2.20)$$

де X_1 – відношення грошових надходжень до зобов'язань, X_2 – відношення валюти балансу до зобов'язань, X_3 – відношення чистого прибутку до середньорічної суми активів, X_4 – відношення прибутку до виторгу, X_5 – відношення виробничих запасів до виторгу, X_6 – відношення виторгу до основного капіталу.

Інтерпретація результатів оцінки ризику втрати платоспроможності підприємства за моделлю О.О. Терещенка здійснюється таким чином: якщо $Z_{TEP} > 2$ – банкрутство підприємству не загрожує, за умов $1 < Z_{TEP} < 2$ – фінансова стійкість підприємства порушена, у випадку $0 < Z_{TEP} < 1$ – існує загроза банкрутства [151].

Проведемо оцінку ризику втрати платоспроможності підприємств агропромислової галузі: ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» на основі моделі О.О. Терещенко за період з 2014 по 2016 роки (табл. 2.7).

Оцінка ризику втрати платоспроможності для підприємств:
 ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський
 пекар» за моделлю О.О. Терещенко за 2014-2016 рр.

Показники	Роки			Зміна показників	
	2014	2015	2016	2015-2014	2016-2015
1	2	3	4	5	6
ПрАТ «Агротон»					
X ₁	3,661	3,7485	8,9759	0,0875	5,2274
X ₂	2,0187	1,8777	1,9499	-0,141	0,0722
X ₃	0,0764	0,0703	0,0514	-0,0061	-0,0189
X ₄	0,0421	0,0352	0,0144	-0,0069	-0,0208
X ₅	0,0295	0,0289	0,0258	-0,0006	-0,0031
X ₆	1,8135	1,9964	3,5776	0,1829	1,5812
Z	6,8177	6,8603	14,4309	0,0426	7,5706
ТОВ «Старобільський елеватор»					
X ₁	3,6291	2,3989	4,1103	-1,2302	1,7114
X ₂	6,951	3,7249	4,3366	-3,2261	0,6117
X ₃	0,00004	0,0252	0,0264	0,0252	0,0012
X ₄	0,00007	0,0391	0,0278	0,039	-0,0112
X ₅	0,0029	0,0051	0,0039	0,0022	-0,0012
X ₆	0,5221	0,644	0,9478	0,1219	0,3038
Z	6,0536	4,4098	7,0113	-1,6438	2,6015
ТОВ «Айдарський пекар»					
X ₁	8,143	2,6603	7,2394	-5,4827	4,5791
X ₂	1,4533	1,301	3,4871	-0,1523	2,1861
X ₃	0,0328	0,0214	-0,0555	-0,0114	-0,0769
X ₄	0,0059	0,0105	-0,0268	0,0046	-0,0373
X ₅	0,0047	0,1946	0,0352	0,1899	-0,1594
X ₆	5,603	2,0448	2,0761	-3,5582	0,0313
Z	13,25	4,6239	10,6672	-8,6261	6,0433

Як бачимо з табл. 2.7, за всіма аналізованими підприємствами протягом 2014-2016 рр спостерігається позитивна динаміка показника Z_{TEP} , тобто їм банкрутство не загрожує. Графічна інтерпретація динаміки показника Z_{TEP} за аналізованими підприємствами протягом 2014-2016 рр. наведена на рис. 2.7.

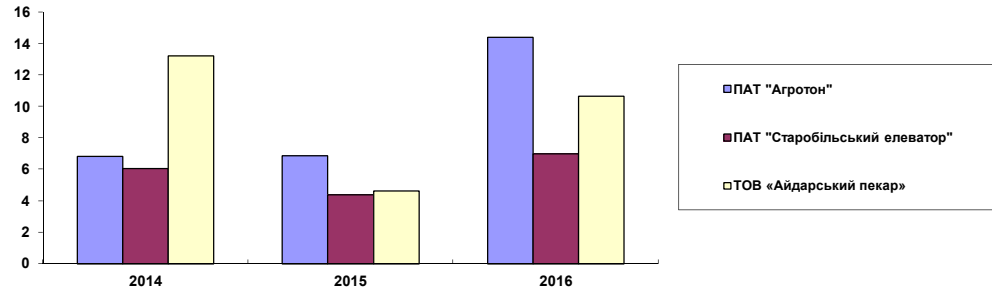

Рис. 2.7. Графічна інтерпретація динаміки показника Z_{TER} за аналізованими підприємствами зернопродуктового підкомплексу протягом 2014-2016 рр.

Таким чином, оцінку ризику втрати платоспроможності підприємств агропромислової галузі ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» було здійснено на основі таких інтегральних моделей: двохфакторної та п'ятифакторної моделей Альтмана, моделі Таффлера, Іркутської моделі (4-х факторної R-моделі), моделі Ліса, моделі О.О. Терещенка. Якщо моделі Альтмана, Таффлера та Ліса розроблені для умов розвиненої ринкової економіки, то Іркутська модель та модель О.О. Терещенка більшою мірою враховують особливості транзитивної економіки України. У цілому, слід визначити, що представлені моделі надають близькі за інтерпретацією результати. Загальні результати оцінки ризику втрати платоспроможності аналізованих підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області та оцінка динаміки показників протягом періоду з 2014 по 2016 рр. наведені в таблиці 2.8.

Аналіз представлених моделей дав можливість зробити висновки про недостатньо високу чутливість моделей. Так, двохфакторна модель Альтмана, модель Таффлера та модель Ліса мають лише два значення - негативне та позитивне.

Таблиця 2.8

Результати оцінки ризику втрати платоспроможності підприємств зернопродуктового підкомплексу аналізованих підприємств на основі використання моделей Альтмана, Таффлера, Ліса, Терещенка та 4-х факторної R-моделі

Роки	Інтегральні фінансові моделі оцінки ризику втрати платоспроможності					
	2-х факторна Альтмана	5-ти факторна Альтмана	Таффлера	Ліса	О.О. Терещенка	4-х факторна R-модель
ПрАТ «Агротон»						
2014	-1,5266	1,3	0,5854	0,0561	6,8177	3,7957
2015	-1,2036	3,0138	0,5595	0,0497	6,8603	3,3506
2016	-1,6659	5,0410	0,8014	0,0685	14,4309	4,9892
2015-2014	0,3230	1,7138	-0,0259	-0,0064	0,0426	-0,4451
2016-2015	-0,4623	2,0272	0,2419	0,0188	7,5706	1,6386
2016-2014	-0,1393	3,7410	0,2160	0,0124	7,6132	1,1935
ТОВ «Старобільський елеватор»						
2014	-1,3399	0,62	0,2438	0,0187	6,0536	0,2368
2015	-1,6049	2,5735	0,3717	0,0305	4,4098	1,9564
2016	-1,8330	3,3129	0,4284	0,0868	7,0113	1,9692
2015-2014	-0,2650	1,9535	0,1279	0,0118	-1,6438	1,7196
2016-2015	-0,2281	0,7394	0,0567	0,0563	2,6015	0,0128
2016-2014	-0,4931	2,6929	0,1846	0,0681	0,9577	1,7324
ТОВ «Айдарський пекар»						
2014	-1,6910	6,3452	1,0681	0,0591	13,25	6,5864
2015	-1,6641	2,59	0,5937	0,0647	4,6239	2,1116
2016	-3,7644	4,1084	0,6462	0,0721	10,6672	5,1066
2015-2014	0,0269	-3,7552	-0,4744	0,0056	-8,6261	-4,4748
2016-2015	-2,1003	1,5184	0,0525	0,0074	6,0433	2,9950
2016-2014	-2,0734	-2,2368	-0,4219	0,0130	-2,5828	-1,4798

Джерело: розраховано автором

Модель О.О. Терещенко має три значення, 5-ти факторна модель Альтмана – 4 значення та найбільш чутливою виявилася Іркутська модель (4-х факторна R-модель), яка має 5 значень.

Суттєвою вадою представлених моделей є відсутність критеріїв оцінювання динаміки зміни показників з часом. Це обумовлює порушення принципу вивчення економічних процесів з позицій процесного підходу, який визначає необхідність дослідження з урахуванням безперервної динаміки розвитку економічної системи. Тому з метою удосконалення інструментарію оцінки ризику втрати платоспроможності підприємств зернопродуктового підкомплексу пропонуємо ввести в систему оцінки ризиків критерії оцінювання динаміки їх зміни. На наш погляд, оцінку динаміки зміни показників необхідно здійснювати за певними правилами. Наприклад, якщо за нормативною інтерпретацією показників оцінки ризику втрати платоспроможності підприємства позитивним вважається значення, яке прагне до мінімального значення, то динаміка зниження цього показника оцінки ризику втрати платоспроможності в аналізованому періоді вважається позитивною, а збільшення показника - негативною динамікою.

У випадку, якщо позитивним вважається значення, яке прагне до максимізації показника оцінки ризику втрати платоспроможності підприємства, позитивна оцінка динаміки надається за умов збільшення показника в аналізованому періоді, а негативна оцінка динаміки зміни показника оцінки ризику втрати платоспроможності надається у випадку зменшення показника.

Отже, на наш погляд, доцільно здійснювати оцінку показників, одержаних у результаті розрахунку інтегральних моделей оцінки ризику втрати платоспроможності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу у площині інтерпретації статичних показників шляхом зіставлення їх із нормативними даними та у динаміці їх зміни за аналізований період. Оцінка динаміки показників здійснюється шляхом визначення характеру зміни по відношенню до нормативних показників.

На наш погляд, передумовою одержання більш узагальненого показника

оцінки ризику втрати платоспроможності аналізованих підприємств може стати застосування методу рейтингової оцінки в поєднанні із інтегральними фінансовими моделями оцінки ризику втрати платоспроможності підприємства.

Вихідною передумовою застосування методу рейтингової оцінки в межах представленого дослідження є інтерпретація та ранжування значень показників інтегральних фінансових моделей оцінки ризику втрати платоспроможності (здійснені експертним шляхом). При цьому ранжування здійснюється в двох аспектах: за результатами статичної оцінки та на основі оцінки динаміки показників. Рейтингову оцінку показників, що характеризують результати статичної оцінки, нами запропоновано здійснювати в межах десятибальної шкали з розбиттям шкали відповідно до кількості можливих варіантів інтерпретації показника. В свою чергу рейтингову оцінку динаміки запропоновано здійснювати за двохбальною шкалою. Нормативна інтерпретація та бальна оцінка (отримана із застосуванням експертної оцінки) результатів статичної оцінки та оцінки динаміки показників ризику втрати платоспроможності аналізованих підприємств наведені в табл. 2.9.

Таким чином, у таблиці 2.9 запропоновано удосконалення інструментарію оцінки ризику втрати платоспроможності підприємств зернопродуктового підкомплексу на основі застосування інтегральних моделей із введенням критерію оцінки динаміки зміни показників та із застосуванням методу рейтингової оцінки для формування узагальнюючого інтегрального показника оцінки ризику втрати платоспроможності підприємства.

Інтегральна рейтингова оцінка ризику втрати платоспроможності здійснюється шляхом складання результатів бальної оцінки статичних показників та результатів бальної оцінки характеру їх динаміки за всіма наведеними вище моделями.

Результати інтегральної рейтингової оцінки ризику втрати платоспроможності підприємств: ПрАТ «АгроТон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» за період з 2014 по 2016 рр., - наведено в таблиці 2.10.

Таблиця 2.9

Інтерпретація та бальна оцінка результатів статичної оцінки та оцінки динаміки показників, отриманих у результаті розрахунку інтегральних моделей оцінки ризику втрати платоспроможності підприємств

Моделі	Інтерпретація результатів статичної оцінки		Оцінка динаміки	
	Область значень	Інтерпретація / бали	Характер змін	Інтерпретація / бали
1	2	3	4	5
2-х факторна модель Альтмана	$Z < 0$	Вірогідність банкрутства $< 50\%$ / 5б	$\downarrow Z$	Позитивна динаміка (+) / 1б
	$Z > 0$	Вірогідність банкрутства $> 50\%$ / 10б	$\uparrow Z$	Негативна динаміка (-) / 2б
5-ти факторна модель Альтмана	$Z < 1,8$	Вірогідність банкрутства дуже висока / 10б	$\downarrow Z$	Негативна динаміка (-) / 2б
	$Z=1,81-2,7$	Вірогідність банкрутства висока / 7,5б		
	$Z=2,71-2,99$	Банкрутство можливе / 5б	$\uparrow Z$	Позитивна динаміка (+) / 1б
	$Z \geq 3$	Вірогідність банкрутства низька / 2,5б		
Модель Таффлера	$Z > 0,3$	Позитивні перспективи розвитку / 3,3б	$\downarrow Z$	Негативна динаміка (-) / 2б
	$Z=0,2-0,3$	Нейтральна позиція / 6,6б	$\uparrow Z$	Позитивна динаміка (+) / 1б
	$Z < 0,2$	Банкрутство є вірогідним / 10 б		
Модель Ліса	$Z < 0,037$	Вірогідність банкрутства висока / 10б	$\downarrow Z$	Негативна динаміка (-) / 2б
	$Z > 0,037$	Вірогідність банкрутства мала / 5б	$\uparrow Z$	Позитивна динаміка (+) / 1б
Модель О.О. Терещенко	$Z_{\text{ТЕР}} > 2$	Банкрутство не загрожує / 3,3б	$\uparrow Z_{\text{ТЕР}}$	Позитивна динаміка (+) / 1б
	$1 < Z_{\text{ТЕР}} < 2$	Фінансову стійкість порушено / 6,6б	$\downarrow Z_{\text{ТЕР}}$	Негативна динаміка (-) / 2б
	$0 < Z_{\text{ТЕР}} < 1$	Існує загроза банкрутства / 10б		
4-х факторна R-модель	$R < 0$	Максимальний ступінь ризику банкрутства / 10б	$\uparrow R$	Позитивна динаміка (+) / 1б
	$R = 0 - 0,18$	Високий ступінь ризику банкрутства / 8б		
	$R = 0,18 - 0,32$	Середній ступінь ризику банкрутства / 6б	$\downarrow R$	Негативна динаміка (-) / 2б
	$R = 0,32 - 0,42$	Низький ступінь ризику банкрутства / 4б		
	$R > 0,42$	Мінімальний ступінь ризику банкрутства / 2б		

Джерело: розроблено автором на основі узагальнення джерел наукової літератури

Таблиця 2.10

Результати інтегральної рейтингової оцінки ризику втрати платоспроможності підприємств зернопродуктового підкомплексу АПК Луганської області: ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» за період з 2014 по 2016 рр.

№	Модель	Бальна оцінка результатів статичної оцінки показника			Бальна оцінка динаміки показника			Сума балів
		2014	2015	2016	2015-2014	2016-2015	2016-2014	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
ПрАТ «Агротон»								
1	2-х факторна модель Альтмана	5	5	5	2	1	1	19
2	5-ти факторна модель Альтмана	10	2,5	2,5	1	1	1	18
3	Модель Таффлера	3,3	3,3	3,3	2	1	1	13,9
4	Модель Ліса	5	5	5	2	1	1	19
5	Модель О.О. Терещенко	3,3	3,3	3,3	1	1	1	12,9
6	4-х факторна R-модель	2	2	2	2	1	1	10
	Інтегрований показник	28,6	21,1	21,1	10	6	6	92,8
ТОВ «Старобільський елеватор»								
1	2-х факторна модель Альтмана	5	5	5	1	1	1	18
2	5-ти факторна модель Альтмана	10	7,5	2,5	1	1	1	23
3	Модель Таффлера	6,6	3,3	3,3	1	1	1	16,2
4	Модель Ліса	10	10	5	1	1	1	28
5	Модель О.О. Терещенко	3,3	3,3	3,3	2	1	1	13,9
6	4-х факторна R-модель	6	2	2	1	1	1	13
	Інтегрований показник	40,9	31,1	21,1	7	6	6	112,1
ТОВ «Айдарський пекар»								
1	2-х факторна модель Альтмана	5	5	5	2	1	1	19
2	5-ти факторна модель Альтмана	2,5	7,5	2,5	2	1	2	17,5
3	Модель Таффлера	3,3	3,3	3,3	2	1	2	14,9
4	Модель Ліса	5	5	5	1	1	1	18
5	Модель О.О. Терещенко	3,3	3,3	3,3	2	1	2	14,9
6	4-х факторна R-модель	2	2	2	2	1	2	11
	Інтегрований показник	21,1	26,1	21,1	11	6	10	95,3

Джерело: розраховано автором на основі даних фінансової звітності підприємств

При цьому рейтингову оцінку динаміки показників здійснено за даними таблиці 2.8 шляхом порівняння показників за трьома періодами: 2014-2015 рр., 2015-2016 рр. та 2014-2016 рр.

У цілому оцінка динаміки показників оцінки ризику втрати платоспроможності підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області (ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар») за період з 2014 по 2016 рік дає можливість зробити такі висновки: для ПрАТ «Агротон» та ТОВ «Старобільський елеватор» виявлено позитивну динаміку за всіма показниками, а для ТОВ «Айдарський пекар» позитивну динаміку показників оцінки ризику втрати платоспроможності виявлено лише за 2-х факторною моделлю Альтмана, Ліса, О.О. Терещенка, за іншими моделями динаміка зміни показників є негативною.

Інтерпретацію результатів інтегрованої рейтингової оцінки ризику втрати платоспроможності підприємства зернопродуктового підкомплексу, на наш погляд, доцільно здійснювати за такою шкалою (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Інтерпретація результатів інтегрованої рейтингової оцінки ризику втрати платоспроможності підприємства зернопродуктового підкомплексу

Рівень ризику втрати платоспроможності	Інтервал значень показника
Дуже високий	189,06 - 216
Високий	162,12 – 189,06
Середній	135,18 – 162,12
Низький	108,24 – 135,18
Дуже низький	81,3 -108,24

Джерело: розроблено автором

Таким чином, відповідно до одержаних у таблиці 2.10 результатів розрахунку інтегрованої рейтингової оцінки ризику втрати платоспроможності та інтерпретації одержаних результатів відповідно до таблиці 2.11 можемо зробити такі висновки:

1) результати розрахунку інтегрованого показника ризику втрати платоспроможності для підприємства ПрАТ «Агротон» у значенні 92,8 свідчать, що для цього підприємства ризик втрати платоспроможності є дуже низьким;

2) для підприємства ТОВ «Старобільський елеватор» значення інтегрованого показника втрати платоспроможності дорівнює 112,1, що відповідає низькому рівню ризику втрати платоспроможності;

3) значення інтегрованого показника втрати платоспроможності для підприємства ТОВ «Айдарський пекар» дорівнює 95,3, що свідчить про дуже низький рівень ризику втрати платоспроможності.

Отже, в ході проведеного дослідження розроблено інструментарій інтегрованої рейтингової оцінки ризику втрати платоспроможності для підприємств зернопродуктового підкомплексу на основі використання результатів статичної оцінки показників та оцінки динаміки їх зміни протягом аналізованого періоду.

Перевагою запропонованого інструментарію є поєднання аналітичних можливостей інтегрованих фінансових моделей оцінки ризику втрати платоспроможності підприємства зернопродуктового підкомплексу та методу рейтингової бальної оцінки, що дає можливість узагальнити результати оцінки ризику втрати платоспроможності за такими моделями: 2-х факторна модель Альтмана, 5-ти факторна модель Альтмана, модель Таффлера, модель Ліса, модель О.О. Терещенко, 4-х факторна R-модель. Узагальнюючий інтегральний показник, одержаний в результаті застосування запропонованого інструментарію, значно розширює можливості аналітичного інструментарію управління ризиками та створює передумови для підвищення ефективності

управління господарською діяльністю підприємств зернопродуктового підкомплексу.

2.3. Комплексна оцінка ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу

Багатосторонній та складний характер системи ризиків, які супроводжують господарську діяльність підприємств агропромислового сектору потребує використання відповідного інструментарію їх ідентифікації та оцінювання, що враховує потреби у формуванні найбільш повної та релевантної інформації для прийняття управлінських рішень. У цьому аспекті особливої актуальності набуває розробка адекватних сучасним економічним вимогам підходів до комплексної оцінки ризиків господарської діяльності підприємств агропромислового комплексу, стратегічною складовою якого виступає зерновий підкомплекс та, зокрема, зернопродуктова галузь.

Виявлення, систематизація та оцінка ризиків господарської діяльності є основою розробки ефективних управлінських рішень в умовах ризику, а використання аналітичних методів у процесі управління ризиками забезпечує формування інформації більш високого рівня - аналітичної інформації, яка забезпечує зниження рівня невизначеності перебігу економічних процесів та, відповідно, зниження рівня впливу ризику на господарську діяльність зернопродуктового підприємства. Ідентифікація ризиків характеризує виявлення властивостей невизначеності розвитку економічних процесів у майбутньому та, відповідно, можливість альтернативності результатів окремих господарських ситуацій та господарської діяльності підприємства в цілому, що характеризує вірогідність отримання позитивних і негативних для підприємства наслідків прийняття управлінських рішень.

Загальний вектор ризику підприємства формується під впливом сукупності факторів ризику зовнішнього середовища господарювання та

внутрішніх факторів ризику підприємства. Відповідно до мети дослідження у процесі комплексної оцінки ризику господарської діяльності поставлена задача виявити джерела формування факторів ризику та встановити, які фактори ризику домінують, а які є несуттєвими.

Вплив зовнішнього середовища з позицій формування факторів ризику господарської діяльності суб'єкта господарювання зернопродуктового підкомплексу можна структурувати за такими основними рівнями: ризик країни, ризик галузі, ризик регіону та ризик мікросередовища господарювання. При цьому зовнішні ризики переважно є незалежними від впливу підприємства, а внутрішні, обумовлені особливостями господарської діяльності підприємства, є більш керованими.

Загальна класифікація внутрішніх факторів ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу залежно від бізнес-процесів докладно досліджена в підрозділі 1.1 дисертаційної роботи. Базовим індикатором, який узагальнено характеризує вплив факторів ризику на підприємство та здатність підприємства протистояти негативним впливам факторів ризику, є платоспроможність підприємства. Особливості оцінювання ризику втрати платоспроможності підприємства на основі використання інтегрованих фінансових моделей досліджені в підрозділі 2.2 дисертаційної роботи.

Комплексна оцінка ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу потребує пошуку інструментів виміру ступеню впливу факторів ризику за окремими рівнями й консолідації одержаних даних з метою формування цілісного уявлення про існуючі загрози порушення стабільності діяльності підприємства, причини їх виникнення та взаємозв'язок.

На думку Арсененко О.Ю., під ризиками країни слід розуміти умови ведення бізнесу (в сфері інвестування, торгівлі, виробничої кооперації) у конкретній державі, що впливають на рівень його прибутковості, обумовлені

об'єктивними відмінностями в політичній ситуації, нормативно-правовому регулюванні, соціально-економічному положенні [7, с. 18].

Сьогодні інструментарій оцінки ризику країн забезпечується міжнародними аналітичними центрами. Серед найбільш поширених міжнародних рейтингів, які надають оцінку ризику країн можна виокремити такі: «Economist Intelligence Unit» [188], «Moody's Investor Service» [189], «Standart & Poor's Ratings Group (S&P)» [190].

Як визначають М. Хаертфельдер, Е. Лозовська, Е. Хануш, виходячи з методичного підходу до побудови рейтингової оцінки ризиків країн, можна виокремити такі основні чотири групи методів: якісні методи оцінки, кількісні методи оцінки, комбіновані методи та факторні методи статистичної оцінки ризику країн [163].

Аналіз динаміки оцінок ризику країни для України свідчить про послідовне зниження кредитного рейтингу України протягом останніх років і, як наслідок, підвищення рівня процентних ставок за кредитами.

За даними інформаційного агентства «УНІАН» лише з початку 2014 року доходність суверенних єврооблігацій України з погашенням у 2023 році збільшилась з 8,6% до 9,9% [175].

У четвертому випуску Звіту про фінансову стабільність України, оприлюдненому Національним банком України, зазначається відносна стабілізація індексу фінансового стресу та найбільша увага приділяється банківським ризикам [136].

Міжнародне рейтингове агентство S&P Global Rating оцінює банківську систему України як високоризикову за методологією оцінки галузевих і країнових ризиків банківського сектору (Banking Industry Country Risk Assessment – BICRA). Як свідчить із звіту S&P Global Rating, ризик української банківської системи залишається одним з найвищих у світі, що відображено в її оцінці на рівні 10 (країни з найбільшими ризиками) [154].

На початок 2014 року міжнародні рейтингові агентства, поряд із

зниженням кредитного рейтингу, надали Україні негативний прогноз довгострокового розвитку. За даними провідних рейтингових агентств «Moody's», «Standard & Poor's» облігації уряду України належали до категорії «низької якості та дуже високого кредитного ризику» [85; 187]. Міжнародне рейтингове агентство «Fitch Ratings» називало стан української економіки переддефолтним [182].

За даними рейтингового агентства «Moody's» у 2017 р. спостерігається незначне покращення рейтингу України в межах категорії Саа «Боргові зобов'язання дуже низької якості та дуже високого кредитного ризику» з Саа3 до Саа2. При цьому український суверенний рейтинг від рейтингових агентств «Fitch» та «S&P» з весни 2017 року знаходиться в категорії В [136].

Вище наведене свідчить про надто високий ризик країни, що є характерним для України останнім часом. Не останню роль у підтриманні низького кредитного рейтингу України, незважаючи на відносне поліпшення рейтингу останнім часом, відіграє політична нестабільність та недовіра населення й вітчизняних суб'єктів господарювання до національної валюти.

Як зазначає Арсененко А.Ю., високий рівень ризиків країни обумовлює низьку активність іноземних економічних суб'єктів на вітчизняному ринку (особливо в інвестиційній діяльності й виробничій кооперації), що негативно позначається на економічних показниках розвитку держави [7, с. 29].

Особливостями ризику зернопродуктового підкомплексу є високий рівень залежності від сфери виробництва зерна, стан якої, у свою чергу, знаходиться під значним впливом слабо прогнозованої динаміки природно-кліматичних чинників. У цьому аспекті важливим завданням є дослідження ризику коливань урожайності зернових культур в Україні на основі аналізу динаміки урожайності протягом ретроспективного періоду.

Відповідно до найбільш поширеної наукової позиції, базовою мірою ризику вважають середньоквадратичне відхилення. У зв'язку із тим, що ризик обумовлений недетермінованістю результату рішення, чим меншим є розкид

(дисперсія) результату рішення, тим більше воно передбачуване, тобто менше ризик [50, с. 10].

Розрахунок дисперсії та середньоквадратичного відхилення здійснюється за формулами (2.21, 2.22) [11, с. 106].

$$\sigma^2 = \sum_{i=1}^n (R_i - \bar{R})^2 \times P_i, \quad (2.21)$$

$$\sigma = \sqrt{\sum_{i=1}^n (R_i - \bar{R})^2 \times P_i}, \quad (2.22)$$

де, відповідно до мети оцінки ризику коливань урожайності зернових культур, σ^2 – дисперсія, σ – середньоквадратичне відхилення, R_i – конкретне значення урожайності зернових у центнерах на гектар посівної площі, \bar{R} – середня очікувана урожайність зернових, P_i – частота отримання окремих варіантів урожайності, n – чисельність спостережень.

Розрахунок середньоквадратичного відхилення врожайності зернових культур в цілому по Україні за період з 1995 по 2016 роки наведено в таблиці 2.12.

Як видно з даних таблиці 2.12, середньоквадратичне відхилення врожайності зернових культур в цілому по Україні з 1995 по 2016 рр. дорівнює 7,259. Аналогічно можна розрахувати середньоквадратичне відхилення врожайності зернових культур за областями України.

Особливості інфраструктури та регіональні аспекти ринку зерна, підходи до оцінки ефективності виробництва зерна в Україні досліджує у своїх роботах Носенко В.А., яка підкреслює необхідність застосування системного підходу при дослідженні зернопродуктового підкомплексу в тісному взаємозв'язку з виробництвом, переробкою та реалізацією продукції зернового підкомплексу [90; 91; 93].

Таблиця 2.12

Розрахунок дисперсії та середньоквадратичного відхилення врожайності зернових в цілому по Україні в 1995-2016 рр

Роки	Урож. зерн. R_i , ц/га	Сер. оч. урожай. зерн. \bar{R} , ц/га	$[R_i - \bar{R}]$	$[R_i - \bar{R}]^2$	P_i	$[R_i - \bar{R}]^2 \times P_i$	$\sqrt{\sum_{i=1}^n (R_i - \bar{R})^2 \times P_i}$
1995	24,3	28,70	4,40	19,36	0,045	0,880	-
1996	19,6	28,70	9,10	82,81	0,045	3,764	-
1997	24,5	28,70	4,20	17,64	0,045	0,802	-
1998	20,8	28,70	7,90	62,41	0,045	2,837	-
1999	19,7	28,70	9,00	81,00	0,045	3,682	-
2000	19,4	28,70	9,30	86,49	0,045	3,931	-
2001	27,1	28,70	1,60	2,56	0,045	0,116	-
2002	27,3	28,70	1,40	1,96	0,045	0,089	-
2003	18,2	28,70	10,50	110,25	0,045	5,011	-
2004	28,3	28,70	0,40	0,16	0,045	0,007	-
2005	26	28,70	2,70	7,29	0,045	0,331	-
2006	24,1	28,70	4,60	21,16	0,045	0,962	-
2007	21,8	28,70	6,90	47,61	0,045	2,164	-
2008	34,6	28,70	5,90	34,81	0,045	1,582	-
2009	29,8	28,70	1,10	1,21	0,045	0,055	-
2010	26,9	28,70	1,80	3,24	0,045	0,147	-
2011	37	28,70	8,30	68,89	0,045	3,131	-
2012	31,2	28,70	2,50	6,25	0,045	0,284	-
2013	39,9	28,70	11,20	125,44	0,045	5,702	-
2014	43,7	28,70	15,00	225,00	0,045	10,227	-
2015	41,1	28,70	12,40	153,76	0,045	6,989	-
2016	46,1	28,70	17,40	302,76	0,045	13,762	-
В цілому	28,70				1,000	52,695	7,259

Джерело: статистичні дані [98] та розрахунки автора

Ефективність зернопродуктового підкомплексу має характеризувати не тільки ефективність безпосереднього виробництва, а й передбачати необхідність ефективної реалізації виробленої продукції [92, с. 7].

Для оцінки рівня ризику коливань урожайності зернових за областями України пропонуємо використовувати показник зонального ризику коливань врожайності зернових $Kз.р.$, який визначається як співвідношення показників середньоквадратичного відхилення урожайності зернових культур за областями та в цілому по Україні (2.23):

$$Kз.р. = \sigma O / \sigma Y, \quad (2.23)$$

де σO - середньоквадратичне відхилення врожайності зернових культур за областями України; σY - середньоквадратичне відхилення врожайності зернових культур в цілому по Україні.

Для класифікації областей України за рівнем зонального ризику коливань урожайності зернових, на наш погляд, необхідно здійснити розподіл областей України за трьома зонами ризику: зона високого ризику ($Kз.р. \geq 1,65$), зона середнього ризику ($0,9 \leq Kз.р. < 1,65$) та зона низького ризику ($Kз.р. < 0,9$).

Результати розрахунку $Kз.р.$ за областями України за період з 1995 р по 2016 рік із групуванням відповідно до рівня зонального ризику коливань урожайності зернових культур наведено в таблиці 2.13.

Як свідчать дані таблиці 2.13, кожна група включає вісім областей України, значення коефіцієнтів зонального ризику коливань урожайності зернових культур для яких знаходиться в зазначених вище інтервалах. Найбільше значення коефіцієнту зонального ризику коливань врожайності зернових культур є характерним для Сумської області та дорівнює 2,010. Найменше значення коефіцієнту зонального ризику коливань урожайності зернових культур спостерігається у Закарпатській області й дорівнює 0,614.

Таблиця 2.13

Розрахунок $Kз.р.$ за областями України за період з 1995 р по 2016 рік

Зони ризику	Назва області	Середньоквадратичне відхилення урожайності зернових культур по областях України (σ_x)	Середньоквадратичне відхилення урожайності зернових культур в цілому по Україні (σ_y)	Коефіцієнт зонального ризику ($Kз.р.$)
Зона високого ризику	Сумська	14,588	7,259	2,010
	Чернігівська	13,354	7,259	1,840
	Черкаська	13,206	7,259	1,819
	Полтавська	12,963	7,259	1,786
	Вінницька	12,927	7,259	1,781
	Хмельницька	12,592	7,259	1,735
	Житомирська	12,116	7,259	1,669
	Київська	11,980	7,259	1,650
Зона середнього ризику	Тернопільська	11,634	7,259	1,603
	Рівненська	9,597	7,259	1,322
	Івано-Франківська	9,436	7,259	1,300
	Кіровоградська	8,903	7,259	1,226
	Львівська	8,836	7,259	1,217
	Харківська	8,766	7,259	1,208
	Чернівецька	8,469	7,259	1,167
	Волинська	6,542	7,259	0,901
Зона низького ризику	Херсонська	6,249	7,259	0,861
	Луганська	6,241	7,259	0,860
	Одеська	6,191	7,259	0,853
	Миколаївська	6,089	7,259	0,839
	Дніпровська	5,865	7,259	0,808
	Донецька	5,241	7,259	0,722
	Запорізька	5,192	7,259	0,715
	Закарпатська	4,454	7,259	0,614

Джерело: розрахунки автора

Для аналізу взаємозв'язку показників середньої урожайності зернових культур за областями України (додаток Б) та коефіцієнтів зонального ризику коливань урожайності зернових культур у межах аналізованого періоду (1995 – 2016 рр), визначимо лінійний коефіцієнт кореляції (2.24):

$$r = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{n} \quad (2.24)$$

де r – лінійний коефіцієнт кореляції, x_i – показник середньої урожайності зернових культур i -тої області України, \bar{x} – показник середньої урожайності зернових культур по Україні, y_i – коефіцієнт зонального ризику коливань урожайності зернових культур i -тої області України, \bar{y} – середнє значення зонального ризику коливань врожайності зернових культур в цілому по Україні (дорівнює одиниці).

У процесі розрахунку лінійного коефіцієнту кореляції показників урожайності зернових культур за областями України та коефіцієнтів зонального ризику коливань урожайності зернових культур одержано значення коефіцієнту кореляції - $r = 0,621$. Відповідно до шкали Чеддока одержане значення коефіцієнту кореляції свідчить про суттєву тісноту зв'язку між показниками урожайності зернових культур за областями України та коефіцієнтів зонального ризику коливань урожайності зернових культур.

Враховуючи обмеженість числа спостережень та вплив випадкових коливань на значення коефіцієнту лінійної кореляції та факторів x , y , необхідно відзначити наявність випадкової похибки, яка обумовлює необхідність оцінки значимості коефіцієнта кореляції, яка ґрунтується на зіставленні значення коефіцієнта кореляції з його середньоквадратичною похибкою (2.25).

$$t_{расч} = \frac{|r|}{\sigma_r} \quad (2.25)$$

де $t_{расч}$ – розрахункове значення t - критерія Стьюдента, σ_r – показник середньоквадратичної похибки коефіцієнта кореляції показників урожайності зернових культур за областями України та коефіцієнтів зонального ризику коливань урожайності зернових культур.

У нашому випадку число спостережень порівняльно невелике ($n < 30$), тому для розрахунку σ_r нами використана формула (2.26).

$$\sigma_r = \frac{\sqrt{1-r^2}}{\sqrt{n-2}} \quad (2.26)$$

Перевірка значимості коефіцієнту кореляції показників урожайності зернових культур за областями України та коефіцієнтів зонального ризику коливань урожайності зернових культур на основі використання t - критерія Стьюдента свідчить, що при числі ступенів свободи $\nu = 22 - 2 = 20$, $t_{розр}(3,549)$ перевищує $t_{табл}$ для значень вірогідності:

$$\beta = 95\% \text{ (рівень значимості } \alpha = 0,05\%), t_{табл} = 2,0859634;$$

$$\beta = 99\% \text{ (рівень значимості } \alpha = 0,01\%), t_{табл} = 2,8453397.$$

Це дає можливість вважати лінійний коефіцієнт кореляції, який характеризує взаємозв'язок між показниками урожайності зернових культур за областями України та коефіцієнтів зонального ризику коливань урожайності зернових культур, $r = 3,549$ значимим.

Ризик мікросередовища господарювання характеризує ризики, обумовлені взаємодією підприємства з контрагентами, постачальниками, споживачами тощо. Важливим індикатором при оцінюванні ризиків мікросередовища є стан дебіторської та кредиторської заборгованості підприємства. Порушення платіжної дисципліни є фактором ризику, здатним негативно впливати на фінансово-господарську діяльність підприємства.

Дебіторська заборгованість пов'язана з порушенням строків оплати: за відвантажену продукцію (товари), виконані роботи і надані послуги; за розрахунками з бюджетом або з працівниками підприємства. Дебіторська заборгованість призводить до виведення з обігу частини оборотних коштів на невизначений час [159, с. 54]. Кредиторська заборгованість характеризує залучення в обіг підприємства додаткових коштів, які належать іншим суб'єктам господарювання. Формування надмірної кредиторської заборгованості може призвести до застосування до підприємства штрафних санкцій, порушення ділових зв'язків та негативно вплинути на діловий імідж підприємства.

При цьому, як дебіторська, так і кредиторська заборгованість має ознаки безвідсоткового кредиту, а витрати чи вигоди, пов'язані з їх формуванням

можна оцінити на основі розрахунку відсотків, які могли бути отримані в результаті розміщення виведених з обігу коштів на депозитних рахунках.

Аналіз динаміки дебіторської та кредиторської заборгованості підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» наведений в таблиці 2.14. Як свідчить проведений аналіз, у ПрАТ «Агротон» впродовж аналізованого періоду спостерігається перевищення обсягу кредиторської заборгованості над дебіторською, тобто підприємство використовує в обігу більше тих засобів, які йому не належать, чим вилучає засоби з обігу за рахунок формування дебіторської заборгованості. При цьому, у ПрАТ «Агротон» яскраво виражена динаміка зростання обсягів як дебіторської, так і кредиторської заборгованості в аналізованому періоді.

У ТОВ «Старобільський елеватор» також спостерігається перевищення обсягу кредиторської заборгованості над дебіторською впродовж майже всього періоду, крім 2015 р. У 2012-2013 рр. у ТОВ «Айдарський пекар» також існувало перевищення кредиторської заборгованості над дебіторською, а в 2015-2016 рр. дебіторська заборгованість перевищувала кредиторську.

Це свідчить про більше вилучення власних коштів з обігу, ніж залучення до обігу коштів, що не належать підприємству. При цьому, протягом аналізованого періоду обсяги дебіторської заборгованості у ТОВ «Айдарський пекар» неухильно зростають.

Середні значення показників співвідношення дебіторської і кредиторської заборгованості аналізованих підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області протягом аналізованого періоду складають:

1. Для ПрАТ «Агротон» - 0,688;
2. Для ТОВ «Старобільський елеватор» - 0,95;
3. Для ТОВ «Айдарський пекар» - 2,546.

Таблиця 2.14

Аналіз динаміки дебіторської та кредиторської заборгованості аналізованих підприємств зернопродуктового підкомплексу за 2012 – 2016 рр.

Показники, тис. грн.	Динаміка показників за роками					Аналіз приросту показників за періодами: тис. грн. в абс. вираженні, частки одиниці у відносному вираженні							
	2012	2013	2014	2015	2016	2013/2012		2014/2013		2015/2014		2016/2015	
						абс	відн	абс	відн	абс	відн	абс	відн
ПрАТ «Агротон»													
Сума дебіторської заборгованості	25133,00	33729,00	37440,00	30879,00	48124,00	8596,00	1,34	3711,00	1,11	-6561,00	0,82	17245,00	1,56
Сума кредиторської заборгованості	41968,00	51689,00	43160,00	58957,00	60411,00	9721,00	1,23	-8529,00	0,83	15797,00	1,37	1454,00	1,02
Дебіт заб - Кред заб	-16835,00	-17960,00	-5720,00	-28078,00	-12287,00	-1125,00	1,07	12240,00	0,32	22358,00	4,91	15791,00	0,44
Дебіт заб / Кред заб	0,60	0,65	0,87	0,52	0,80	0,05	1,09	0,21	1,33	-0,34	0,60	0,27	1,52
ТОВ «Старобільський елеватор»													
Сума дебіторської заборгованості	10872,00	10737,00	9139,00	30306,00	22072,00	-135,00	0,99	-1598,00	0,85	21167,00	3,32	-8234,00	0,73
Сума кредиторської заборгованості	11334,00	10869,00	12166,00	27510,00	23264,00	-465,00	0,96	1297,00	1,12	15344,00	2,26	-4246,00	0,85
Дебіт заб - Кред заб	-462,00	-132,00	-3027,00	2796,00	-1192,00	330,00	0,29	-2895,00	22,93	5823,00	-0,92	-3988,00	-0,43
Дебіт заб / Кред заб	0,96	0,99	0,75	1,10	0,95	0,03	1,03	-0,24	0,76	0,35	1,47	-0,15	0,86
ТОВ «Айдарський пекар»													
Сума дебіторської заборгованості	233,90	2291,80	4497,00	5157,00	8172,50	2057,90	9,80	2205,20	1,96	660,00	1,15	3015,50	1,58
Сума кредиторської заборгованості	537,40	4960,10	4487,30	940,00	1531,50	4422,70	9,23	-472,80	0,90	-3547,30	0,21	591,50	1,63
Дебіт заб - Кред заб	-303,50	-2668,30	9,70	4217,00	6641,00	-2364,80	8,79	2678,00	0,00	4207,30	434,74	2424,00	1,57
Дебіт заб / Кред заб	0,44	0,46	1,00	5,49	5,34	0,03	1,06	0,54	2,17	4,48	5,47	-0,15	0,97

Джерело: розрахунки автора

Важливим узагальнюючим показником, який характеризує результати фінансово-господарської діяльності будь-якого підприємства, є прибуток. Кількісна оцінка динаміки коливань прибутку підприємства зернопродуктового підкомплексу виступає важливим індикатором оцінки ризику зниження ефективності діяльності підприємства. Враховуючи, що прибуток зернопродуктового підприємства формується під впливом багатьох факторів ризику, його динаміка відображає не тільки коливання ефективності діяльності підприємства, а й динаміку зміни впливу внутрішніх факторів ризику на господарську діяльність зернопродуктового підприємства.

З метою використання в якості індикатора внутрішнього ризику господарської діяльності в дисертаційній роботі проведено розрахунок середньоквадратичного відхилення чистого прибутку підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» за період з 2012 по 2016 роки, який наведено в таблиці 2.15.

Як свідчить аналіз даних таблиці 2.15, у ПрАТ «Агротон» та ТОВ «Старобільський елеватор» спостерігається стабільна тенденція збереження позитивного значення чистого прибутку.

При цьому зафіксоване значне зниження рівня чистого прибутку в 2013 р. у ПрАТ «Агротон» до 2207 тис. грн. та досягнення майже нульового значення прибутку в 2014 р. (3 тис. грн.) у ТОВ «Старобільський елеватор». Негативною тенденцією є одержане від'ємне значення прибутку підприємством ТОВ «Айдарський пекар» у 2012 р. у розмірі 253,70 тис.грн., у 2013 р. у розмірі 839,20 тис. грн. та в 2016 р. у розмірі 269,14 тис. грн. Як наслідок, середній очікуваний чистий прибуток з 2012 по 2016 рр. для підприємства ТОВ «Айдарський пекар» також має від'ємне значення та дорівнює 269,14 тис. грн.

Таблиця 2.15

Розрахунок середньоквадратичного відхилення прибутку підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» за період з 2012 по 2016 роки

Роки	Чистий прибуток R_i , тис. грн.	Сер. оч. прибуток \bar{R} , тис. грн.	$[R_i - \bar{R}]$	$[R_i - \bar{R}]^2$	P_i	$[R_i - \bar{R}]^2 \times P_i$	$\sqrt{\sum_{i=1}^n (R_i - \bar{R})^2 \times P_i}$
ПрАТ «Агротон»							
2012	4859,00	5510,60	651,60	424582,56	0,20	84916,51	
2013	2207,00	5510,60	3303,60	10913772,96	0,20	2182754,59	
2014	6660,00	5510,60	1149,40	1321120,36	0,20	264224,07	
2015	7778,00	5510,60	2267,40	5141102,76	0,20	1028220,55	
2016	6049,00	5510,60	538,40	289874,56	0,20	57974,91	
В цілому	5510,6				1,00	3618090,64	1902,13
ТОВ «Старобільський елеватор»							
2012	2706,00	2176,00	530,00	280900,00	0,20	56180,000	
2013	2931,00	2176,00	755,00	570025,00	0,20	114005,000	
2014	3,00	2176,00	2173,00	4721929,00	0,20	944385,800	
2015	2579,00	2176,00	403,00	162409,00	0,20	32481,800	
2016	2661,00	2176,00	485,00	235225,00	0,20	47045,000	
В цілому	2176				1,00	1194097,600	1092,75
ТОВ «Айдарський пекар»							
2012	-253,70	-269,14	15,44	238,39	0,20	47,679	
2013	-839,20	-269,14	570,06	324968,40	0,20	64993,681	
2014	214,00	-269,14	483,14	233424,26	0,20	46684,852	
2015	359,00	-269,14	628,14	394559,86	0,20	78911,972	
2016	-825,80	-269,14	556,66	309870,36	0,20	61974,071	
В цілому	-269,14				1,00	252612,254	502,605

Джерело: розрахунки автора

Враховуючи відмінності в масштабах діяльності аналізованих підприємств, зіставлення значень показників середньоквадратичного відхилення з метою порівняння рівня ризику представлених підприємств є ускладненим. Вирішення цього завдання на практиці потребує використання коефіцієнту варіації (формула 2.23) [11, с. 108].

$$CV = \frac{\sigma}{\bar{R}}, \quad (2.23)$$

де, у відповідності до мети дослідження, σ – середньоквадратичне відхилення, \bar{R} - середній очікуваний прибуток, розрахований для досліджуваних підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області за період з 2012 по 2016 роки.

Розрахунок коефіцієнту варіації для порівняння оцінок рівня ризику зниження чистого прибутку для підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» наведено в таблиці 2.16.

Таблиця 2.16

Розрахунок коефіцієнтів варіації для порівняння оцінок рівня ризику зниження чистого прибутку для підприємств: ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» на основі даних за період з 2012 по 2016 рр

Підприємство	Середньо-квадратичне відхилення, тис. грн.	Середній очікуваний прибуток, тис. грн.	Коефіцієнт варіації
ПрАТ «Агротон»	1902,13	5510,6	0,345
ТОВ «Старобільський елеватор»	1092,75	2176	0,502
ТОВ «Айдарський пекар»	502,605	-269,14	-1,867

Джерело: розрахунки автора

Як видно з розрахунку коефіцієнта варіації, наведеного в таблиці 2.16, найбільший рівень ризику зниження прибутковості є притаманним підприємству ТОВ «Айдарський пекар», а найменший, відповідно, – підприємству ПрАТ «Агротон».

Характеризуючи прибуток, як ключовий показник, що визначає результати фінансово-господарської діяльності підприємства, слід визначити, що він не дозволяє у повній мірі оцінити ефективність функціонування підприємства та виступити повноцінним індикатором ризику зниження ефективності діяльності підприємства, тому аналіз динаміки чистого прибутку слід доповнити оцінкою динаміки показників рентабельності господарської діяльності підприємств.

Проведемо аналіз динаміки показників рентабельності власного капіталу й рентабельності продажів та їх середньоквадратичного відхилення для підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» за період з 2012 по 2016 роки (табл. 2.17, 2.18).

Розрахунок показників рентабельності власного капіталу та рентабельності продажів проведемо на основі використання формул 2.24, 2.25 [58, с. 384, с. 759].

$$K_{РВК} = \frac{ЧП}{\overline{ВК}}, \quad (2.24)$$

де $K_{РВК}$ – коефіцієнт рентабельності власного капіталу, $ЧП$ – сума чистого прибутку в аналізованому періоді; $\overline{ВК}$ – середня сума власного капіталу в аналізованому періоді.

$$K_{РПП} = \frac{ЧП}{ВР}, \quad (2.25)$$

де $K_{РПП}$ – коефіцієнт рентабельності продажів; $ВР$ – виторг від реалізації продукції в аналізованому періоді.

Таблиця 2.17

Розрахунок середньоквадратичного відхилення показників рентабельності власного капіталу аналізованих підприємств за 2012 - 2016 рр.

Роки	Рентабельність власного капіталу R_i , %	Сер. оч. знач. рент. власн. кап. \bar{R} , %	$[R_i - \bar{R}]$	$[R_i - \bar{R}]^2$	P_i	$[R_i - \bar{R}]^2 \times P_i$	$\sqrt{\sum_{i=1}^n (R_i - \bar{R})^2 \times P_i}$
ПрАТ «Агротон»							
2012	14,88	12,95	1,93	3,72	0,20	0,74	
2013	6,10	12,95	6,85	46,92	0,20	9,38	
2014	16,40	12,95	3,45	11,90	0,20	2,38	
2015	16,26	12,95	3,31	10,96	0,20	2,19	
2016	11,11	12,95	1,84	3,39	0,20	0,68	
В цілому	12,95				1,00	15,38	3,92
ТОВ «Старобільський елеватор»							
2012	4,85	3,37	1,48	2,19	0,20	0,44	
2013	5,00	3,37	1,63	2,66	0,20	0,53	
2014	0,01	3,37	3,36	11,32	0,20	2,26	
2015	3,50	3,37	0,13	0,02	0,20	0,00	
2016	3,49	3,37	0,12	0,01	0,20	0,00	
В цілому	3,37				1,00	3,24	1,80
ТОВ «Айдарський пекар»							
2012	-154,22	-59,40	94,82	8990,83	0,20	1798,17	
2013	-186,57	-59,40	127,17	16172,21	0,20	3234,44	
2014	43,05	-59,40	102,45	10496,00	0,20	2099,20	
2015	12,14	-59,40	71,54	5117,97	0,20	1023,59	
2016	-11,40	-59,40	48,00	2304,00	0,20	460,80	
В цілому	-59,40				1,00	8616,20	92,82

Джерело: розрахунки автора

Розрахунок середньоквадратичного відхилення показників рентабельності продаж аналізованих підприємств
за 2012 - 2016 рр.

Роки	Рентабельність продаж R_i , %	Сер. очік. рент. продаж \bar{R} , %	$[R_i - \bar{R}]$	$[R_i - \bar{R}]^2$	P_i	$[R_i - \bar{R}]^2 \times P_i$	$\sqrt{\sum_{i=1}^n (R_i - \bar{R})^2 \times P_i}$
ПрАТ «Агротон»							
2012	3,29	2,82	0,47	0,22	0,20	0,04	
2013	1,63	2,82	1,19	1,41	0,20	0,28	
2014	4,21	2,82	1,39	1,94	0,20	0,39	
2015	3,52	2,82	0,70	0,49	0,20	0,10	
2016	1,44	2,82	1,38	1,90	0,20	0,38	
В цілому	2,82				1,00	1,19	1,09
ТОВ «Старобільський елеватор»							
2012	6,58	3,63	2,95	8,68	0,20	1,74	
2013	4,89	3,63	1,26	1,58	0,20	0,32	
2014	0,01	3,63	3,63	13,15	0,20	2,63	
2015	3,91	3,63	0,28	0,08	0,20	0,02	
2016	2,78	3,63	0,85	0,73	0,20	0,15	
В цілому	3,63				1,00	4,84	2,20
ТОВ «Айдарський пекар»							
2012	-38,18	-8,50	29,68	881,02	0,20	176,20	
2013	-3,27	-8,50	5,23	27,33	0,20	5,47	
2014	0,59	-8,50	9,09	82,59	0,20	16,52	
2015	1,05	-8,50	9,55	91,16	0,20	18,23	
2016	-2,68	-8,50	5,82	33,85	0,20	6,77	
В цілому	-8,50				1,00	223,19	14,94

Джерело: розрахунки автора

Як свідчать дані таблиці 2.17, найбільш очікуване середнє значення рентабельності власного капіталу з 2012 по 2016 рр. є притаманним підприємству ПрАТ «Агротон» та дорівнює 12,95%. Середнє очікуване значення рентабельності власного капіталу ТОВ «Старобільський елеватор» складає 3,37%. Найменше від'ємне середнє очікуване значення рентабельності власного капіталу спостерігалось у ТОВ «Айдарський пекар» - 59,4%. За даними таблиці 2.18 найбільше середнє очікуване значення рентабельності продаж в аналізованому періоді є притаманним ТОВ «Старобільський елеватор», яке дорівнює 3,63%. У ПрАТ «Агротон» середнє очікуване значення рентабельності продажів у аналізованому періоді сягає 2,82%, а для ТОВ «Айдарський пекар» середнє очікуване значення рентабельності продажів дорівнює 8,5%.

Для зіставлення рівнів ризику коливань рентабельності власного капіталу і продажів для аналізованих підприємств ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» за період з 2012 по 2016 роки проведемо розрахунок коефіцієнтів варіації (табл. 2.19)

Таблиця 2.19

Розрахунок середньоквадратичного відхилення та коефіцієнтів варіації показників рентабельності власного капіталу й рентабельності продажів для аналізованих підприємств з 2012 по 2016 рр.

Підприємство	Середньо-квадратичне відхилення показника рентабельності, %	Середній очікуваний рівень рентабельності, %	Коефіцієнт варіації
Рентабельність власного капіталу			
ПрАТ «Агротон»	3,92	12,95	0,3027
ТОВ «Старобільський елеватор»	1,8	3,37	0,5341
ТОВ «Айдарський пекар»	92,82	-59,4	-1,5626
Рентабельність продажів			
ПрАТ «Агротон»	1,09	2,82	0,3865
ТОВ «Старобільський елеватор»	2,2	3,63	0,6060
ТОВ «Айдарський пекар»	14,94	-8,5	-1,7576

Джерело: розрахунки автора на основі даних фінансової звітності підприємств

Як свідчать дані таблиці 2.19, найбільший рівень ризику, обумовлений впливом факторів коливань ефективності діяльності підприємств, серед аналізованих підприємств притаманний ТОВ «Айдарський пекар». Коефіцієнт варіації, розрахований для нього за динамікою показника рентабельності власного капіталу має від'ємне значення й дорівнює 1,5626, а за коефіцієнтом рентабельності продажів складає 1,7576. Найменший рівень ризику, обумовлений факторами коливань ефективності діяльності підприємства характеризує діяльність ПрАТ «Агротон» і за динамікою показника рентабельності власного капіталу складає 0,3027, а за динамікою показника рентабельності продажів – 0,3865.

У системі комплексної оцінки ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу, з урахуванням особливостей сезонного характеру виробництва зернових культур, важливе місце посідає оцінка ризику втрати платоспроможності підприємства. Дослідження інструментарію оцінки ризиків втрати платоспроможності підприємств на прикладі зернопродуктового підкомплексу проведено в підрозділі 2.2 дисертаційної роботи.

Узагальнена характеристика показників комплексної оцінки ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області: ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар», проведеної на основі даних загальної статистичної інформації й фінансової звітності підприємств та показників оцінки ризиків втрати платоспроможності підприємств (проведеної в підрозділі 2.2 дисертаційної роботи) наведена в таблиці 2.20.

Як свідчать дані таблиці 2.20, комплексна оцінка ризику макросередовища господарської діяльності аналізованих підприємств зернопродуктового підкомплексу є неоднозначною.

Таблиця 2.20

Узагальнена характеристика показників комплексної оцінки ризиків господарської діяльності

№	Показник	Значення / характеристика показника	Інтерпретація значення показника
1	2	3	4
I. Показники комплексної оцінки ризику макросередовища господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу			
1	Ризик країни	Високий	Характеризує негативний прогноз довгострокового розвитку, поступове зниження кредитного рейтингу, високий рівень ризику банківської системи, низький рівень інвестиційної привабливості, недовіра до національної валюти, складні умови для ведення бізнесу, політична та соціальна нестабільність
2	Показник зонального ризику коливань врожайності зернових культур	0,860	Характеризує приналежність Луганської області до зони низького ризику коливань врожайності зернових культур порівняно з іншими регіонами України
II. Показники комплексної оцінки ризику мікросередовища господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу			
1	Ризик втрати платоспроможності підприємства (розраховано у підрозділі 2.2 дисертаційної роботи): 1. ПрАТ «Агротон» 2. ТОВ «Старобільський елеватор» 3. ТОВ «Айдарський пекар»	92,8 112,1 95,3	Дуже низький Низький Дуже низький
2	Середнє співвідношення дебіторської та кредиторської заборгованості підприємств протягом аналізованого періоду: 1. ПрАТ «Агротон» 2. ТОВ «Старобільський елеватор» 3. ТОВ «Айдарський пекар»	0,688 0,95 2,546	Прийнятне співвідношення Прийнятне співвідношення Незадовільне співвідношення (тенденція до перевищення дебіторської заборгованості над кредиторською)
3	Ризик зниження прибутковості підприємства (коефіцієнт варіації значень чистого прибутку): 1. ПрАТ «Агротон» 2. ТОВ «Старобільський елеватор» 3. ТОВ «Айдарський пекар»	0,345 0,502 -1,867	Низький рівень ризику Середній рівень ризику Високий рівень ризику
4	Ризик зниження рентабельності власного капіталу (коефіцієнт варіації показника рентабельності власного капіталу): 1. ПрАТ «Агротон» 2. ТОВ «Старобільський елеватор» 3. ТОВ «Айдарський пекар»	0,3027 0,5341 -1,5641	Низький рівень ризику Середній рівень ризику Високий рівень ризику
5	Ризик зниження рентабельності продажів (коефіцієнт варіації показника продажів): 1. ПрАТ «Агротон» 2. ТОВ «Старобільський елеватор» 3. ТОВ «Айдарський пекар»	0,3865 0,606 -1,7576	Низький рівень ризику Середній рівень ризику Високий рівень ризику

Джерело: розрахунки автора

На фоні високого ризику країни спостерігається низький рівень зонального ризику коливань врожайності зернових культур Луганської області порівняно з іншими регіонами України.

Аналіз показників комплексної оцінки ризику мікросередовища господарської діяльності аналізованих підприємств зернопродуктового підкомплексу дозволяє зробити висновки про відносно низький рівень ризику мікросередовища господарської діяльності для підприємства ПрАТ «Агротон», середній рівень ризику мікросередовища господарської діяльності підприємства ТОВ «Старобільський елеватор» та високий рівень ризику мікросередовища господарської діяльності підприємства ТОВ «Айдарський пекар».

Отже, з метою формування підходів до комплексної оцінки ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу визначено ключові фактори ризику та обґрунтовано індикатори, що дозволяють оцінити та інтерпретувати вплив окремих факторів ризику на загальний рівень ризику господарської діяльності підприємств.

На основі проведеного дослідження дано загальну характеристику комплексу ризиків, притаманних підприємствам зернопродуктового підкомплексу АПК України та зроблено наступні висновки:

- негативний вплив на розвиток підприємств зернопродуктового підкомплексу та економіки України в цілому, загальне підвищення рівня зовнішніх ризиків діяльності підприємств обумовлюють фактори політичної, соціальної та економічної нестабільності, що знаходить своє відображення у низькому кредитному рейтингу України та, відповідно, у підвищеному рівні ризику країни;

- особливістю формування ризиків господарської діяльності підприємств зернового підкомплексу в Україні є вплив слабо прогнозованих природно-кліматичних факторів, відносний вимір яких може бути отримано на основі розрахунку середньоквадратичного відхилення урожайності

зернових культур в динаміці за попередні періоди. При цьому необхідно звернути увагу на підвищений рівень ризику виробництва зернових культур у Луганській області порівняно з середніми даними щодо урожайності зернових культур в цілому по Україні;

- оцінка ризиків, пов'язаних із впливом мікросередовища господарювання зернопродуктових підприємств обумовлюється в основному дотриманням господарської дисципліни контрагентами, постачальниками та споживачами продукції підприємства. Важливими індикаторами при цьому виступають стан та динаміка дебіторської й кредиторської заборгованості підприємства;

- базовими індикаторами, які характеризують вплив значної кількості зовнішніх та внутрішніх факторів ризику виступають показники чистого прибутку та рентабельності. На основі аналізу динаміки й розрахунку середньоквадратичного відхилення за показниками чистого прибутку й рентабельності аналізованих підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області визначено тенденції коливань чистого прибутку та рентабельності господарської діяльності підприємств, проведено оцінку ризиків зменшення ефективності діяльності аналізованих підприємств.

Розраховані дані комплексної оцінки ризику підприємств зернопродуктового підкомплексу АПК можуть стати передумовою формування механізму вибору стратегії управління ризиком підприємства зернопродуктового підкомплексу

Висновки до розділу II

1. Визначено роль інформації як найважливішого ресурсу в умовах становлення економіки інформаційного типу, виділено ключові фактори становлення інформаційної економіки в агропромисловому секторі. Доведено,

що в сучасних умовах відсутність інформації або її обмеженість виступає важливим фактором ризику. Обґрунтовано доцільність розроблення заходів щодо сприяння інформатизації аграрного сектору економіки України, яка повинна забезпечити створення єдиного інформаційно-аналітичного простору з вільними доступом до інформації для всіх учасників аграрного ринку.

Досліджено сутність, значення та проблеми інформаційно-аналітичного забезпечення управління ризиками в контексті інформаційної економіки на рівні держави, агропромислової галузі та окремо взятого підприємства зернопродуктового підкомплексу. Визначено, що основною метою підсистеми інформаційно-аналітичного забезпечення підприємства зернопродуктового підкомплексу в контексті управління ризиками є усунення або попередження ситуацій невизначеності щодо розвитку подій, які відбуваються у зовнішньому економічному середовищі, та пов'язаних з ними можливих ризиків при зборі інформації, її аналізі та прийнятті на підставі результатів проведеного аналізу рішень з вибору певних методів управління ризиками.

За результатами дисертаційного дослідження автором розроблено модель інформаційно-аналітичного забезпечення господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу в контексті управління ризиками господарської діяльності, що забезпечує формалізацію завдань управління ризиками господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу шляхом посилення інформаційно-аналітичної складової в системі управління з урахуванням принципу адаптивності.

2. Обґрунтовано пріоритетність заходів, пов'язаних із управлінням ризиком втрати платоспроможності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу в зв'язку із сезонним характером виробництва та переробки зерна. Досліджено інструментарій оцінки ризику втрати платоспроможності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу та обґрунтовано переваги

використання інтегральних моделей оцінки ризику втрати платоспроможності для підприємств зернопродуктового підкомплексу.

Проведено діагностику ризику втрати платоспроможності на прикладі підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області (ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар») на основі використання таких інтегральних моделей оцінки ризику втрати платоспроможності підприємств, як двохфакторна та п'ятифакторна моделі Альтмана, модель Тафлера, модель Ліса, модель Бівера, модель О.О. Терещенка та чотирьохфакторна R-модель (Іркутська модель).

Досліджено недоліки та переваги досліджуваних інтегральних моделей оцінки ризику втрати платоспроможності підприємств. Виявлено, що серед використаних моделей найбільш чутливою до оцінки втрати платоспроможності є Іркутська модель. Критерії інтерпретації результатів оцінки ризику на основі використання інтегральних моделей діагностики ризику втрати платоспроможності підприємств доповнено критеріями інтерпретації змін показників у динаміці, що розширює аналітичні можливості використаних моделей для прийняття управлінських рішень у сфері управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу.

Обґрунтовано доцільність застосування методів рейтингової оцінки у процесі оцінювання ризику втрати платоспроможності підприємства зернопродуктового підкомплексу.

Розроблено інтегрований інструментарій оцінки ризику втрати платоспроможності підприємства, який ґрунтується на поєднанні інтегральних фінансових моделей та методів рейтингової оцінки факторів ризику.

3. Обґрунтовано доцільність використання комплексного підходу до оцінки ризиків втрати платоспроможності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу в Україні. Визначено, що загальний вектор

ризик господарської діяльності підприємства формується в результаті складної взаємодії сукупності факторів ризику макро- та мікросередовища господарювання.

Запропоновано вплив зовнішнього середовища з позицій формування факторів ризику господарської діяльності суб'єкта господарювання зернопродуктового підкомплексу структурувати за такими основними рівнями: ризик країни, ризик галузі та ризик регіону. В якості узагальнюючого показника, який ілюструє оцінку ризику країни в Україні запропоновано використовувати дані рейтингу кредитоспроможності країн, розроблені міжнародними рейтинговими агентствами. Системоутворюючими факторами ризику зернової галузі та регіональних ризиків зернової галузі в Луганській області визначено природно-кліматичні фактори, які обумовлюють коливання урожаю зернових в різні періоди. Здійснено оцінку ризику коливань урожайності зернових в Україні та Луганській області на основі розрахунку середньоквадратичного відхилення урожайності зернових на 1 гектар посівних площ.

У процесі аналізу ризиків мікросередовища господарювання проведено оцінку динаміки обсягів дебіторської та кредиторської заборгованості аналізованих підприємств. Визначено, що в аналізованих підприємствах кредиторська заборгованість переважає дебіторську. У ході оцінки внутрішніх ризиків господарської діяльності підприємств проаналізовано динаміку показників чистого прибутку підприємств. Оцінку ризиків зниження чистого прибутку підприємств здійснено на основі розрахунку середньоквадратичного відхилення з застосуванням коефіцієнту варіації для нівелювання розбіжностей у масштабах господарської діяльності аналізованих підприємств. Здійснено ранжування підприємств за рівнем впливу ризику зниження чистого прибутку на основі використання даних про динаміку чистого прибутку. З метою деталізації інформації про ефективність діяльності досліджуваних зернопродуктових підприємств та оцінки ризиків зниження

ефективності діяльності аналізованих підприємств досліджено динаміку показників рентабельності власного капіталу та рентабельності продаж з метою виявлення та оцінки факторів ризику, пов'язаних з коливаннями показників ефективності діяльності досліджуваних підприємств за попередні періоди.

4. Основні положення розділу II дисертаційної роботи розкрито в наступних роботах [68; 70; 74; 76; 77].

РОЗДІЛ III. УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТРУМЕНТАРІЮ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ЗЕРНОПРОДУКТОВОГО ПІДКОМПЛЕКСУ

3.1. Напрями удосконалення системи управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу

В умовах ринкових відносин в Україні забезпечення сталого розвитку зернопродуктового підкомплексу є стратегічно важливим завданням держави та запорукою її продовольчої безпеки, що полягає у забезпеченні достатнього для населення рівня споживання у його якісному та кількісному вимірі за рахунок захисту й підтримки інтересів вітчизняних виробників зерна та збільшення його експорту. Реалізація цього завдання можлива лише за наявності чітко розробленого й адекватного до нагальних потреб комплексу заходів із реалізації організаційно-економічної стратегії управління ризиками, яка має охоплювати як галузь в цілому, так і окремо взяте підприємство зернопродуктового підкомплексу.

Незважаючи на той факт, що сьогодні зерновиробництво забезпечує понад 25% валової продукції аграрного сектору України [42, с. 105], зернопродуктовий підкомплекс є одним з найбільш незахищених сегментів економіки з позицій стійкості до факторів ризику, обумовлених сезонністю виробництва зерна, природно-кліматичними умовами, порівняно довгим циклом оборотності інвестованого капіталу та факторів соціально-демографічного характеру. Тому розробка заходів управління ризиками має базуватися на ретельній попередній оцінці факторів ризику та підпорядковуватися головній меті організаційно-економічної стратегії управління ризиками, а саме: на рівні підприємства – максимізації його прибутку; на рівні зернопродуктового підкомплексу України – підвищення його конкурентоспроможності.

Актуальним напрямом дослідження є розробка та наукове обґрунтування комплексу заходів із удосконалення управління ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу.

Проблемами розвитку зернопродуктового підкомплексу України, а також питаннями державного його регулювання та підтримки займається багато вчених, серед яких слід виділити таких, як: Саблук П.Т., Чмирь С.М., Олійник О.В., Шпикуляк О.Г. та ін. Проте питання управління ризиками господарської діяльності агропромислових підприємств з урахуванням особливостей зернопродуктового підкомплексу не отримали достатнього висвітлення у науковій літературі та потребують подальшого дослідження. Отже, важливим завданням є проведення комплексного дослідження питань удосконалення процесу управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу.

Розробка комплексу заходів, що забезпечують удосконалення управління ризиками, що виникають на зернопродуктових підприємствах має здійснюватися з урахуванням проблем, існуючих в цій галузі. Детально основні проблеми та пов'язані з ними ризики зернової та зернопродуктового підкомплексу України були розглянуті у підрозділі 1.3 цього дисертаційного дослідження.

При цьому на основі узагальнення результатів дослідження факторів ризику, із використанням експертних оцінок, визначено такі основні групи факторів ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу:

а) фактори зумовлені непередбачуваною зміною природно-кліматичних умов та відповідно коливанням урожайності зернових культур, що забезпечують сировинну базу виробничого процесу зернопродуктових підприємств (умовне позначення «природа»);

б) ринкові фактори ризику, які обумовлюють сприятливі чи несприятливі зовнішні умови для господарської діяльності зернопродуктового

підприємства (включають усю сукупність зовнішніх факторів, які опосередковано впливають на стан ринку (умовне позначення «ринок»);

в) внутрішні фактори ризику, обумовлені характером діяльності самого підприємства (узагальнено відображаються обраною стратегією управління ризиками господарської діяльності зернопродуктового підприємства (умовне позначення «підприємство»)).

На наш погляд, побудова цілісної моделі формування ризику потребує доповнення основних елементів системи - груп факторів ризику, додатковим елементом-регулятором – в особі держави (рис. 3.1).

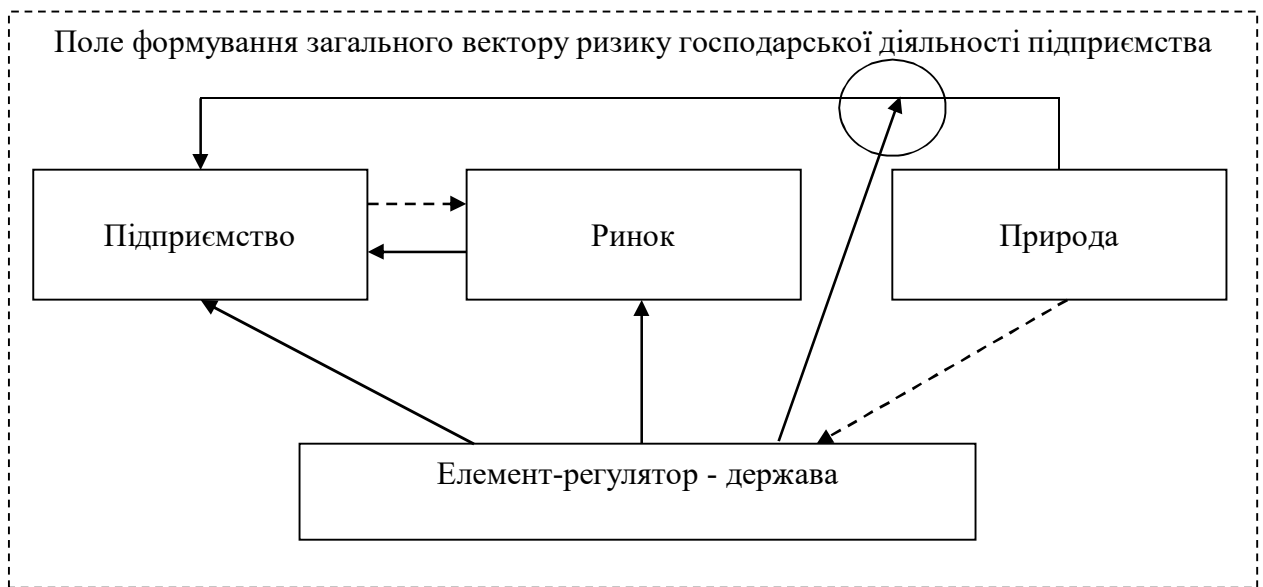

Рис. 3.1. Модель системи формування сукупного ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу

Джерело: розробка автора

У процесі взаємодії зазначених елементів формується узагальнюючий вектор ризику підприємства зернопродуктового підкомплексу, що поєднує сукупність факторів ризику внутрішнього та зовнішнього середовища господарювання.

Елемент «підприємство» - з позиції нашого дослідження є ключовим у зв'язку із тим що саме з позиції підприємства розглядається досліджувана

система управління ризиками господарської діяльності, а метою дослідження є підвищення ефективності управління ризиками підприємства зернопродуктового підкомплексу.

Наявність ризиків господарської діяльності, які формуються елементом «підприємство», багато в чому пояснюються за допомогою принципу «обмеженої раціональності Саймона», згідно з яким «будь-який суб'єкт не здатний приймати оптимальні рішення» [155, с. 15].

Характеризуючи взаємозв'язок елементів системи формування ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу необхідно зазначити, що саме елемент «підприємство» найбільшою мірою піддається впливу інших елементів системи формування ризику. В якості ключового індикатора ризику, що генерується елементом «підприємство» вважаємо за доцільне прийняти ризики втрати його платоспроможності та зниження рентабельності, інструментарій оцінки яких докладно досліджено в підрозділі 2.2 цього дисертаційного дослідження.

Елемент «ринок» комплексно поєднує безліч учасників ринку, в результаті взаємодії яких генерується обраний нами в якості узагальненого індикатора ризику цього елемента – ціновий ризик, що характеризує ризик несприятливих коливань ціни на зернові культури, продукти переробки зерна та послуги, пов'язані із виробництвом товарів зернопродуктового підкомплексу. Як і елемент «підприємство», елемент «ринок» знаходиться під впливом інших елементів та елемента-регулятора.

Необхідно звернути увагу на особливе значення факторів ризику, що генерує елемент «ринок». Саме ринок визначає можливості реалізації товару шляхом формування попиту на нього та обумовлює раціональний рівень виробництва. Визначальний характер ринкових факторів підкреслюють Сєдікова І.О. та Савенко І.І., які відносять ризики підприємств зернопродуктового комплексу до кола маркетингових та спрямовують свою увагу на дослідження й обґрунтування раціональної стратегії збуту продукції

в умовах ризику [145, с. 348]. Однак, на наш погляд коло ризиків господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу є значно ширшим та потребує комплексного дослідження.

Специфічним елементом системи формування ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу є елемент «природа», що майже не піддається впливу інших гравців та елемента-регулятора. Однак, при цьому елемент «природа», що узагальнює вплив природно-кліматичних факторів ризику, безпосередньо впливає на інші елементи системи формування ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу та навіть створює вплив на характер поведінки елемента-регулятора. Втіленням ризику, що генерує елемент «природа» з позицій підприємства зернопродуктового підкомплексу виступає – ризик коливань урожайності зернових культур, інструментарій оцінки якого досліджено в підрозділі 2.3 дисертаційного дослідження. Неоднорідність впливу елемента «природа» на формування ризику коливань урожайності зернових культур у різних регіонах України знаходить своє відображення в запропонованому у підрозділі 2.3 коефіцієнті зонального ризику.

Узагальненим виразом елемента-регулятора виступає «держава», яка переважно встановлює передумови функціонування системи формування сукупного ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу шляхом нормативно-правового регулюючого впливу на елементи «підприємство» та «ринок».

Держава також здатна коректувати рівень генерованого елементом «природа» ризику через надання суб'єктам господарювання страхового захисту від збитків, пов'язаних із коливанням урожайності зернових культур. Крім того, держава, шляхом застосування цінових механізмів, може регулювати ціни на зерно, не допускаючи їх зниження до рівня меншого від собівартості самого зерна.

Оскільки виробництво зерна є стратегічно важливим завданням, то

ключова роль в регулюванні загального стану та рівня впливу факторів ризику зернопродуктового підкомплексу має відводитися саме державі. Розробка та вибір державою пріоритетних напрямків розвитку, а також методів управління на ринку зерна має базуватися на врахуванні існуючих проблем у цій галузі та досвіду провідних держав-експортерів зерна на світовому ринку, таких як США, Франція, Канада, Росія, Аргентина тощо.

Заслуговує на увагу практика застосування заставних цін на зернові, яка взяла свій початок у 30-ті роки ХХ ст. у США, де була створена урядова організація - Товарно-кредитна корпорація (Commodity Credit Corporation - далі ТКК). Діяльність ТКК була побудована на тісному співробітництві з Агентством з обслуговування фермерів та Міністерством сільського господарства США.

Основною метою цих організацій були підтримка й захист на державному рівні інтересів вітчизняних фермерів, у тому числі захист від ризику їх банкрутства. Інструментом такого захисту виступали заставні та цільові ціни на зерно.

Заставні ціни на зерно гарантували фермерам мінімальний рівень прибутку від реалізації виробленого зерна та захищали від зниження ринкових цін на нього. Крім того, ТКК здійснювала заставні операції, суть яких полягала у наданні фермерам державного кредиту під заставу виробленого ними зерна. Заставлене зерно могло зберігатися як на зерносховищах, що належали ТКК, так і безпосередньо у фермерів. У випадку, коли ринкові ціни на зерно були нижчими від заставних цін, ТКК за згодою фермерів купувала в них зерно, що знаходилось у заставі, за заставними цінами, і тим самим забезпечувала фермерів гарантованим мінімальним рівнем прибутку на зерно. У разі, якщо рівень ринкових цін на зерно був вищий від заставних, фермери мали нагоду повернути одержаний кредит з відсотками, забрати у ТКК заставлене зерно та реалізувати його безпосередньо на ринку.

Цільові ціни на зерно у США були регулятором доходів фермерів. Такі

ціни не існували на реальному ринку, їх використовували для розрахунку компенсаційної цінової надбавки. У свою чергу, компенсаційна цінова надбавка розраховувалася як різниця між цільовою та реалізаційною цінами. Компенсаційна цінова надбавка у формі прямих урядових платежів надходила до фермерів як відшкодування урядом різниці між фактичною ціною реалізації продукції та цільовою ціною, у разі коли фактичні (ринкові) ціни на зерно були нижчими від цільових.

Отже, за словами Корецького М.Х.: «Система двох рівнів підтримки цін – цільової та заставної – дозволяла Конгресу та Міністерству сільського господарства США визначати не тільки рівень фермерських прибутків, а й співвідношення джерел фінансування на кожний господарський рік. Таким чином, заставні ціни слугували інструментом регулювання ринкових цін, а цільові – безпосередньо доходів фермерів. Регулювання рівня заставних цін допомогло вирішити дві проблеми: по-перше, підтримку рівня фермерських доходів від реалізації, і по-друге, регулювання експорту сільськогосподарської продукції» [55, с. 53].

В Україні практика закупівлі зерна під заставу набула свого розвитку на початку 2000-х років. Для цього Кабінетом Міністрів України було прийнято ряд Постанов, а саме:

- Постанова КМУ від 21 липня 2000 р. N 1141 «Про впровадження заставних закупівель зерна у сільськогосподарських товаровиробників» [114];
- Постанова КМУ від 29 квітня 2002 р. N 590 «Про визначення заставних цін та фінансове забезпечення заставних закупівель зерна» [113];
- Постанова від 7 лютого 2003 р. N 164 «Про здійснення заставних операцій із зерном» [124];
- Постанова КМУ від 7 липня 2004 р. N 876 «Про заходи щодо здійснення заставних та інтервенційних операцій із зерном» [123];
- Розпорядження КМУ від 21 червня 2003 р. N 374-р «Про визначення Державного агента із забезпечення заставних закупівель зерна» [112];

- Постанова КМУ від 27 червня 2003р. N 975 «Про додаткові заходи із здійснення заставних та інтервенційних операцій з зерном» [117];

- Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 липня 2003р. N 400-р «Про визначення Державного агента з проведення інтервенційних операцій із зерном» [111].

Відповідно до Постанови КМУ від 21 липня 2000 р. N 1141 на Державну акціонерну компанію "Хліб України" були покладені функції Державного агента по забезпеченню державної заставної закупівлі зерна.

У загальному вигляді процес заставної закупівлі зерна виглядав таким чином: Державний агент підписував договір з власниками зерна щодо його закупівлі на відповідний термін за бюджетні кошти за гарантованими державою цінами, а також щодо відповідального зберігання зерна у зерноскладах. При цьому Державний агент на період дії такої угоди забезпечував гарантії власникам зерна право його продажу за ринковими цінами.

Основним принципом державних заставних закупівель зерна було щорічне виділення з бюджету коштів для визначених обсягів закупівлі зерна за заставними цінами [111].

Заставні ціни - це мінімальні ціни, які забезпечують відшкодування прогнозованої нормативної собівартості зерна та мінімальний прибуток, необхідний для простого відтворення виробництва. Таким чином, заставні ціни виступають інструментом, за допомогою якого елемент «держава» протидіє негативному впливу генерованого елементом ринок «цінового ризику».

Заставна ціна визначалася за наступною формулою:

$$C_{заст} = C_n \times \left(1 + \frac{P_{мін}}{100} \right) \quad (3.1),$$

де $C_{заст}$ - заставна ціна 1 тонни зерна;

C_n - нормативна собівартість 1 тонни зерна, розрахована, виходячи з

середньогалузевих нормативів витрат у цілому по державі, визначених Мінагрополітики;

R_{мін} - науково обґрунтований показник мінімальної рентабельності, який щороку визначається Українською академією аграрних наук [124].

Рекомендований термін дії заставної ціни встановлювався з 1 липня поточного року до 1 липня наступного року.

Проте, на теперішній час описаний вище механізм закупівлі зерна за заставними цінами в Україні не працює, а вказані вище постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України втратили чинність.

Основними причинами практичного незастосування такого механізму підтримки сільгосптоваровиробників в Україні є:

- недосконалість та непрозорість нормативно-правової бази України щодо підтримки виробників зерна;
- ненадання у повному обсязі або взагалі відсутність бюджетних коштів на закупівлю зерна за заставними цінами;
- недосконале документальне оформлення процесу організації та реалізації заставної закупівлі зерна;
- ринкові ціни на зерно були вищими від встановлених заставних цін, що не забезпечувало достовірне й обґрунтоване визначення обсягів закупівлі зерна для потреб насамперед держави, а також визначення потреби виробників зерна у компенсації, що призвело до втрати права на її отримання.

У зв'язку з цим на виконання Постанови КМУ від 06.07.2005 №543 «Про Аграрний фонд» було створено Аграрний фонд України - державну спеціалізовану бюджетну установу, яка уповноважена проводити цінову політику в агропромисловому секторі економіки України та виконувати функції регулятора на ринку товарів зернопродуктового під комплексу.

Основними завданнями Аграрного фонду є:

проведення цінової політики в агропромисловому секторі економіки у межах, визначених законодавством;

виконання від імені держави функції кредитора на період дії режиму заставних закупівель окремих об'єктів державного цінового регулювання;

виконання бюджетних програм, визначених законом про Державний бюджет України на відповідний рік;

формування державного інтервенційного фонду об'єктів державного цінового регулювання виключно для здійснення товарних та фінансових інтервенцій на організованому аграрному ринку [109].

Аграрний фонд України було створено з метою сприяння у задоволенні потреб населення у продуктах харчування, запобігання зростанню цін на об'єкти цінового регулювання та забезпечення продовольчої безпеки України.

У свою чергу, відповідно до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства» створено:

ст.2 пп. 2.5-1. державний інтервенційний фонд - фонд, який формується Аграрним фондом за рахунок фінансових інтервенцій, заставних, форвардних і ф'ючерсних закупівель та використовується для здійснення товарних інтервенцій з метою забезпечення цінової стабільності. Державний інтервенційний фонд використовується для мінімізації цінових коливань на відповідних ринках шляхом поставки сировини та продуктів її переробки. Аграрний фонд ініціює визначення переліку об'єктів державного цінового регулювання на відповідний маркетинговий період, тобто тих видів сільськогосподарської продукції, на які, в разі необхідності, буде спрямовуватися державна підтримка;

ст.2 п.п. 2.12. організований аграрний ринок - сукупність правовідносин, пов'язаних з укладенням та виконанням цивільно-правових договорів, предметом яких є сільськогосподарська продукція, за стандартизованими умовами та реквізитами біржових договорів (контрактів) і правилами Аграрної біржі;

ст.2 п.п. 2.13. продовольча безпека - захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного

економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності;

ст.3 пп.3.3.1 об'єктами цінового регулювання є: пшениця тверда; пшениця м'яка; зерно суміші пшениці та жита (меслин); кукурудза; ячмінь; жито озиме; жито ярове; горох; гречка; просо; овес; соя; насіння соняшнику; насіння ріпаку; насіння льону; шишки хмелю; цукор-пісок (буряковий); борошно пшеничне; борошно житнє; м'ясо та субпродукти забійних тварин та птиці; молоко сухе; масло вершкове; олія соняшникова [116].

Аграрний фонд уповноважений здійснювати наступні заходи щодо підтримки сільського господарства України:

- регулювання цін на окремі об'єкти державного цінового регулювання через фінансові та товарні інтервенції;
- форвардні закупівлі;
- спотові закупівлі;
- бюджетні позики шляхом запровадження державних заставних закупівель зерна.

Здійснення фінансових інтервенцій Аграрним фондом України відбувається шляхом придбання ним окремих об'єктів державного цінового регулювання на організованому аграрному ринку на умовах споту (спотових закупівель) або форварду (форвардних закупівель) з метою встановлення ціни рівноваги в розмірі, який не є меншим значення мінімальної інтервенційної ціни.

Відповідно до ст. 2 пп.2.24 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства» ціна рівноваги (фіксінг) – це ціна, яка встановлюється внаслідок досягнення рівноваги між ціною пропозиції та ціною попиту й зазначається в зареєстрованому біржовому договорі(контракті). Ціна рівноваги визначається як середньозважена ціна, що склалася протягом останніх трьох торгових сесій на Аграрній біржі та сертифікованих нею акредитованих товарних біржах.

Також зазначеним Законом ст. 2 пп. 2.17. торгова (біржова) сесія визначається як період часу, який розпочинається від моменту відкриття біржових торгів та закінчується моментом їх закриття.

Підставою для розрахунку мінімальної інтервенційної ціни є Методика визначення мінімальної та максимальної інтервенційної ціни об'єкта державного цінового регулювання (далі – Методика), яка затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 р. № 159 [120].

Відповідно до цієї Методики мінімальна інтервенційна ціна об'єкта державного цінового регулювання визначається з урахуванням середньогалузевих нормативних витрат на його виробництво, мінімального рівня рентабельності державного цінового регулювання не менш як 10 відсотків, кон'юнктури на внутрішньому й зовнішньому ринку за формулою:

$$C_{\min} = H \times \left(1 + \frac{P}{100} \right) \pm \kappa \quad (3.2),$$

де H - середньогалузеві нормативні витрати з виробництва об'єкта державного цінового регулювання;

P - мінімальний рівень рентабельності окремого об'єкта державного цінового регулювання;

κ - величина коригування мінімальної інтервенційної ціни, що враховує кон'юнктуру на внутрішньому й зовнішньому ринку [120].

Порядок розрахунку мінімальної інтервенційної ціни майже аналогічний порядку розрахунку заставної ціни на зерно, що наведений у формулі 3.1.

Товарні інтервенції є одним із заходів державного цінового регулювання на організованому аграрному ринку, які здійснюються Аграрним фондом України через продаж окремих об'єктів державного цінового регулювання на умовах споту або форварду з метою встановлення ціни рівноваги у розмірі, що не перевищує значення максимальної інтервенційної ціни.

Максимальна інтервенційна ціна на об'єкт державного цінового регулювання визначається на підставі наведеної Методики з урахуванням індексу споживчих цін, індексу цін виробників за відповідний період державного цінового регулювання, впливу кон'юнктури внутрішнього й зовнішнього ринку за формулою:

$$C_{\text{макс}} = C_{\text{мін}} \times I \pm \kappa_1 \quad (3.3)$$

де $C_{\text{мін}}$ - мінімальна інтервенційна ціна окремого об'єкта державного цінового регулювання;

I - індекс цін виробників або індекс споживчих цін на планований період державного цінового регулювання. При розрахунку максимальної інтервенційної ціни об'єкта державного цінового регулювання застосовується показник з більш високим значенням;

κ_1 - величина коригування максимальної інтервенційної ціни, яка враховує кон'юнктуру на внутрішньому й зовнішньому ринку [120].

Механізм регулювання цін Аграрним фондом України, що здійснюється через фінансові та товарні інтервенції, наведено на рисунках 3.2 та 3.3.

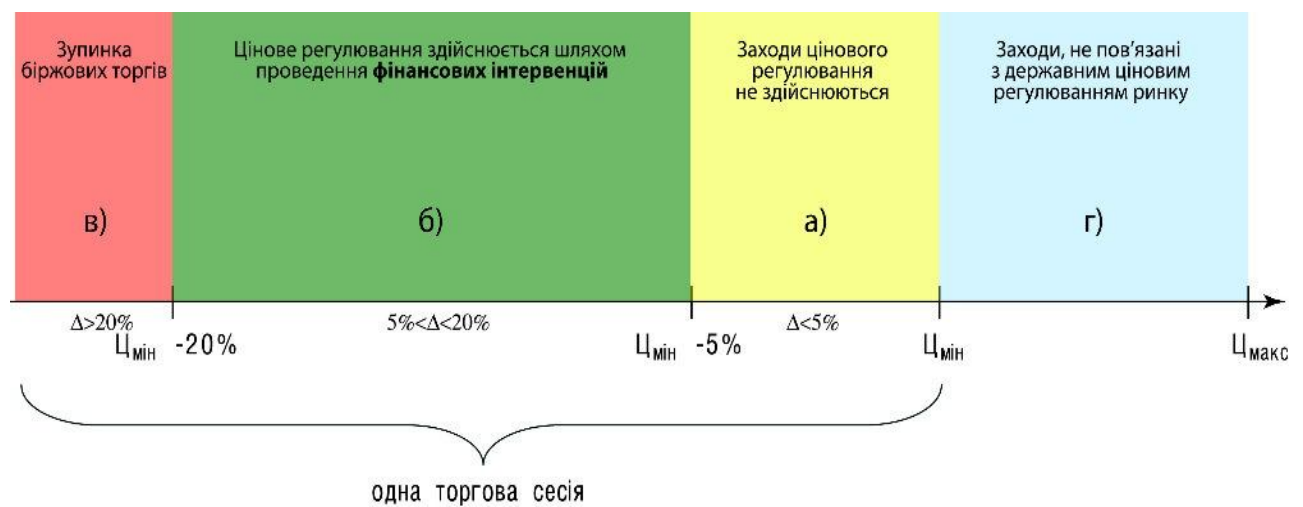

Рис. 3.2. Порядок здійснення фінансових інтервенцій в Україні [135]

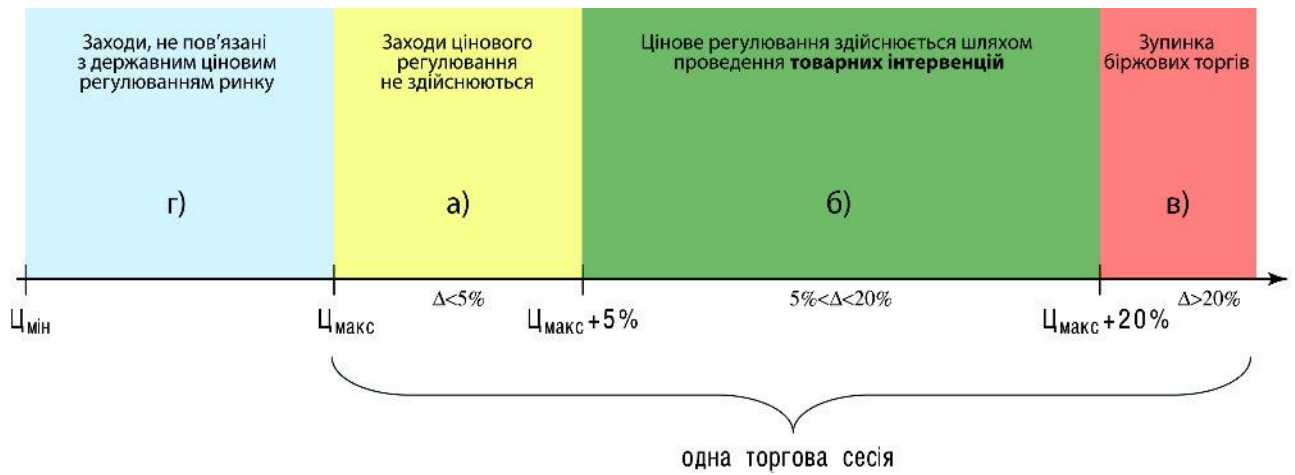

Рис. 3.3. Порядок здійснення товарних інтервенцій в Україні [135]

На рисунках 3.2 та 3.3 кожний напрямок заходів цінового регулювання позначено відповідним кольором та буквою. Назва заходів та їх характеристика наведені в таблиці 3.1.

Як видно зі змісту таблиці 3.1 основним інструментом для проведення фінансових і товарних інтервенцій на організованому аграрному ринку України є форвардні та спотові закупівлі.

Форвардні закупівлі здійснюються відповідно до Порядку проведення державних форвардних закупівель зерна, затвердженого Постановою КМУ від 16.05.2007 №736 «Про запровадження державних форвардних закупівель зерна» (далі – Порядок) [118].

Відповідно до вищевказаного Порядку, державні форвардні закупівлі майбутнього врожаю зерна здійснюються Аграрним фондом з метою формування державного інтервенційного фонду. При цьому сама процедура форвардних закупівель зерна проводиться у два етапи [118]:

Перший етап передбачає придбання зерна в сільськогосподарських товаровиробників на умовах авансового платежу в розмірі 50 відсотків вартості зерна, розрахованої на підставі мінімальної інтервенційної ціни, що діє на момент укладення форвардного біржового контракту.

Таблиця 3.1.

Характеристика заходів цінового регулювання на організованому аграрному ринку України, що здійснюються
Аграрним фондом України [116; 135]

	Назва заходу	Характеристика умов реалізації заходу	
		Фінансові інтервенції	Товарні інтервенції
а)	Заходи цінового регулювання не здійснюються	якщо рівень ціни пропозиції на умовах споту або форварду на визначений об'єкт державного цінового регулювання протягом однієї торгової сесії не є меншим встановленого рівня мінімальної інтервенційної ціни або є меншим за такий рівень не більше ніж на 5 відсотків, фінансова інтервенція не здійснюється	якщо рівень ціни попиту на умовах споту або форварду на визначений об'єкт державного цінового регулювання протягом однієї торгової сесії не перевищує встановлений рівень максимальної інтервенційної ціни або перевищує такий рівень не більше ніж на 5 відсотків від нього, товарна інтервенція не здійснюється
б)	Цінове регулювання здійснюється шляхом проведення фінансових/товарних інтервенцій	якщо рівень ціни пропозиції на умовах споту або форварду на визначений об'єкт державного цінового регулювання протягом однієї торгової сесії є меншим від встановленого рівня мінімальної інтервенційної ціни від 5 до 20 відсотків її значення, то Аграрний фонд здійснює фінансову інтервенцію у розмірах, достатніх для встановлення ціни рівноваги (фіксіngu) на рівні, що не є меншим за рівень мінімальної інтервенційної ціни	якщо рівень ціни попиту на умовах споту або форварду на визначений об'єкт державного цінового регулювання протягом однієї торгової сесії перевищує встановлений рівень максимальної інтервенційної ціни від 5 до 20 відсотків її значення, то Аграрний фонд здійснює товарну інтервенцію у розмірах, достатніх для встановлення ціни рівноваги (фіксіngu) на рівні, який не перевищує значення максимальної інтервенційної ціни
в)	Зупинка біржових торгів	якщо рівень ціни пропозиції на умовах споту або форварду на визначений об'єкт державного цінового регулювання протягом однієї торгової сесії є меншим за рівень мінімальної інтервенційної ціни більше ніж на 20 відсотків її значення, то Аграрний фонд призупиняє торгівлю таким товаром та провадить консультації з учасниками біржового ринку	якщо рівень ціни попиту на умовах споту або форварду на визначений об'єкт державного цінового регулювання протягом однієї торгової сесії перевищує рівень максимальної інтервенційної ціни більше ніж на 20 відсотків від її значення, то Аграрний фонд призупиняє торгівлю таким товаром на поточній біржовій сесії та провадить консультації з учасниками біржового ринку
г)	Заходи, не пов'язані з державним ціновим регулюванням ринку	Аграрний фонд може у виключних випадках здійснювати фінансову інтервенцію, якщо протягом однієї торгової сесії виникає загроза встановлення ціни рівноваги на рівні, що є меншим за розмір мінімальної інтервенційної ціни, або коли Кабінет Міністрів України приймає постанову щодо закупівлі таких об'єктів державного цінового регулювання, не пов'язаної з державним ціновим регулюванням.	Аграрний фонд може у виключних випадках здійснювати товарну інтервенцію, якщо протягом однієї торгової сесії виникає загроза встановлення ціни рівноваги на рівні, що перевищує розмір максимальної інтервенційної ціни, або коли Кабінет Міністрів України приймає постанову щодо продажу таких об'єктів державного цінового регулювання, не пов'язаного з державним ціновим регулюванням.

Джерело: [116; 135]

Другий етап передбачає здійснення остаточного розрахунку за форвардним біржовим контрактом, який проводиться за середньозваженими цінами рівноваги (фіксіngu), за вирахуванням середньозваженого відсотка за наданими строком до 12 календарних місяців кредитами банків, визначеного на підставі інформації, наданої Національним банком. При цьому строк поставки зерна та остаточного розрахунку визначається умовами контракту.

Поставка майбутнього урожаю за форвардним контрактом здійснюється на сертифіковані зернові склади, з якими Аграрним фондом укладено договір складського зберігання.

Слід зазначити, що ТОВ «Старобільський елеватор» входить до переліку рекомендованих Мінагрополітикою України сертифікованих зерносховищ, де зберігається зерно державного інтервенційного фонду України.

Спотові закупівлі здійснюються Аграрним фондом України з метою формування державного інтервенційного фонду України з об'єктів державного цінового регулювання.

Сама процедура спотових закупівель передбачає придбання на організованому аграрному ринку за цінами рівноваги товару на умовах переходу права власності протягом п'яти робочих днів, наступних за днем укладення відповідного біржового контракту.

При цьому ціни рівноваги (фіксіngu) знаходяться в межах цінового коридору мінімальних та максимальних інтервенційних цін, які щороку затверджуються рішенням Уряду на кожний об'єкт цінового регулювання цін.

Крім того, Кабінет міністрів України щороку затверджує обсяги формування державного інтервенційного фонду та перелік об'єктів державного цінового регулювання з визначенням періодів такого регулювання.

Так, Постановою КМУ від 30.09.2015 за №771 затверджено перелік об'єктів державного цінового регулювання у 2015-2016 роках та період такого регулювання для наступних культур та продовольчих товарів: пшениця м'яка,

жито озиме, борошно пшеничне й житнє, гречка, цукор-пісок (буряковий) [121].

Придбане зерно інтервенційного державного фонду використовується для формування помольних партій та здійснення товарних інтервенцій борошном шляхом його реалізації хлібопекарським підприємствам України для виробництва хліба та хлібобулочних виробів, що користуються найвищим споживчим попитом у певному регіоні.

Наступним напрямом державної підтримки сільського господарства в Україні є надання товаровиробникам бюджетних позик, через запровадження заставних закупівель зерна, проведення яких регулюється Постановою Кабінету міністрів України від 6.08.2008 року №705 «Про запровадження режиму державних заставних закупівель зерна» (далі – Порядок надання бюджетних позик) [119].

За допомогою цього інструменту елемент-регулятор системи формування сукупного ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу в особі держави безпосередньо впливає на рівень ризику, що генерує елемент «підприємство».

Відповідно до Порядку надання бюджетних позик рішення про їх надання приймає Аграрний фонд України. Бюджетні позики надаються лише виробникам зерна, яке є об'єктом державного цінового регулювання, щороку у період з 1 липня поточного до 1 квітня наступного бюджетного року під заставу такого об'єкта в межах коштів, передбачених у державному бюджеті, але не вище 80 відсотків розміру мінімальної інтервенційної ціни, встановленої на момент надання такої позики.

Інакше кажучи, під заставною закупівлею зерна розуміється короткострокове кредитування виробників під заставу їхнього зерна на пільгових умовах, тобто на умовах сплати річних відсотків за користування бюджетними позиками у розмірі, який є меншим від середньої ставки за кредитами, що надаються комерційними банками. Так, відповідно до

постанови КМУ від 21.08.2013р. № 604 на поточний 2013/2014 маркетинговий період плату за використання бюджетної позики виробниками зерна у межах режиму державних заставних закупівель встановлено у розмірі 6,9 відсотка річних [115].

Рішення про надання бюджетної позики або відмову у її видачі приймає Аграрний фонд України, при цьому береться до уваги наявність у державному бюджеті коштів, необхідних для реалізації такої програми.

У разі позитивного рішення Аграрного фонду щодо надання товаровиробнику бюджетної позики, останній протягом п'яти робочих днів після надходження повідомлення про надання бюджетної позики забезпечує доставку зерна на сертифікований зерновий склад, укладає з Аграрним фондом кредитний договір та передає йому подвійне складське свідоцтво. При цьому всі витрати за обслуговування об'єкта застави (відвантаження, доставка, сертифікація, зберігання, страхування та реєстрація у державному реєстрі тощо) здійснюються за кошти позичальника.

Сільгосптоваровиробник залишається власником заставленого зерна, проте реалізувати його може лише в разі звільнення його з-під застави. Це, у свою чергу, може відбуватись лише при повному розрахунку з Аграрним фондом за наданою бюджетною позикою та сплати всіх відсотків, нарахованих за користування позикою.

У випадку, коли основна сума бюджетної позики та/або плата за її використання не погашається або погашається у неповному обсязі позичальником (тобто сільгосптоваровиробником) у встановлений кредитним договором строк, то предмет застави переходить у власність держави та зараховується до складу державного інтервенційного фонду.

Отже, враховуючи зазначене, вважаємо за доцільне виділити такі напрями удосконалення управління ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу України (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Напрями удосконалення управління ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу України

№п\п	На державному рівні	На рівні підприємства
	Мета реалізації заходу	
	Підвищення конкурентоспроможності галузі	Підвищення конкурентоспроможності продукції та максимізація прибутку
1	Додержання державою принципу систематичності у підтримці всіх учасників організованого аграрного ринку України, що сприятиме створенню атмосфери надійності та довіри між всіма його учасниками	Розробка організаційно-економічної стратегії управління ризиками на підприємстві (детально розглянуто у підрозділі 3.3 даного дослідження)
2	Впровадження нових або удосконалене впровадження існуючих програм державної підтримки учасників організованого аграрного ринку України з обов'язковим бюджетним фінансуванням	
3	Удосконалення механізму цінового регулювання на зерно та продукти його переробки з метою забезпечення процесу розширеного відтворення їх виробництва, що забезпечуватиметься за рахунок:	
	- удосконалення політики у сфері експорту зерна через встановлення відповідних квот при його продажу за межі України	
	- усунення або максимальне зменшення диспаритету цін на продукцію сільського господарства та промисловості	
	- включення до структури мінімальної інтервенційної ціни коефіцієнту зонального ризику для тих підприємств, які знаходяться у зоні ризикованого землеробства	
4	Державний протекціонізм підприємств зернопродуктового підкомплексу, реалізується через механізм податкової та кредитної підтримки цього сегменту економіки	
5	Сприяння в інтенсифікації виробництва зерна та зернопереробки	
6	Розширення видів страхування та обов'язкове відшкодування державою страхових внесків, які сплачують учасники зернового ринку України	
7	Підтримка та сприяння на державному рівні нових форм географічного та організаційно-економічного співробітництва між всіма учасниками економіки України	
8	Усунення асиметрії в наданні інформації суб'єктам зернопродуктового підкомплексу	

Джерело: розробка автора

Характеризуючи пріоритетні напрями управління ризиками зернопродуктового підкомплексу на державному рівні варто зазначити наступне:

1. Державна підтримка господарюючих суб'єктів зернопродуктового підкомплексу повинна мати не епізодичний, а систематичний характер.

2. В Україні існує багато програм державної підтримки зернової галузі та зернопродуктового підкомплексу, у тому числі тих, що передбачають компенсаційне та/або дотаційне відшкодування витрат, кредитування, а також повне фінансування. Проте в умовах повної або часткової відсутності у держави бюджетних коштів на реалізацію тієї чи іншої програми зводиться на «ні» реалізація основних цілей цих державних програм. Тому розвиток зернопродуктового підкомплексу як одного зі стратегічно важливих сегментів економіки, що забезпечує продовольчу безпеку України, повинен мати не формальний, а практичний характер.

3. Основною метою механізму цінового регулювання на зерно та продукти його переробки є забезпечення процесу подальшого розширеного відтворення їх виробництва, тобто виробництва, яке відновлюється та росте за рахунок отриманих виробником доходів.

При цьому ключова роль відводиться усуненню або максимальному зменшенню диспаритету цін на продукцію сільського господарства та промисловості, що повинно забезпечуватися насамперед за рахунок використання гарантованих цін на продукцію сільського господарства та державну компенсацію товаровиробникові різниці між ринковими й державними цінами (у цьому випадку – цінами на зерно).

Як зазначалось, державою на законодавчому рівні визначено об'єкти цінового регулювання на організованому аграрному ринку України та розроблено механізм встановлення мінімальної й максимальної інтервенційної ціни на зерно та продукти його переробки, що дає можливість Аграрному фонду України проводити фінансові та товарні інтервенції.

Тому з метою посилення державної підтримки у сфері виробництва та переробки зерна, що, у свою чергу, сприятиме удосконаленню процесу управління ризиками цієї сфери, вважаємо за доцільне:

по-перше, повернутися до процедур закупівлі зерна під заставу у сільгосптоваровиробників за заставними цінами й запровадити їх на законодавчому рівні;

по-друге, до структури заставної й мінімальної інтервенційної ціни включити індекс страхових витрат при проведенні закупівель зерна під заставу або фінансових інтервенцій з тими підприємствами, які географічно знаходяться у зоні ризикованого землеробства. У результаті запропонована формула розрахунку мінімальної уточненої заставної (або інтервенційної) ціни матиме вигляд:

$$C_{\text{уточ.мін}} = H \times \left(1 + \frac{P}{100}\right) \times I_{\text{с.в.}} \pm k \quad (3.4)$$

де $C_{\text{уточ.мін}}$ – мінімальна уточнена заставна (інтервенційна) ціна;

H - середньогалузеві нормативні витрати з виробництва об'єкта державного цінового регулювання;

P - мінімальний рівень рентабельності окремого об'єкта державного цінового регулювання;

$I_{\text{с.в.}}$ – індекс страхових витрат;

k - величина коригування мінімальної уточненої інтервенційної ціни, що враховує кон'юнктуру на внутрішньому й зовнішньому ринку.

При цьому індекс страхових витрат, на наш погляд, доцільно розраховувати за такою формулою:

$$I_{\text{с.в.}} = \frac{1+V}{1} \quad (3.5)$$

де V – характеризує відношення загальної суми страхових витрат підприємства, пов'язаних із забезпеченням страхового захисту від ризику

неврожайності зернових культур, до собівартості об'єкту державного цінового регулювання.

На наш погляд, застосування індексу страхових витрат з метою коригування мінімальної уточненої заставної (інтервенційної) ціни є доцільним у випадку, коли значення коефіцієнту зонального ризику для території, де знаходиться підприємство, дорівнює та перевищує 0,9.

Запропонована методика розрахунку коефіцієнту зонального ризику для окремих регіонів України наведена у підрозділі 2.3 дисертаційної роботи.

4. Протекціонізм вітчизняних виробників зерна. Зокрема, за рахунок: подальшої реалізації та удосконалення механізму податкової та кредитної підтримки цієї галузі; введення обмежень на імпорт; забезпечення рівня заставних цін на зерно, які виконують функцію гарантованих цін, що забезпечують мінімальний рівень прибутку для виробників у разі зниження рівня цін на зерно; допомога з боку держави підприємствам в організації зберігання зерна тощо.

5. Сприяння в інтенсифікації виробництва зерна та зернопереробки в Україні передбачає застосування з боку держави ряду заходів по збільшенню питомої ваги нового та прогресивного обладнання у загальній структурі основних засобів підприємства, що, у свою чергу, сприятиме підвищенню рентабельності виробництва, забезпеченню конкурентоздатності продукції за рахунок вищого рівня організації технологічного процесу. Підвищення рівня технологічного процесу визначається, насамперед, збільшенням обсягу виробництва якісної готової продукції та зменшенням розміру питомих експлуатаційних витрат.

6. Страхуванню в сільському господарстві України з боку держави має приділятися особлива увага. Оскільки, безпосередньо сільськогосподарське виробництво, особливо зерновиробництво, має високу залежність від природно-кліматичних ризиків, тому кінцеві результати такого виробництва можуть бути непередбачувані. Ось чому одним із головних та ефективних

методів управління ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу є система аграрного страхування, яка дає можливість виробнику відшкодувати понесені ним збитки в результаті дії непередбачуваних факторів ризику, таких як: природно-кліматичні, екологічні, технологічні, політичні тощо.

Як відомо, в міжнародній практиці існує три основних моделі аграрного страхування: американська, де провідна роль у системі агрострахування відводиться державі, яка через державне субсидування та впровадження фінансових програм підтримки допомагає підприємствам зернопродуктового підкомплексу зменшити вплив ризику неурожайності та цінні ризики; європейська, при якій участь держави в системі агрострахування є мінімальною, ключова роль відводиться системі добровільного агрострахування, а держава лише регулює та контролює діяльність приватних страхових компаній, що працюють у сфері агробізнесу; змішана модель агрострахування, яка передбачає використання методів обох моделей агрострахування, тобто системи добровільного агрострахування через приватні страхові компанії та всебічну підтримку з боку держави.

Слід зазначити, що в умовах транзитивної економіки й кризових явищ в Україні підприємства не завжди мають фінансову можливість сплачувати страхові внески, тому, на наш погляд, найбільш придатною є змішана модель страхування ризиків у сфері агробізнесу. На сьогодні в Україні роль інституту страхування у сфері агробізнесу виконує «Аграрний страховий пул», який був створений у 2012 році на підставі Статуту, ст. 13 Закону України «Про страхування» [131] та ст.16 Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції» [130]. «Аграрний страховий пул» об'єднав декілька приватних страхових компаній, діяльність яких спрямована на страхування ризиків у сфері зерновиробництва та зернозберігання на добровільній основі.

Проте, на сьогодні діяльність «Аграрного страхового пулу» майже

припинена у зв'язку із відсутністю системної державної підтримки. Відповідно до ст.18 Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції» та вимог Постанови КМУ від 15.08.2012 №841 «Про затвердження Порядку визнання ризиків у сільському господарстві катастрофічними та надання й використання бюджетної позики (державної фінансової допомоги) у разі їх виникнення» державна допомога в адресу «Аграрного страхового пулу» [122] можлива лише у разі настання надзвичайної ситуації, яка набуває масштабів катастрофи, у випадку, коли у Пула не буде вистачати коштів на покриття зазначених збитків.

Тому з боку держави є доцільним взяти на себе зобов'язання щодо повної або хоча б більшої частини сплати страхових внесків за учасників зернового ринку України, а також має сенс розширення видів страхових послуг.

7. Підтримка та сприяння на державному рівні нових форм географічного та організаційно-економічного співробітництва між всіма учасниками економіки України, таких, наприклад, як кластери, є доволі актуальним питанням особливо для підприємств аграрного сектору економіки. Оскільки дозволятиме вирішувати або усувати ряд проблемних питань та ризиків. Наприклад, кластеризація економіки сприятиме усуненню диспаритету цін на продукцію сільського господарства й промисловості шляхом диверсифікації ризиків між учасниками кластеру.

8. Усунення асиметрії інформації серед учасників зернового ринку України, що полягає в організації системи своєчасного інформування сільгоспвиробників про державні цільові бюджетні програми пільгового та/або цільового кредитування, фінансування, державного відшкодування збитків та страхових платежів тощо. Це дозволить усунути або попередити кредитні й фінансові ризики, що пов'язані з можливим перетоком державних пільгових кредитів від товаровиробників до сумнівних осіб і прискорення просування бюджетних коштів за призначенням до їх реальних користувачів – підприємств, що спеціалізуються на виробництві та переробці зерна.

Таким чином, у дослідженні розглянуто вітчизняний і зарубіжний досвід державного регулювання ринку зерна, запропоновано пріоритетні напрямки удосконалення державного управління ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу України, а також удосконалена методика розрахунку мінімальної заставної (або інтервенційної) ціни для підприємств, що знаходяться у зоні ризикованого землеробства, а саме: до структури ціни включено індекс страхових витрат.

Застосування такого підходу при розрахунку мінімальної заставної (або інтервенційної) ціни сприятиме попередженню або усуненню ризиків зниження рентабельності для підприємств зернопродуктового підкомплексу України, що є учасниками фінансових та товарних інтервенцій, а також зміцненню фінансової підтримки цих підприємств з боку держави.

3.2. Формування математичного інструментарію комплексної експертної оцінки ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу

Важливим напрямом удосконалення управління ризиками господарської діяльності агропромислових підприємств є використання інструментарію математичного моделювання, який забезпечує формалізацію нагальних управлінських завдань та в наближеному вигляді відображає реальні економічні об'єкти та процеси. Ефективне використання математичних моделей створює передумови для підвищення прогнозованості й керованості об'єкта управління, що у результаті забезпечує зниження ступеня невизначеності розвитку економічних процесів та, відповідно, зменшення ризику у процесі прийняття управлінських рішень. Особливий науковий інтерес привертає моделювання ризиків в агропромисловій сфері, якій притаманні специфічні ризики, обумовлені непередбачуваним впливом

природно-кліматичних факторів, та, зокрема в зернопродуктовому підкомплексі, як стратегічній складовій системи продовольчої безпеки України.

Загальні теоретичні та методологічні аспекти розробки математичних моделей, що відображають процеси функціонування суб'єктів господарювання, досліджувалися в роботах таких вчених, як О.О. Бакаєв, В.І. Гриценко, Т.П. Марьянович, І.М. Ляшенко, Л.І. Бажан. Ці наукові праці створили теоретичні передумови для розвитку досліджень у сфері оцінки та моделювання ризиків господарської діяльності для потреб прийняття оптимальних управлінських рішень. Вагомий вклад у дослідження проблем моделювання економічних задач в умовах ризику зробили такі вітчизняні вчені, як В.С. Михалевич та Ю.М. Єрмольєв. Окремі аспекти моделювання в умовах невизначеності досліджувались у наукових працях А.А. Алексеєва, В.М. Гранатурова, К.Ф. Ковальчука, Н.І. Костіної, Ю.Г. Лисенка, І.Г. Лук'яненко та О.І. Черняка.

Незважаючи на широке коло досліджень сфери моделювання економічних ризиків, проблема формування ефективного інструментарію моделювання ризиків господарської діяльності в агропромисловому секторі не є остаточно вирішеною. В цілому, сучасна теорія управління ризиками господарської діяльності підприємств математизована недостатньо, що обумовлюється орієнтацією на дослідження слабо формалізованих аспектів теорії прийняття рішень в умовах ризику.

Актуальним завданням є розробка інструментарію математичного моделювання комплексної діагностики ризику господарської діяльності агропромислового підприємства зернопродуктового підкомплексу з метою забезпечення прийняття обґрунтованих та детально спланованих ефективних управлінських рішень в умовах ризику.

Слід зазначити, що важливою необхідною рисою математичного інструментарію, що застосовується в системі управління ризиками

господарської діяльності підприємства, повинна бути адаптивність, що забезпечує зменшення невизначеності господарської системи за рахунок використання інформації, одержаної у процесі управління.

У загальному розумінні сутність економічного моделювання характеризується як відтворення економічних об'єктів і процесів у обмежених, малих, експериментальних формах, у штучно створених умовах. Особливістю математичного моделювання є опис економічних процесів за допомогою математичних залежностей [137, с. 226].

У процесі побудови математичної моделі враховують необхідність відображення сутності проблеми, яка моделюється та доцільність абстрагування від несуттєвих деталей з метою пошуку найбільш оптимальних рішень у проблемному полі управління ризиками підприємства.

Математична модель уявляє собою спосіб відображення відношень між елементами об'єкта дослідження у вигляді відношень між математичними категоріями.

За допомогою математичного моделювання реальний економічний об'єкт замінюється образом, робота з яким дозволяє досліджувати властивості об'єкта за допомогою аналітичних методів та алгоритмів. Деталізація об'єкта дослідження в економіко-математичній моделі обумовлюється метою дослідження, складністю досліджуваної проблеми та заданим рівнем точності одержаного рішення. Підґрунтям для побудови математичної моделі господарського ризику є змістовно-якісний аналіз об'єкта формування ризику, в ході якого виявляються фактори ризику, для кожного з яких визначаються характерні показники.

У цілому, як визначає Б.М. Мізюк, математичний апарат, який застосовується у визначенні ризику, пов'язаний із методами теорії ймовірностей та математичної статистики. Математичні задачі теорії ризику можна умовно поділити на три групи: прямі, обернені та задачі дослідження чутливості [84, с. 268].

Прямі задачі характеризують безпосередньо оцінку рівня ризику, пов'язаного із прийняттям управлінських рішень, а обернені, забезпечують встановлення обмежень для прийняття управлінських рішень з метою додержання визначеного припустимого рівня ризику. Дослідження чутливості забезпечує формування необхідної інформації щодо можливих результатів прийняття тих чи інших рішень.

Обґрунтовуючи взаємозв'язок ризику та невизначеності, О.С. Шапкін та В.О. Шапкін, визначають, що «ризик» слід розуміти як виміряну невизначеність [170, с. 28]. У відповідності до цього положення розрізняють умови ризику, тобто умови вимірної невизначеності, та умови повної невизначеності господарської діяльності. При цьому ризик виступає інструментом зняття невизначеності, а «повна невизначеність» є категорією відмінною від поняття «ризик».

У загальному вигляді співвідношення ризику та інформації про результати подій можна виразити у вигляді такої моделі (3.6)

$$R_{ЗАГ} = f(r_1, r_2, r_3, \dots, r_n), \quad (3.6)$$

де $R_{ЗАГ}$ – загальний рівень ризику, $r_1, r_2, r_3, \dots, r_n$ – фактори ризику, поєднання впливу яких обумовлює загальний рівень ризику. Ступінь деталізації факторів ризику, визначення допустимого рівня абстрагування (виключення визнаних несуттєвими окремих факторів ризику) обумовлюється метою дослідження та допустимими межами похибки оцінки загального рівня ризику.

Представлена модель (3.6) ілюструє загальну залежність формування рівня загального ризику господарської діяльності, але не показує загальний характер цієї залежності. Деталізація характеру співвідношення фактору ризику, інформації про результати подій та релевантності інформації може бути проілюстрована за допомогою формули 3.7

$$r_n = r_l \frac{1}{i_n}, \quad (3.7)$$

де r_n – n -ний фактор ризику, r_l – коефіцієнт релевантності даних, що характеризують вплив фактору ризику n , i_n – показник, що характеризує ступінь повноти інформації про вплив фактору ризику n .

При цьому слід визначити, що між окремими факторами ризику може існувати стійка чи нестійка залежність, що обумовлює складність моделі оцінки рівня ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу.

На наш погляд, ефективним інструментом моделювання оцінки ризику господарської діяльності для підприємства зернопродуктового підкомплексу може стати поєднання комплексного підходу та методу експертної оцінки рівня ризику господарської діяльності підприємства.

Метод експертних оцінок входить до кола якісних (практичних) методів аналізу і оцінки ризиків [64, с. 33]. Метод експертних оцінок ґрунтується на використанні досвіду і знань спеціально обраних висококваліфікованих спеціалістів-експертів. Слід зазначити, що одним із головних недоліків використання методу експертних оцінок є вірогідність зниження достовірності результатів оцінки ризику, у зв'язку із суб'єктивністю таких оцінок.

Як визначає Орлов О.І., методи експертних оцінок – це методи організації роботи із спеціалістами-експертами та обробка думок експертів. Ці думки зазвичай виражені частково в кількісній і частково в якісній формі. При цьому експертні дослідження проводять з метою підготовки інформації для особи, яка приймає рішення [97, с. 2].

При цьому виокремлюють індивідуальні та колективні експертні оцінки, робота експертів може бути незалежною від інших експертів (автономною) та узгодженою за можливості спілкування експертів та ознайомлення із їх оцінками.

Експертні оцінки здійснюються як правило в балах, порядкових номерах, рейтингах та використовуються для оцінки процесів, явищ, економічних величин, показників. Експертні оцінки найчастіше застосовуються для аналізу величин, які не піддаються безпосередньому виміру та обліку [170, с. 467].

Вихідними передумовами застосування комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу є вибір кола факторів ризику, які підлягають оцінці, а також формування групи кваліфікованих експертів, висновки яких щодо формування окремих факторів ризику викликають достатній рівень довіри та можуть бути використані в якості управлінської інформації на підприємстві.

Важливе значення при дослідженні слабо формалізованих об'єктів, в тому числі за допомогою використання експертних оцінок, має інструментарій нечислової статистики. Особливістю нечислової статистики є проведення операцій із нечисловими даними, які характеризують якісні оцінки об'єкта дослідження.

У загальному випадку під нечисловими даними розуміють елементи простору, що не є лінійними (векторними), в яких відсутні операції складання елементів та їх множення на дійсне число. Крім результатів виміру за якісними ознаками, прикладами є послідовності з 0 та 1, бінарні відношення, множини, нечіткі числа та множини, результати парних порівнянь та інші об'єкти, що виникають у прикладних дослідженнях [96, с. 5-6].

У загальному представленні комплексну експертну оцінку загального рівня ризику господарської діяльності можна представити у наступному вигляді (табл. 3.3).

При цьому показник r_{nm} відображає експертну оцінку рівня m -того ризику n -тим експертом, а показник $Y(r_{nm})$ – визначає питому вагу m -того ризику в загальній оцінці ризику, визначену n -тим експертом,

d_n - характеризує ступінь довіри оцінкам окремих експертів, що виражається через встановлення питомої ваги їх оцінки в загальній оцінці факторів ризику.

Таблиця 3.3

Схема комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу

Експерт	Експерт 1	Експерт 2	Експерт 3	...	Експерт n
Фактор ризику					
Питома вага оцінки експерта в загальній оцінці	d_1	d_2	d_3	...	d_n
Фактор ризику 1	r_{11}	r_{21}	r_{31}	...	r_{n1}
	$Y(r_{11})$	$Y(r_{21})$	$Y(r_{31})$...	$Y(r_{n1})$
Фактор ризику 2	r_{12}	r_{22}	r_{32}	...	r_{n2}
	$Y(r_{12})$	$Y(r_{22})$	$Y(r_{32})$...	$Y(r_{n2})$
Фактор ризику 3	r_{13}	r_{23}	r_{33}	...	r_{n3}
	$Y(r_{13})$	$Y(r_{23})$	$Y(r_{33})$...	$Y(r_{n3})$
...

Фактор ризику m	r_{1m}	r_{2m}	r_{3m}	...	r_{nm}
	$Y(r_{1m})$	$Y(r_{2m})$	$Y(r_{3m})$...	$Y(r_{nm})$

Джерело: розроблено автором

Отже, як бачимо з таблиці 3.3 кожний з обраних експертів послідовно визначає рівень кожного фактору ризику та його питому вагу у формуванні загального рівня ризику зернопродуктового підприємства.

На основі одержаних даних здійснюється узагальнення експертних оцінок, з урахуванням коефіцієнту зонального ризику (модель розрахунку якого запропонована у підрозділі 2.3 дисертаційної роботи), за допомогою використання запропонованої моделі комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу (3.8)

$$R_{3AG} = k_{з.р.} \times \sum_{K=1}^{K=m} (r_{сзк} \times Y_{сзк}), \quad (3.8)$$

де R_{3AG} – загальний рівень ризику, $k_{з.р.}$ - коефіцієнт зонального ризику, $r_{сзк}$ – середньозважена оцінка k -го фактору ризику, $Y_{сзк}$ – середньозважена вага k -го фактору ризику в загальній оцінці ризику господарської діяльності зернопродуктового підприємства, значення індексу $K = 1, 2, 3, \dots m$. При цьому, m – загальна кількість обраних для оцінки факторів ризику.

Розрахунок $r_{сзк}$ здійснюється для кожного окремого фактору ризику за такою формулою

$$r_{сзк} = \sum_{b=1}^{b=n} (r_{kb} \times d_{kb}), \quad (3.9)$$

де r_{kb} – оцінки факторів ризику, зроблені експертами, d_{kb} - вагові коефіцієнти, що характеризують ступінь довіри оцінкам окремих експертів (питома вага оцінки експерта в загальній оцінці ризику).

Розрахунок $Y_{сзк}$ здійснюється для кожного окремого фактору ризику за наступною формулою

$$Y_{сзк} = \sum_{b=1}^{b=n} (Y_{kb} \times d_{kb}), \quad (3.10)$$

де Y_{kb} – оцінки питокої ваги факторів ризику в загальній оцінці ризику господарської діяльності зернопродуктового підприємства, зроблені експертами.

На основі запропонованого інструментарію комплексної оцінки ризиків господарської діяльності зернопродуктових підприємств із застосуванням спеціально розроблених анкет для опитування експертів-фахівців (додаток В) проведено експертну оцінку ризиків господарської діяльності зернопродуктових підприємств Луганської області на прикладі:

ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар». Експертну оцінку ризиків господарської діяльності зернопродуктових підприємств було проведено в два етапи. У межах першого етапу виділено основні фактори ризику та структуровано їх у групи факторів ризику, а на другому етапі здійснено безпосередню оцінку ступеню впливу груп факторів ризику на загальний рівень ризику господарської діяльності зернопродуктових підприємств та здійснено експертну оцінку рівнів ризику, генерованих окремими групами факторів ризику господарської діяльності зернопродуктових підприємств.

Основні групи факторів ризику господарської діяльності зернопереробних підприємств було структуровано у підрозділі 3.1 дисертаційного дослідження. До їх складу входять наступні основні елементи:

- а) «Природа» (умовне позначення *П*);
- б) «Ринок» (умовне позначення *Р*);
- в) «Підприємство» (умовне позначення *ПП*).

Елемент-регулятор в особі держави не включається до складу факторів ризику у зв'язку із прийнятою його передбачуваною та раціональною поведінкою, а також особливою роллю держави, спрямованою на здійснення заходів антиризикового характеру.

У якості експертів залучені провідні спеціалісти підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар». Кожному з експертів присвоєний однаковий ступінь довіри, який відображається через показник питомої ваги оцінки експерта в загальній оцінці груп факторів ризику господарської діяльності зернопродуктових підприємств.

При цьому оцінка груп факторів ризику «Природа» та «Ринок» є загальною для всіх підприємств, а оцінка групи факторів ризику «Підприємство» варіюється відповідно до особливостей суб'єкта господарювання. Для проведення експертної оцінки ступеня ризику групи

факторів «Підприємство» експертам надано інформацію про результати комплексної оцінки ризиків макро- та мікросередовища господарської діяльності аналізованих підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області (табл. 2.20 підрозділу 2.3 дисертаційної роботи).

Для оцінки рівня ризиків, що генеруються окремими групами факторів ризику господарської діяльності зернопродуктових підприємств, застосовуються якісні оцінки. При цьому шкала якісної оцінки рівня ризику включає такі значення: «дуже низький», «низький», «середній», «високий» та «дуже високий». Поряд із якісною оцінкою експертом надається оцінка питомої ваги груп факторів ризику у формуванні загального рівня ризику господарської діяльності у відсотках. При цьому загальна сума оцінок питомої ваги груп факторів ризику господарської діяльності підприємств, визначена експертом, має дорівнювати 100%.

З метою умовної формалізації оцінки рівнів ризику за визначеними групами факторів ризику (*П* – «Природа», *Р* – «Ринок» та *ПП* – «Підприємство») пропонуємо застосовувати наступну шкалу ранжування якісних оцінок рівня ризику господарської діяльності зернопродуктових підприємств (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Шкала ранжування якісних оцінок рівня ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу

Якісна оцінка рівня ризику	Рангове значення
Дуже низький	0-1
Низький	1-2
Середній	2-3
Високий	3-4
Дуже високий	4-5

Джерело: розробка автора

Результати проведеної провідними спеціалістами експертної оцінки ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганського регіону на прикладі: ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар» - наведені в табл. 3.5.

Як свідчать дані табл. 3.5, отримано наступні середньозважені оцінки питомої ваги груп факторів ризику у формуванні загального рівня ризику господарської діяльності для зернопродуктових підприємств: П – «Природа» - 17,5%; Р – «Ринок» - 44%; ПП – «Підприємство» - 38,5%.

Графічне відображення одержаної експертної оцінки розподілу питомої ваги груп факторів ризику у формуванні загального рівня ризику господарської діяльності зернопродуктових підприємств наведено на рис. 3.4.

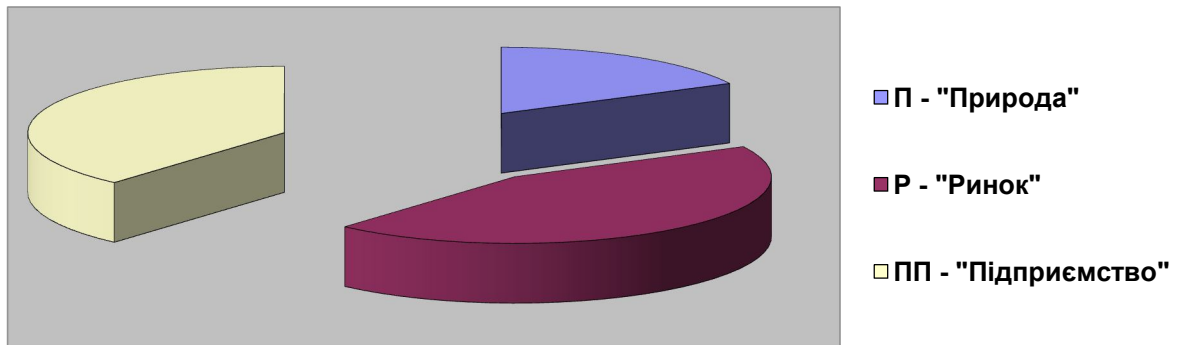

Рис. 3.4. Графічна інтерпретація експертної оцінки питомої ваги груп факторів ризику у формуванні загального рівня ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу

Джерело: побудовано на основі розрахунків автора

Як видно з рис. 3.4, найбільшу питому вагу у формуванні загального рівня ризику господарської діяльності підприємств надано групі ризиків Р – «Ринок» - 44%, найменшу питому вагу у формуванні загального рівня ризику господарської діяльності зернопродуктових підприємств надано групі ризиків П – «Природа» - 17,5%.

Результати експертної оцінки ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області: ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар»

Експерт	Питома вага оцінки експерта в загальній оцінці	Оцінка груп факторів ризику							
		<i>П – «природа»</i>		<i>Р – «ринок»</i>		<i>ПП – «підприємство»</i>			
		оцінка питомої ваги, %	оцінка рівня ризику	оцінка питомої ваги, %	оцінка рівня ризику	оцінка питомої ваги, %	оцінка рівня ризику		
							ПрАТ «Агротон»	ТОВ «Старобільський елеватор»	ТОВ «Айдарський пекар»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	0,1	5%	4	70%	5	25%	3	4	5
2	0,1	10%	3	10%	5	80%	2	3	4
3	0,1	10%	3	40%	3	50%	1	2	3
4	0,1	10%	2	45%	4	45%	3	4	4
5	0,1	15%	3	45%	4	40%	3	3	5
6	0,1	30%	2	35%	2	35%	4	4	5
7	0,1	25%	4	25%	5	50%	2	3	5
8	0,1	30%	1	50%	3	20%	4	4	5
9	0,1	15%	2	70%	5	15%	1	2	4
10	0,1	25%	3	50%	3	25%	2	3	4
Середнє	0,1	17,5%	2,7	44,0%	3,9	38,5%	2,5	3,2	4,4

Джерело: розрахунки автора

На основі проведеної експертної оцінки одержані також середньозважені оцінки рівнів ризику, генеровані групами ризиків господарської діяльності зернопродуктових підприємств, відображені у вигляді рангових значень: *II* – «Природа» - 2,7; *P* – «Ринок» - 3,9; *III* – «Підприємство»: ПрАТ «Агротон» - 2,5; ТОВ «Старобільський елеватор» - 3,2; ТОВ «Айдарський пекар» - 4,4.

Відповідно до одержаних експертних оцінок рівнів ризиків, що генеруються визначеними групами факторів ризику господарської діяльності зернопродуктового підприємства, порівняно високий рівень ризику є притаманним групі факторів ризику *P* – «Ринок», середній рівень ризику генерує група факторів *II* - «Природа», а в групі факторів *III* – «Підприємство» оцінки варіюються відповідно до особливостей господарської діяльності суб'єктів господарювання.

Графічна інтерпретація експертних оцінок рівнів ризику за групами факторів ризику господарської діяльності зернопродуктових підприємств наведена на рисунку 3.5.

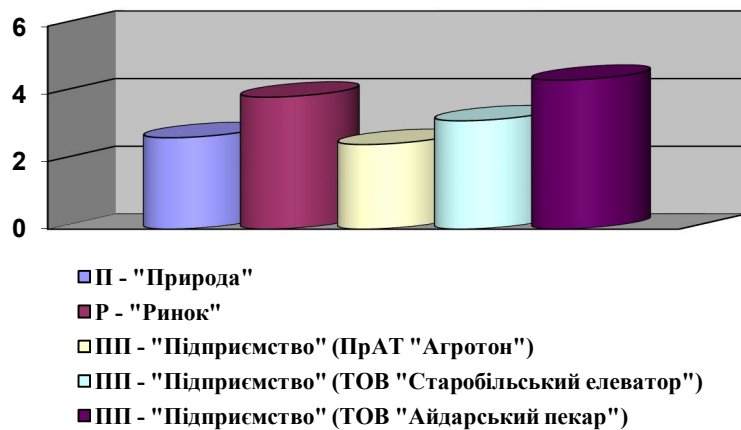

Рис. 3.5. Графічна інтерпретація експертних оцінок рівнів ризику за групами факторів ризику господарської діяльності аналізованих підприємств зернопродуктового підкомплексу

Джерело: побудовано на основі розрахунків автора

Загальна середньозважена оцінка ризику господарської діяльності зернопродуктових підприємств, розрахована на прикладі підприємств ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар», відповідно до формули 3.8, становить:

1. Для ПрАТ «Агротон»:

$$R_{ЗАГ} = k_{з.п.} \times \sum_{K=1}^{K=m} (r_{сзк} \times Y_{сзк}) = 0,86 \times (2,7 \times 0,175 + 3,9 \times 0,44 + 2,5 \times 0,385) = 2,71$$

відповідно до шкали ранжування якісних оцінок рівня ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу, наведеної в таблиці 3.4, значення 2,71 відповідає середньому рівню ризику

2. Для ТОВ «Старобільський елеватор»:

$$R_{ЗАГ} = k_{з.п.} \times \sum_{K=1}^{K=m} (r_{сзк} \times Y_{сзк}) = 0,86 \times (2,7 \times 0,175 + 3,9 \times 0,44 + 3,2 \times 0,385) = 2,94$$

одержане значення якісної оцінки рівня ризику 2,94 також характеризує середній рівень ризику

3. Для ТОВ «Айдарський пекар»:

$$R_{ЗАГ} = k_{з.п.} \times \sum_{K=1}^{K=m} (r_{сзк} \times Y_{сзк}) = 0,86 \times (2,7 \times 0,175 + 3,9 \times 0,44 + 4,4 \times 0,385) = 3,34$$

одержане розрахункове значення показника рівня ризику господарської діяльності для підприємства 3,34 інтерпретується як індикатор високого рівня ризику.

Отже, одержана загальна середньозважена оцінка ризику господарської діяльності для підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області, виражена в ранговій формі. Відповідно до шкали ранжування якісних оцінок рівня ризику господарської діяльності зернопродуктових підприємств,

надана якісна характеристика одержаних числових значень рівня ризику.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження запропоновано математичний інструментарій та процедури комплексної експертної оцінки ризику господарської діяльності для підприємств зернопродуктового підкомплексу, апробовані на прикладі підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області: ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар». Розроблені пропозиції забезпечують передумови для підвищення рівня обґрунтованості управлінських рішень у сфері управління ризиками господарської діяльності зернопродуктових підприємств та забезпечують передумови для розробки ефективної стратегії управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу України.

3.3. Розробка інструментарію формування адаптивної стратегії управління ризиками господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу на основі теорії ігор

У сучасних умовах все більшої актуальності набуває розвиток стратегічної складової управління, яка визначає загальні принципи та пріоритети управління окремими сферами господарської діяльності та підприємством в цілому. Стратегія визначає ключові засади та орієнтири розвитку господарюючого суб'єкта, обумовлює умови та механізм прийняття оперативних управлінських рішень. Актуальним напрямом наукового дослідження у сфері ризик-менеджменту, сьогодні, є формування дієвої стратегії управління ризиками господарської діяльності, що враховує особливості господарювання агропромислового підприємства в умовах транзитивної економіки, що характеризується мінливістю економічного середовища господарювання та яскраво вираженими кризовими явищами.

Незважаючи на широке висвітлення в науковій літературі проблем управління ризиками господарської діяльності, до цього часу не сформовано єдиного підходу до побудови ефективної стратегії управління ризиками господарської діяльності на підприємствах АПК в умовах мінливого середовища господарювання. Актуальним науковим завданням сьогодні є розробка інструментарію формування адаптивної стратегії управління ризиками господарської діяльності зернопродуктового підприємства АПК України.

Як зазначає Б.М. Мізюк, поняття «стратегія» можна розуміти у двох основних аспектах: як визначення конкретного кінцевого стану або результату, який повинна досягти фірма, організація чи підприємство через тривалий проміжок часу, та як довготерміновий і якісно виражений напрям розвитку фірми, що належить до сфери засобів і форм діяльності, системи взаємовідносин всередині фірми, позицій у зовнішньому оточенні, що в сукупності дозволяє досягти поставлених цілей [84, с. 11].

Стратегія є найважливішим компонентом системи стратегічного управління, яке забезпечує реалізацію цільового підходу в сучасній системі управління на підприємстві. Формування та реалізації стратегії характеризують зміст стратегічного управління.

Як визначають А.І. Панов та І.О. Коробейніков, стратегічне управління уявляє собою симбіоз інтуїції та мистецтва вищого керівництва вести організацію до стратегічних цілей, високий професіоналізм та творчість службовців, які забезпечують зв'язок організації із середовищем, оновлення організації та її продукції, а також реалізацію поточних планів і, нарешті, активне залучення всіх робітників до реалізації завдань організації, до пошуку найкращих шляхів досягнення її цілей [100, с. 10].

Будь-яка система управління є орієнтованою на досягнення конкретних цілей. І в цьому аспекті важливе значення має усвідомлення та визначення чіткої мети, що є вихідною передумовою пошуку й застосування ефективних

способів її реалізації. Отже, формування мети, визначення шляхів її досягнення – базова проблема, яка постає перед підприємством і характеризує реалізацію цільового підходу в управлінні.

Цільовий підхід характеризує систему методів і методичних прийомів, що забезпечують постійну орієнтацію управлінської діяльності, планово-управлінських рішень, процес виконання цих рішень та їх вплив на кінцеві результати із урахуванням соціально-економічних характеристик, що постійно змінюються, внаслідок розвитку системи потреб, кількісних та якісних змін у виробничому потенціалі системи, стосовно якої застосовується цільовий підхід [171, с. 177].

Реалізація прийнятих у відповідності до цілей підприємства рішень перебуває під неминучим впливом факторів невизначеності, об'єктивний прояв яких збільшує період часу, необхідного для реалізації управлінських рішень, змінює результати господарської діяльності або взагалі призводить до незапланованого розвитку подій. Можливість небажаного розвитку подій у ході реалізації прийнятих управлінських рішень оцінюється в межах системи аналізу ризиків господарської діяльності. При цьому ризик сприймається як невід'ємний атрибут господарської діяльності, своєрідна плата за свободу підприємницької діяльності.

На наш погляд, в умовах високої нестабільності середовища господарювання та накопиченні негативних наслідків впливу факторів фінансової кризи єдиним оптимальним рішенням є прийняття стратегії активного управління ризиками.

Як зазначає Рихтікова Н.О., активне управління ризиками характеризує постійне проведення заходів із обліку та контролю впливу ризиків, створення динамічної системи ризик-менеджменту, яка стабільно розвивається із використанням сучасних наукових технологій оцінки та управління ризиками [140, с. 130].

У сучасних умовах формування системи управління ризиками

підприємства, в тому числі підсистеми стратегічного управління ризиками господарської діяльності агропромислового підприємства, базується на використанні концепції прийняттого ризику.

Відповідно до положень концепції прийняттого ризику, для досягнення головної мети завжди можна знайти рішення, що забезпечує деякий компромісний «прийнятний» рівень ризику, який відповідає балансу між очікуваною вигодою та загрозою втрат [140, с. 128].

При цьому обґрунтування рівня прийняттого ризику господарської діяльності підприємства здійснюється на основі використання критерію мінімізації суми витрат, пов'язаних із здійсненням заходів з мінімізації негативного впливу факторів ризику на результати господарської діяльності підприємства, та безпосередньо втрат, пов'язаних із впливом факторів ризику. Використання в практиці ризик-менеджменту концепції прийняттого ризику характеризує комплексний підхід до управління ризиками, який характеризує широке використання аналітичного інструментарію, інструментів превентивного характеру та розробку заходів із подолання негативного впливу факторів ризику на результати господарської діяльності агропромислового підприємства.

Математичний апарат теорії ризику визначається характером початкової інформації і обраним способом опису невизначеності. Найбільш поширеними класами математичних моделей опису невизначеності є: стохастичні, в яких невизначеність описується розподілом ймовірностей на заданій множині; лінгвістичні, в яких невизначеність задається вербальною функцією приналежності; ігрові, для яких задається лише множина станів економічного середовища, множина рішень і функціонал їх оцінки [84, с. 268].

На наш погляд, найбільш придатним, відповідно до цілей представленого дослідження, аналітичним підґрунтям розробки ефективної організаційно-економічної стратегії управління ризиками господарської діяльності є використання елементів теорії ігор для моделювання процесу

прийняття стратегічних управлінських рішень у сфері ризик-менеджменту агропромислових підприємств.

Грунтовні дослідження особливостей використання теорії ігор при вирішенні економічних задач були проведені в роботах Дж. Фон Неймана та О. Моргенштерна [88].

На наш погляд, теорія гри вивчає математичний інструментарій прийняття рішень в умовах неузгодженості інтересів суб'єктів господарської діяльності (учасників гри), що обумовлює наявність суттєвого впливу фактора невизначеності на результат господарської діяльності (гри).

Особливістю умов застосування теорії ігор при побудові стратегії управління ризиком господарської діяльності є мінімум наявної інформації про невизначеність подій, пов'язаних із формуванням факторів ризику та постановка завдання із зменшення ступеня суб'єктивізму при прийнятті стратегічних рішень у сфері управління ризиком господарської діяльності.

Важливим фактором, що визначає особливості застосування інструментарію теорії ігор у процесі прийняття стратегічних рішень у сфері управління ризиком господарської діяльності є характер інформаційної ситуації.

Під інформаційною ситуацією розуміють ступінь градації невизначеності вибору станів у момент прийняття рішень [84, с. 273]. Тобто в системі управління ризиками господарської діяльності можуть існувати різні рівні невизначеності станів середовища господарювання в умовах ризику. При цьому характер інформаційної ситуації визначає вибір конкретних математичних критеріїв прийняття управлінських рішень в умовах ризику господарської діяльності на підприємстві.

При формуванні моделі вибору стратегії управління ризиком господарської діяльності зернопродуктового підприємства визначимо трьох умовних гравців: гравець *П* - природа (природно-кліматичні фактори, що обумовлюють врожайність зернових та відповідно впливають на обсяги

виробництва зернопродуктового підприємства); гравець P - ринок (кон'юнктура ринку, яка визначає сприятливі чи несприятливі умови для господарської діяльності підприємства) та гравець III - підприємство, яке обирає стратегію управління ризиком господарської діяльності.

Природно-кліматичні фактори, що характеризують вплив природи на результати гри слабо піддаються прогнозуванню, але ми можемо виділити три основні варіанти впливу: $ПС$ - сприятливі природно-кліматичні умови, що забезпечують високу врожайність зернових культур; $ПН$ - нормальні природно-кліматичні умови, які забезпечують середню врожайність зернових культур та $ПНС$ - несприятливі природно-кліматичні умови, які відповідно призводять до низької врожайності зернових.

Слід визначити, що суттєвою особливістю гравця II (природа) є його випадкова поведінка.

Як зазначає Кісельова І.А., відмінною рисою гри з «природою» є той факт, що в цій грі свідомо діють всі гравці, окрім гравця «природа». Гравець «природа» свідомо не діє проти інших гравців, а виступає як партнер, що не має конкретної мети і випадково обирає чергові «ходи» [50, с. 62].

З метою формування моделі вибору стратегії управління ризиком господарської діяльності зернопродуктового підприємства нами виділено три основних стану кон'юнктури ринку: PB – висока кон'юнктура ринку, яка забезпечує найбільш сприятливі умови для виробничо-збутової діяльності підприємства; PC – середня кон'юнктура ринку, що характеризує стабільний стан ринку та, відповідно, нормальні умови для виробничо-збутової діяльності підприємства, та PH – низька кон'юнктура ринку, що характеризує найменш сприятливі умови для виробничо-господарської діяльності підприємства.

Поведінка гравця P формується під впливом багатьох факторів ризику політичного, соціального, економічного характеру тощо та інтегрує сукупний вплив факторів ризику зовнішнього середовища господарювання. При цьому, слід вказати, що між стратегією поведінки гравців P і II існує односторонній

зв'язок, який характеризує часткову залежність поведінки гравця P від поведінки гравця Π .

Підприємство, як умовний гравець $\Pi\Pi$ може використовувати наступні стратегії управління ризиком господарської діяльності: $\Pi\Pi O$ – обережна стратегія, яка характеризує відмову від ризиків або їх передачу (безризикова стратегія), орієнтована на одержання мінімального стабільного прибутку, $\Pi\Pi Z$ – зважена стратегія, що характеризує підтримку прийняттого рівня ризику, та забезпечує пошук оптимального співвідношення між рівнем ризику та очікуваним прибутком; $\Pi\Pi P$ – ризикова, «агресивна» стратегія, орієнтована на отримання високого прибутку із допустимим високим рівнем ризику прийняття управлінських рішень.

Головним критерієм, що визначає результати гри виступає PP - рівень рентабельності підприємства, який формується під впливом природно-кліматичних факторів, кон'юнктури ринку та внутрішніх факторів, що знаходять своє вираження в обраній стратегії управління ризиком господарської діяльності зернопродуктового підприємства. При цьому рівень рентабельності PP може приймати наступні значення: PPB – високий рівень рентабельності; PPC – середній рівень рентабельності та PPH – низький або від'ємний рівень рентабельності. Бажаним результатом, до якого прагне гравець $\Pi\Pi$ є досягнення найвищого рівня рентабельності за найнижчого рівня ризику господарської діяльності.

Опис ситуації вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності із трьома гравцями Π , P та $\Pi\Pi$ можна здійснити на основі трьохвимірної матриці та відобразити графічно у вигляді рис. 3.6.

Отже, характер поведінки обраних трьох гравців Π (природа), P (ринок) та $\Pi\Pi$ (підприємство) описують відповідно три осі координат. Як бачимо з рис. 3.6, кожній ситуації вибору стратегій поведінки гравців відповідає один із 27 кубів, що характеризують результуючий показник (результат гри), у якості критерію оцінки якого обрано вплив факторів ризику на рівень рентабельності

зернопродуктового підприємства. У якості результуючого показника було обрано рентабельність у зв'язку із тим, що цей показник найбільш повно характеризує ефективність діяльності підприємства та є виміром досягнення головної мети його діяльності (максимізація прибутку відносно до ресурсів, використаних у господарській діяльності).

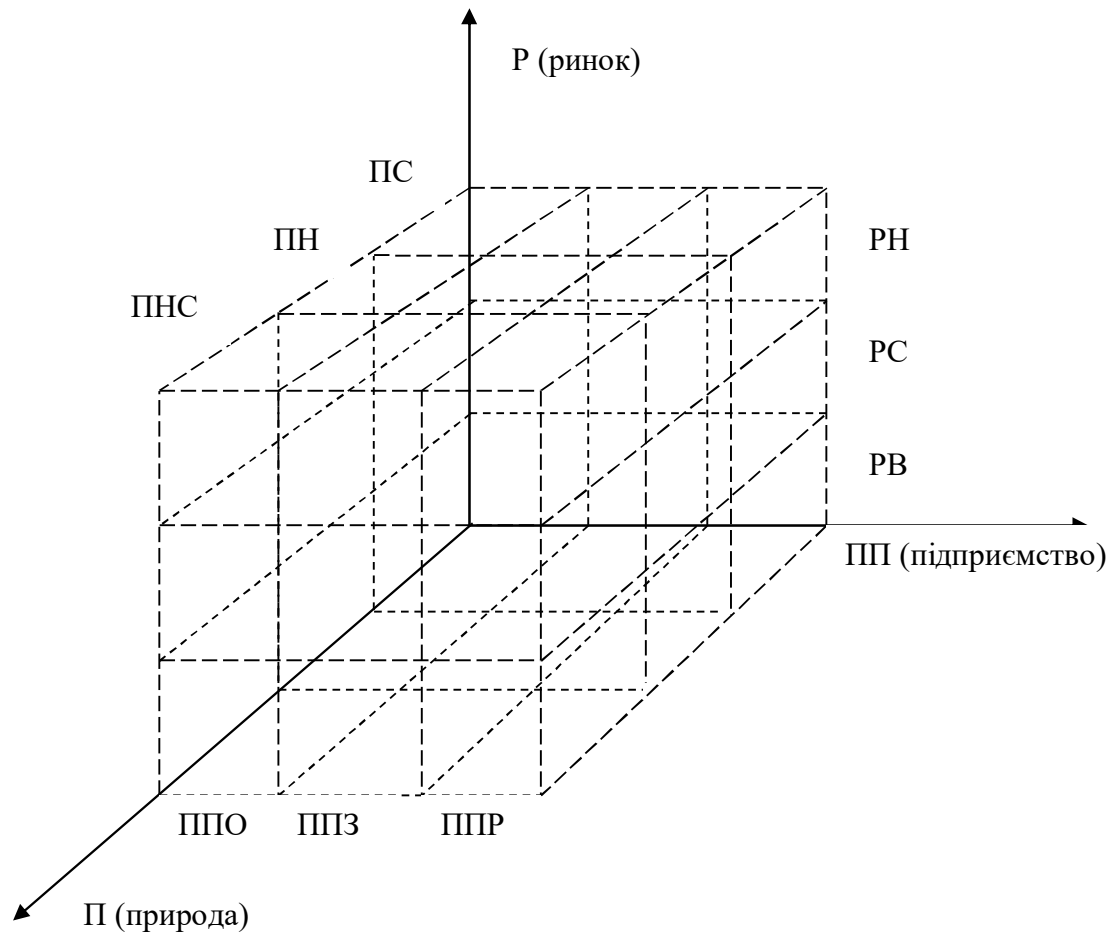

Рис. 3.6. Трьохвимірна матриця опису ситуації вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності на основі теорії ігор

Джерело – розробка автора

Вплив поведінки кожного із гравців на формування результуючого показника можна охарактеризувати за наступною схемою (табл. 3.6).

Характеристика впливу поведінки гравців *II*, *P* та *III* на результуючий показник гри (рентабельність)

Гравець	Характер поведінки гравців	Характер впливу на результуючий показник (рентабельність)
<i>II</i> (природа)	<i>ПС</i>	позитивний (↓ ризик)
	<i>ПН</i>	нейтральний
	<i>ПНС</i>	негативний (↑ ризик)
<i>P</i> (ринок)	<i>PВ</i>	позитивний (↓ ризик)
	<i>РС</i>	нейтральний
	<i>РН</i>	негативний (↑ ризик)
<i>III</i> (підприємство)	<i>ППО</i>	↓ рентабельність (↓ ризик)
	<i>ППЗ</i>	нейтральний
	<i>ППР</i>	↑ рентабельність (↑ ризик)

Джерело: розробка автора

Динаміка позитивного характеру поведінки гравців *II* «природа» та *P* «ринок» дає можливість прогнозувати низький рівень ризику, нейтральний характер поведінки цих гравців дозволяє зробити висновки про середній рівень ризику, а тенденція негативного характеру їх поведінки характеризує високий рівень ризику.

Ми приймаємо припущення, що гравець *III* «Підприємство» свідомо прагне до раціональної поведінки (хоча й теоретично не може досягти стану абсолютно раціональної поведінки). Максимізація результату його господарської діяльності пов'язана із прийняттям ризику (максимізація прибутку досягається в умовах високого ризику). Однак, реалізація помилково прийнятої стратегії управління ризиком господарської діяльності неминуче призводить до збитків.

Для більш детальної характеристики трьохвимірної матриці опису ситуації вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності на основі теорії ігор розкладемо її у двохвимірний вигляд за критерієм вибору

стратегії управління ризиком гравця *II* – «Підприємство» (таблиця 3.7).

Характеризуючи ситуації, обумовлені різними варіантами дій гравців *II*, *P* та *III*, слід визначити, що залежно від характеру впливу на результуючий показник «рентабельність», підприємство може здійснювати вибір стратегії управління ризиком таким чином: у сприятливих умовах – обирати більш ризикову стратегію, у нейтральних умовах - обирати зважену стратегію, а в несприятливих умовах – переходити до обережної стратегії управління ризиком господарської діяльності підприємства. Класифікуючи можливі ситуації відповідно до даних таблиці 3.7 приймемо наступні умовні позначення: позитивний вплив фактора ризику господарської діяльності на результуючий показник «+1», негативний вплив фактора на результуючий показник «-1» та нейтральний вплив фактора - «0».

Для отримання більш повної картини результуючий показник представимо у вигляді двох критеріїв: загальний вплив на рентабельність (сума кодів факторів *II*, *P*, *III*) та загальний рівень ризику, який розраховується як сума оцінок впливу гравців на рівень ризику (при цьому позитивне значення факторів *II* і *P* знижує ризик та навпаки, а позитивне значення фактору *III* підвищує ризик, а негативне знижує. Отже, інтерпретація оцінки факторів ризику для ігрових ситуацій 1-27 здійснюється за такими правилами табл. 3.8.

Кодифікацію проведемо у такому порядку: *II*, *P*, *III*. Результуючий показник представимо у наступному вигляді: узагальнена оцінка впливу на рентабельність / загальний рівень ризику. Відповідно до обраної методики кодифікації надамо характеристику результативних показників ігрових ситуацій в таблиці 3.9. Здійснюючи інтерпретацію можливих варіантів дій умовних гравців (*II*, *P*, *III*) у розрізі числових значень показників рівня ризику господарської діяльності підприємств ми абстрагуємось від крайніх значень інтерпретації показників: «дуже низький» і «дуже високий», поєднуючи їх відповідно із інтерпретаціями показників відповідно «низький» та «високий».

Матриця опису ситуації вибору стратегії управління ризиком господарської діяльності
на основі використання інструментарію теорії ігор

Варіанти поведінки гравця <i>П</i> (природа)	Стратегії поведінки гравця <i>Р</i> (ринок)								
	РВ	РС	РН	РВ	РС	РН	РВ	РС	РН
ПС	1	2	3	10	11	12	19	20	21
ПН	4	5	6	13	14	15	22	23	24
ПНС	7	8	9	16	17	18	25	26	27
	<i>ППО</i> (обережна стратегія)			<i>ППЗ</i> (зважена стратегія)			<i>ППР</i> (ризикова стратегія)		
	Стратегії поведінки гравця <i>ПІІ</i> (підприємство)								

Джерело: розробка автора

Таблиця 3.8

Інтерпретація оцінок факторів ризику ігрових ситуацій

Гравець	Характер поведінки гравців	Характер впливу на рівень ризику	Умовне позначення впливу фактора ризику
П (природа)	ПС	позитивний	-1
	ПН	нейтральний	0
	ПНС	негативний	+1
Р (ринок)	РВ	позитивний	-1
	РС	нейтральний	0
	РН	негативний	+1
ПП (підприємство)	ППО	позитивний	-1
	ППЗ	нейтральний	0
	ППР	негативний	+1

Джерело: розробка автора

Таблиця 3.9

Характеристика результуючих показників ігрових ситуацій вибору стратегії управління ризиком господарської діяльності підприємства

№ куба	Характеристика впливу гравців на показники		Результуючий показник (узагальнена оцінка впливу на рентабельність / загальний рівень ризику)
	рентабельності	загального рівня ризику	
1	+1; +1; -1	-1; -1; -1	+1 / -3
2	+1; 0; -1	-1; 0; -1	0 / -2
3	+1; -1; -1	-1; +1; -1	-1 / -1
4	0; +1; -1	0; -1; -1	0 / -2
5	0; 0; -1	0; 0; -1	-1 / -1
6	0; -1; -1	0; +1; -1	-2 / 0
7	-1; +1; -1	+1; 0; -1	-1 / 0
8	-1; 0; -1	+1; 0; -1	-2 / 0
9	-1; -1; -1	+1; +1; -1	-3 / +1
10	+1; +1; 0	-1; -1; 0	+2 / -2

Продовження табл. 3.9

11	+1; 0; 0	-1; 0; 0	+1 / -1
12	+1; -1; 0	-1; +1; 0	0 / 0
13	0; +1; 0	0; -1; 0	+1 / -1
14	0; 0; 0	0; 0; 0	0 / 0
15	0; -1; 0	0; +1; 0	-1 / +1
16	-1; +1; 0	+1; -1; 0	0 / 0
17	-1; 0; 0	+1; 0; 0	-1 / +1
18	-1; -1; 0	+1; +1; 0	-2 / +2
19	+1; +1; +1	-1; -1; +1	+3 / -1
20	+1; 0; +1	-1; 0; +1	+2 / 0
21	+1; -1; +1	-1; +1; +1	+1 / +1
22	0; +1; +1	0; -1; +1	+2 / 0
23	0; 0; +1	0; 0; +1	+1 / +1
24	0; -1; +1	0; +1; +1	0 / +2
25	-1; +1; +1	+1; -1; +1	+1 / +1
26	-1; 0; +1	+1; 0; +1	0 / +2
27	-1; -1; +1	+1; +1; +1	-1 / +3

Джерело: розробка автора

Як видно з розрахунків, наведених у таблиці 3.9, серед можливих ситуацій можна визначити декілька крайніх випадків:

- куб 1 характеризує найнижчий рівень ризику при сприятливих умовах для забезпечення прийняттого рівня рентабельності підприємства;

- куб 27 характеризує ситуацію найвищого рівня ризику при несприятливих умовах для забезпечення прийняттого рівня рентабельності;

- куб 19 забезпечує найбільш сприятливі умови для забезпечення прийняттого рівня рентабельності при порівняно низькому рівні загального ризику;

- куб 9 характеризує найгірші умови для забезпечення рентабельної роботи підприємства при наявності ризику.

Характеризуються найбільш вірогідною нейтральною ситуацією відносно загального рівня ризику та забезпечення рентабельної роботи підприємства куби 12, 14 та 16.

Позиції: 10, 11, 13, 20, 22 характеризують найбільш вірогідні в цілому позитивні результати гри. Найбільш вірогідну стабільну ситуацію

відображають куби: 2, 4. Для кубів: 3, 5, 7, 21, 23, 25 характерні вірогідні задовільні результати гри. Переважно вірогідними негативними результатами гри слід вважати позиції: 6, 8, 15, 17, 18, 24, 26.

Надамо характеристику результуючих показників ігрових ситуацій вибору стратегії управління ризиком господарської діяльності підприємства на прикладі підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області: ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар», виходячи з даних таблиць 3.4, 3.5 та відповідно до таблиці 3.7 (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Характеристика результуючих показників ігрових ситуацій вибору стратегії управління ризиком господарської діяльності на прикладі підприємств ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар»

Підприємство	Інтерпретація показників оцінки рівня ризику за окремими факторами			№ куба ігрової ситуації / можлива альтернатива стратегічного вибору
	<i>П</i> (природа)	<i>Р</i> (ринок)	ПП (підприємство)	
ПрАТ «Агротон»	2,7 (середній рівень ризику – нейтральний характер впливу - ПН)	3,9 (високий рівень ризику – негативний характер впливу - РН)	2,5 (середній рівень ризику – зважена стратегія управління ризиком)	15
ТОВ «Старобільський елеватор»			3,2 (високий рівень ризику – ризикова стратегія)	24 → 15
ТОВ «Айдарський пекар»			4,4 (дуже високий рівень ризику – ризикова стратегія)	24 → 6

Джерело: розробка автора

Слід зазначити, що прийняття рішень щодо формування стратегії управління ризиком господарської діяльності підприємств ґрунтується на визначенні тенденцій формування ризиків гравцями *П* (природа) та *Р* (ринок)

і прогнозуванні на їх основі рівня впливу відповідних факторів ризику в майбутньому періоді. У випадку зміни ситуації на ринку або зміни впливу природно-кліматичних факторів стратегія управління ризиками господарської діяльності може бути скоректованою відповідно до змінюваних умов господарювання.

Обравши в якості результуючого показника рентабельність власного капіталу (табл. 2.19) та зіставивши його з даними таблиці 3.10, можемо зробити наступні висновки:

1. ПрАТ «Агротон» дотримується зваженої стратегії управління ризиком господарської діяльності та має позитивне значення середнього очікуваного рівня рентабельності власного капіталу (12,95%). На наш погляд, обрана підприємством стратегія управління ризиком господарської діяльності, в цілому, є виправданою в умовах збереження існуючих тенденцій.

2. ТОВ «Старобільський елеватор» обрало ризикову (агресивну) стратегію, однак, отримало невелике позитивне значення середнього очікуваного рівня рентабельності власного капіталу (3,2%). Таким чином, ризикова стратегія не забезпечила підприємству отримання високого прибутку. Отже, на наш погляд, при збереженні рівня ризику, що генерують фактори Π та P , сприятливою для підприємства є альтернатива переходу до зваженої стратегії управління ризиком господарської діяльності (тобто до кубу № 15).

3. ТОВ «Айдарський пекар» також обрало ризикову (агресивну) стратегію й отримало негативне значення середнього очікуваного рівня рентабельності власного капіталу (-59,4%). Стабілізація діяльності підприємства, в умовах збереження визначеного рівня факторів ризику Π та P , потребує невідкладних заходів і переходу до обережної стратегії управління ризиком господарської діяльності (куб №6).

Рішення матричної гри (рис. 3.6) відбувається при повній невизначеності, що означає відсутність інформації про імовірнісний стан

середовища (“природи”), наприклад, про ймовірності тих або інших варіантів реальної ситуації; у найкращому разі відомі діапазони значень розглянутих величин.

Під грою із природою розуміють операцію, коли гравець має справу з, $w_1 = f_1(x, y)$, де фактори y описують стан природи, точніше, будь-якого об'єктивного явища. Інтереси природи, як правило, вважаються невідомими. Так, якщо допустити відсутність у природи будь-яких цілей, то формально варто покласти її критерій ефективності $w_N = f_N(x, y) = \text{const}$. Природність такого опису впливає хоча б з того, що у випадку двох гравців, інтереси яких не збігаються, інтереси природи не можуть бути протилежними одночасно інтересам обох.

Природа байдужна до виграшу й не прагне перетворити на свою користь помилки гравця, причому не можна відкидати ті або інші стратегії “природи”, тому що вона може реалізувати їх незалежно від того, вигідні вони гравцеві чи ні.

При рішенні таких ігор виникають дві ситуації:

- гравцеві невідомі ймовірності p_j , з якими природа реалізує свої стани;
- ймовірності p_j відомі.

Для ухвалення рішення в таких іграх застосовують різні критерії. У нашому випадку ймовірності p_j стану природи невідомі, в зв'язку із цим, на наш погляд, доцільно застосовувати критерії Вальда, Лапласа, Севіджа, Гурвіца та ін. Основне розходження між названими критеріями визначається стратегією поведінки особи, яка приймає рішення в умовах невизначеності.

Критерій Лапласа спирається на принцип недостатнього обґрунтування, за яким вважається, що настання різних станів природи рівноймовірне, тобто $p_i = \frac{1}{n}$, а оптимальною вважається стратегія A_i , що забезпечує

$$\max_i \left(\frac{1}{n} \sum_j a_{ij} \right). \quad (3.11)$$

Критерій Вальда є найбільш обережним, оскільки його засновано на виборі найкращої з найгірших можливостей:

$\max_i (\min_j a_{ij})$ – у випадку знаходження виграшу;

$\min_j (\max_i a_{ij})$ – у випадку знаходження втрат.

Слід зазначити, що в цілому це песимістичні критерії.

Критерій Севіджа “виправляє” положення введенням нової матриці втрат, у якій a_{ij} замінюються на r_{ij} , обумовлені в такий спосіб:

$$r_{ij} = \begin{cases} \max_k \{a_{kj}\} - a_{ij}, & \text{если } a_{ij} - \text{доход,} \\ a_{ij} - \min_k \{a_{kj}\}, & \text{если } a_{ij} - \text{потери.} \end{cases} \quad (3.12)$$

Це означає, що r_{ij} є різницею між найкращим значенням у стовпці j й значенням a_{ij} .

По суті, r_{ij} висловлює співчуття особі, яка приймає рішення, із приводу того, що вона не обрала найкращої дії щодо стану j . Матриця $R = \{r_{ij}\}$ називається матрицею жалю або матрицею ризику.

При пошуку рішення за допомогою критерію Гурвіца необхідно використовувати середній результат, що відображає баланс між крайніми точками песимізму й оптимізму, на основі зважування визначених варіантів поведінки з обраними критеріями α й $1 - \alpha$, де $0 \leq \alpha \leq 1$.

Якщо a_{ij} – прибуток, то обирається стратегія за правилом:

$$\max_i \left\{ \alpha \max_j a_{ij} + (1 - \alpha) \min_j a_{ij} \right\}$$

Якщо a_{ij} – витрати, гравець обирає стратегію, що дає

$$\min_i \left\{ \alpha \min_j a_{ij} + (1 - \alpha) \max_j a_{ij} \right\}$$

Параметр α інтерпретується як показник оптимізму; при $\alpha = 1$ критерій занадто оптимістичний, при $\alpha = 0$ він занадто песимістичний. Значення α між

0 і 1 може визначатися залежно від схильності особи, яка приймає рішення, до песимізму або оптимізму. $\alpha = 0.5$ представляється найбільш розумним критерієм.

Отже, в результаті проведеного дослідження визначено, що найбільш оптимальним інструментом вирішення поставленої задачі вибору стратегії управління ризиком господарської діяльності зернопродуктового підприємства є застосування критерію Севіджа. Недоліком застосування критерію Лапласа є припущення, що події рівноймовірні. Критерій Гурвіца ґрунтується на використанні параметру α , який необхідно обрати самостійно, спираючись на свою інтуїцію, що значно знижує точність розрахунків. Критерій Вальда настільки песимістичний, що може призвести до нелогічних висновків. Наприклад, при наступній матриці втрат.

	В ₁	В ₂	
А ₁	11000	90	(3.13)
А ₂	10000	10000	

Застосування критерію Вальда призводить до вибору стратегії А₂, хоча вже інтуїтивно можна обрати А₁, тому що при цьому виборі можна сподіватися програти 90, тоді як вибір А₂ завжди призводить до втрат у 10000 одиниць за будь-яких природно-кліматичних умов.

У випадку застосування критерію Севіджа для кожного значення гравця «природа» j діє функція

$$B_k(j) = \max_i w_k(i, j), \quad (3.14)$$

яка показує, яке найкраще значення показника $w_k(i, j)$ можна одержати при кожному значенні i гравця «підприємство».

Будуємо нові показники:

$$V_k(i, j) = B_k(j) - w_k(i, j) = \max_i w_k(i, j) - w_k(i, j), \quad (3.15)$$

де k – є різні значення гравця ринок – $k \in \{PB, PC, PH\}$.

Показник $V_k(i, j)$ називається функцією ризику. Він показує втрати для кожного випадку управління i при всіх значеннях природи j .

Критерій Севіджа складається у виборі рішення на основі функції ризику $V_k(i, j)$ з використанням принципу гарантованого результату, тобто шукається таке рішення, при якому досягається:

$$w_k^* = \min_i \max_j \left(\max_i w_k(i, j) - w_k(i, j) \right). \quad (3.16)$$

Використання цього підходу дає можливість зменшити ризик при ухваленні рішення. Вибір же k складової особою, що приймає рішення (ОПР) здійснюється виходячи з кон'юнктури ринку.

Розкладемо тривимірну матрицю гри на три складові $k = \overline{1,3}$.

Таблиця 3.11

Висока кон'юнктура ринку

$k = 1$ РРВ		Природа		
		ПС	ПН	ПНС
Підприємство	ППО	$w_1(1,1)$	$w_1(1,2)$	$w_1(1,3)$
	ППЗ	$w_1(2,1)$	$w_1(2,2)$	$w_1(2,3)$
	ППР	$w_1(3,1)$	$w_1(3,2)$	$w_1(3,3)$

Джерело: розробка автора

Таблиця 3.12

Середня кон'юнктура ринку

$k = 2$ РРС		Природа		
		ПС	ПН	ПНС
Підприємство	ППО	$w_2(1,1)$	$w_2(1,2)$	$w_2(1,3)$
	ППЗ	$w_2(2,1)$	$w_2(2,2)$	$w_2(2,3)$
	ППР	$w_2(3,1)$	$w_2(3,2)$	$w_2(3,3)$

Джерело: розробка автора

Таблиця 3.13

Низька кон'юнктура ринку

$k = 3$ РРН		Природа		
		ПС	ПН	ПНС
Підприємство	ППО	$w_3(1,1)$	$w_3(1,2)$	$w_3(1,3)$
	ППЗ	$w_3(2,1)$	$w_3(2,2)$	$w_3(2,3)$
	ППР	$w_3(3,1)$	$w_3(3,2)$	$w_3(3,3)$

Джерело: розробка автора

Матриця оцінки ризиків у загальному вигляді буде такою (табл. 3.14):

Таблиця 3.14

Матриця оцінки ризиків господарської діяльності зернопереробного підприємства

k		Природа		
		ПС	ПН	ПНС
Підприємство	ППО	$B_k(1) - w_k(1,1)$	$B_k(2) - w_k(1,2)$	$B_k(3) - w_k(1,3)$
	ППЗ	$B_k(1) - w_k(2,1)$	$B_k(2) - w_k(2,2)$	$B_k(3) - w_k(2,3)$
	ППР	$B_k(1) - w_k(3,1)$	$B_k(2) - w_k(3,2)$	$B_k(3) - w_k(3,3)$

Джерело: розробка автора

З матриці ризиків знаходимо

$$Q_{\text{ППО}}^k = \max \{B_k(1) - w_k(1,1), B_k(2) - w_k(1,2), B_k(3) - w_k(1,3)\},$$

$$Q_{\text{ППЗ}}^k = \max \{B_k(1) - w_k(2,1), B_k(2) - w_k(2,2), B_k(3) - w_k(2,3)\},$$

$$Q_{\text{ППР}}^k = \max \{B_k(1) - w_k(3,1), B_k(2) - w_k(3,2), B_k(3) - w_k(3,3)\}.$$

Звідси вже знайдемо шукану стратегію підприємства відповідно до критерію Севіджа.

$$\min(Q_{\text{ППО}}^k, Q_{\text{ППЗ}}^k, Q_{\text{ППР}}^k) \quad (3.17)$$

Оцінка ефективності запропонованих у дисертаційній роботі заходів із удосконалення управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу на основі формування системи інформаційно-аналітичного забезпечення управління ризиками господарської діяльності із посиленою аналітичною складовою спрямована на визначення ступеню досягнення мети управління ризиками – отримання оптимального балансу між рівнем ризику та прибутковості підприємства.

Крім того, впровадження системи інформаційно-аналітичного забезпечення управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу є фактором підвищення теперішньої вартості підприємства. Додаткова теперішня вартість підприємства, що отримується в результаті реалізації заходів антиризикового управління може бути оціненою в межах дохідного підходу до оцінки вартості підприємства. При цьому, базою для розрахунку отриманого ефекту виступає зменшення ризикової складовою ставки дисконту, що застосовується при розрахунку теперішньої вартості прогнозованих грошових потоків, що генеруються підприємством у майбутньому періоду.

Отже, критерієм оцінки ефективності запропонованих автором заходів із удосконалення управління ризиками господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу може бути зниження загального рівня ризику господарської діяльності підприємства за умов збереження прийняттого рівня прибутковості. Оцінку ефективності окремих заходів із удосконалення управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу наведено в таблиці 3.15. Як бачимо з табл. 3.15 оцінка ефективності заходів із удосконалення управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу має комплексний характер і характеризує сукупний вплив запропонованих заходів на загальний рівень ризику господарської діяльності цих підприємств.

Таблиця 3.15

Оцінка ефективності заходів із удосконалення управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу

Зміст заходу із удосконалення системи управління ризиками господарської діяльності підприємств	Вплив заходу на окремі складові загального рівня ризику господарської діяльності підприємств	Оцінка впливу запропонованих заходів на показник загального рівня ризику господарської діяльності підприємств
Державне фінансування витрат підприємств на страхування врожаю зернових культур (підрозділ 3.1 дисертаційної роботи)	Забезпечує зниження загального рівня впливу ризику, що генерується гравцем <i>П</i> - «Природа» та може забезпечити перехід від середнього до низького значення оцінки рівня впливу цієї групи ризиків	$\Delta R_{zag}(\Delta P_{min}) = 0,175 * (2,7 - 2) = 0,12$ $\Delta R_{zag}(\Delta P_{max}) = 0,175 * (2,7 - 1) = 0,26$ $\downarrow R_{zag}$, обумовлене $\downarrow R_P$, складе від 0,12 до 0,26
Встановлення державою інтервенційних цін на зернові культури (підрозділ 3.1 дисертаційної роботи)	Сприяє зниженню негативного впливу факторів ризику, що генеруються гравцем <i>Р</i> «Ринок», та може забезпечити перехід з оцінки «низька кон'юнктура ринку» до оцінки «середня кон'юнктура ринку»	$\Delta R_{zag}(\Delta P_{min}) = 0,44 * (3,9 - 3) = 0,4$ $\Delta R_{zag}(\Delta P_{max}) = 0,44 * (3,9 - 2) = 0,83$ $\downarrow R_{zag}$, обумовлене $\downarrow R_P$, складе від 0,4 до 0,83
Диверсифікація ризиків господарської діяльності підприємств шляхом створення регіональних зернопродуктових кластерів (підрозділ 1.2 дисертаційної роботи)	Сприяє розподілу ризиків господарської діяльності серед учасників кластеру, що, в цілому знижує загальний рівень негативного впливу факторів ризику господарської діяльності підприємств, та забезпечує формування додаткового синергетичного ефекту за рахунок поєднання ресурсів зернопродуктових підприємств при вирішенні спільних завдань антиризикового управління. Ступінь впливу зазначеного заходу залежить від кількості підприємств учасників кластеру й ступеню їх взаємозв'язку та може сприяти зниженню рівня ризику, що генерується гравцем <i>П</i> - «Підприємство»	1. Розрахунок ΔR_{zag} для ПрАТ «Агротон» (<i>П</i> 1): $\Delta R_{zag}(\Delta P_{min}) = 0,385 * (2,5 - 2) = 0,19$ $\Delta R_{zag}(\Delta P_{max}) = 0,385 * (2,5 - 1) = 0,58$ $\downarrow R_{zag}$, обумовлене $\downarrow R_{P1}$, складе від 0,19 до 0,58 2. Розрахунок ΔR_{zag} для ТОВ «Старобільський елеватор» (<i>П</i> 2): $\Delta R_{zag}(\Delta P_{min}) = 0,385 * (3,2 - 3) = 0,08$ $\Delta R_{zag}(\Delta P_{max}) = 0,385 * (3,2 - 2) = 0,46$ $\downarrow R_{zag}$, обумовлене $\downarrow R_{P2}$, складе від 0,08 до 0,46
Впровадження на підприємствах систем інформаційно-аналітичної підтримки управління ризиками господарської діяльності та використання аналітичного інструментарію аналізу та оцінки ризиків господарської діяльності підприємств з метою прийняття оперативних та стратегічних рішень у сфері антиризикового управління на підприємствах (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.2, 3.3)	Забезпечує підвищення обґрунтованості управлінських рішень та зниження ступеню невизначеності щодо ідентифікації та прогнозування факторів ризику, пов'язаних із взаємодією з іншими суб'єктами ринку, прийняттям стратегічних та оперативних управлінських рішень. Це, в свою чергу, знижує ступінь впливу ризику, генерованого гравцем <i>П</i> - «Підприємство» та обумовлює можливість переходу до середнього чи низького рівня показників оцінки впливу цієї групи ризиків	3. Розрахунок ΔR_{zag} для ТОВ «Айдарський пекар» (<i>П</i> 3): $\Delta R_{zag}(\Delta P_{min}) = 0,385 * (4,4 - 4) = 0,15$ $\Delta R_{zag}(\Delta P_{max}) = 0,385 * (4,4 - 3) = 0,54$ $\downarrow R_{zag}$, обумовлене $\downarrow R_{P3}$, складе від 0,15 до 0,54

Джерело: розробка автора

Умовні позначення, що використовуються в таблиці 3.15: ΔR_{zag} – зміна показника загального рівня ризику господарської діяльності; $\Delta \Pi_{min}$, ΔP_{min} – мінімальне прогнозне зменшення показників ризику, що генеруються, відповідно факторами груп ризиків Π «Природа» та P «Ринок»; $\Delta \Pi_{max}$, ΔP_{max} – максимальне прогнозне зменшення показників ризику, що генеруються, відповідно факторами груп ризиків Π «Природа» та P «Ринок»; $\Delta \Pi \Pi \Pi_{min}$, $\Delta \Pi \Pi \Pi_{max}$ – мінімальні та максимальні прогнозні зменшення показників ризику, що генеруються аналізованими підприємствами; R_{Π} , R_P , $R_{\Pi \Pi \Pi}$ – показники рівня ризиків, що генеруються, відповідно, факторами «природа», «ринок» та «підприємства».

Отже, реалізація комплексу запропонованих у дисертаційній роботі заходів щодо удосконалення управління ризиками господарської діяльності дасть можливість досягти зниження показника загального рівня ризику господарської діяльності в таких інтервалах:

1. Для ПрАТ «Агротон»:

$$\downarrow R_{zag. min.} = \downarrow R_{\Pi min} + \downarrow R_{P min} + \downarrow R_{\Pi \Pi \Pi min} = 0,71;$$

$$\downarrow R_{zag. max.} = \downarrow R_{\Pi max} + \downarrow R_{P max} + \downarrow R_{\Pi \Pi \Pi max} = 1,67.$$

2. Для ТОВ «Старобільський елеватор»:

$$\downarrow R_{zag. min.} = \downarrow R_{\Pi min} + \downarrow R_{P min} + \downarrow R_{\Pi \Pi \Pi min} = 0,6;$$

$$\downarrow R_{zag. max.} = \downarrow R_{\Pi max} + \downarrow R_{P max} + \downarrow R_{\Pi \Pi \Pi max} = 1,55.$$

3. Для ТОВ «Айдарський пекар»:

$$\downarrow R_{zag. min.} = \downarrow R_{\Pi min} + \downarrow R_{P min} + \downarrow R_{\Pi \Pi \Pi min} = 0,67;$$

$$\downarrow R_{zag. max.} = \downarrow R_{\Pi max} + \downarrow R_{P max} + \downarrow R_{\Pi \Pi \Pi max} = 1,63.$$

Таким чином, реалізація запропонованих заходів забезпечить наступне зниження показника загального рівня ризику господарської діяльності для аналізованих підприємств зернопродуктового підкомплексу: для

ПрАТ «Агротон» на 0,71-1,67; для ТОВ «Старобільський елеватор» на 0,6-1,55; для ТОВ «Айдарський пекар» на 0,67-1,63.

Слід зазначити, що перспективним і дієвим напрямом зниження рівня господарського ризику господарюючого суб'єкта є також застосування адаптивного підходу, який передбачає використання адаптивних моделей у процесі вибору й реалізації стратегії управління ризиками господарської діяльності на зернопродуктових підприємствах.

Під адаптивною моделлю системи управління соціально-економічним об'єктом розуміють модель, у якій у результаті зміни характеристик внутрішніх і зовнішніх властивостей об'єкта, відбувається відповідна зміна структури і параметрів регулятора управління з метою забезпечення стабільності функціонування цього об'єкта [80, с. 135].

У межах реалізації адаптивної моделі управління відбувається практична реалізація принципу активного пізнання керованого об'єкта, який полягає в доповненні й уточненні інформації про об'єкт у процесі управління ним [57, с. 150].

При цьому, як зазначає Судомир С.М. при здійсненні системних змін в об'єктах управління слід враховувати певні трансформаційні вимоги, що враховують узгодженість системної цілісності та властивості системи [150, с. 65].

Особливістю застосування адаптивного підходу до формування стратегії управління ризиком господарської діяльності із застосуванням інструментарію теорії ігор є можливість переходу від однієї стратегії управління ризиком господарської діяльності до іншої безпосередньо в процесі гри відповідно до динаміки зміни умов здійснення господарської діяльності. Згідно з концепцією адаптивного управління ризиком господарської діяльності, гравці на початку гри мають недостатньо інформації про вплив факторів ризику, однак, у ході гри мають можливість коректувати свої стратегії відповідно до отриманої та уточненої у процесі самої гри

інформації про вплив факторів ризику.

Однак, право коректувати свої дії має лише один гравець *ПП* (підприємство), яке відповідно до інформації про вплив факторів ризику, отриманої в ході гри має право змінювати свою стратегію та, відповідно, переходити з одного кубу до іншого. При цьому, підприємство має обмежену кількість можливих переходів протягом гри, яка визначається ступенем можливої оперативності змін в системі управління, організаційними та технічними можливостями, жорсткістю системи управління та обмеженнями в часі.

Характеризуючи стратегічне поле управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу необхідно акцентувати увагу на наступних ключових орієнтирах:

1. Фактор ризику, що генерується гравцем *П* (природа) є майже некерованим, однак, зниження рівня негативного впливу цього фактору є можливим на основі застосування інструментів страхування при участі у процесі управління ризиком елемента-регулятора *Д* (держави).

2. Фактор ризику, що генерується гравцем *Р* (ринок) також є майже некерованим з боку гравця *П* (підприємство), однак піддається впливу елемента-регулятора в особі держави. Способом захисту від негативного впливу фактору ризику *Р*, на наш погляд, є застосування методу диверсифікації на основі створення галузевих кластерів в зернопродуктовому підкомплексі та розподілу ризиків між їх учасниками.

3. Принцип «обмеженої раціональності Саймона» обумовлює існування факторів ризику, що генеруються гравцем *ПП* (підприємство), засобом зниження якого є удосконалення інструментарію управління ризиком господарської діяльності підприємства, забезпечення вибору найбільш адекватної умовам господарювання стратегії управління ризиком із врахуванням принципів адаптивності та диверсифікації на основі створення зернопродуктових кластерів.

Таким чином, за результатами дослідження запропоновано інструментарій формування адаптивної стратегії управління ризиками господарської діяльності зернопродуктового підприємства на основі використання інструментарію комплексної експертної оцінки рівня ризику, елементів теорії ігор, принципів адаптивності систем управління та диверсифікації. Розроблений інструментарій апробовано у практичній діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області.

Запропонований інструментарій створює передумови для підвищення обґрунтованості управлінських рішень у процесі вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності та підвищення рівня адаптивності системи управління ризиками господарської діяльності відповідно до змін зовнішнього та внутрішнього середовища господарювання підприємства.

Висновки до розділу III

1. Розглянуто вітчизняний і зарубіжний досвід державного регулювання ринку зерна. Доведено, що ключова роль у регулюванні системи економічних відносин на організованому аграрному ринку України повинна належати державі.

На основі проведеної експертної оцінки фактори формування ризиків господарської діяльності зернопродуктових підприємств структуровано за основними ознаками та виділено три групи факторів ризику: П – «Природа», Р – «Ринок» та ПП – «Підприємство».

Запропоновано пріоритетні напрями удосконалення державного управління ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу України, а також удосконалена методика розрахунку мінімальної заставної (або інтервенційної) ціни для підприємств, що знаходяться в зоні

ризикованого землеробства на основі застосування індексу страхових витрат в умовах високого рівня впливу фактору зонального ризику.

Застосування такого підходу при розрахунку мінімальної заставної (або інтервенційної) ціни сприятиме попередженню або усуненню ризиків зниження рентабельності для підприємств зернопродуктового підкомплексу, що є учасниками фінансових і товарних інтервенцій, а також зміцненню фінансової підтримки цих підприємств з боку держави.

2. Розглянуто підходи до формування математичних моделей оцінки ризиків господарської діяльності агропромислового підприємства. Обґрунтовано доцільність використання експертних оцінок у процесі вирішення слабоформалізованих задач діагностики ризиків господарської діяльності агропромислових підприємств на прикладі зернопродуктового підкомплексу.

Розроблено математичний інструментарій та процедури комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності зернопродуктових підприємств, що включають визначення структури факторів ризику та їх безпосередню експертну оцінку. Здійснено оцінку загального рівня ризику господарської діяльності зернопродуктових підприємств.

3. Визначено пріоритетність стратегічної складової управління ризиками господарської діяльності зернопродуктового підприємства як засобу реалізації цільового підходу в управлінні. Доведено, що обґрунтування рівня прийняттого ризику господарської діяльності підприємства доцільно здійснювати на основі використання критерію мінімізації суми витрат, пов'язаних із здійсненням заходів з мінімізації негативного впливу факторів ризику на результати господарської діяльності підприємства, та безпосередньо витрат, пов'язаних із впливом факторів ризику.

Запропоновано застосування елементів теорії ігор для моделювання процесу прийняття стратегічних управлінських рішень у сфері ризик-

менеджменту агропромислових підприємств.

Сформовано модель вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності зернопродуктового підприємства, що характеризує набір ігрових ситуацій, в яких беруть участь три умовних гравці, які узагальнено характеризують вплив таких факторів: природно-кліматичних, ринкових та безпосередньо характеру дій підприємства, спрямованість яких характеризує відношення до управління ризиками господарської діяльності. У процесі формування моделі поряд із інструментарієм теорії ігор використано адаптивний принцип, що характеризує додаткові можливості підприємства коректувати стратегію управління ризиками господарської діяльності відповідно до інформації про вплив факторів ризику, отриманої та уточненої в процесі самої гри.

Запропонована модель вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності зернопродуктового підприємства створює передумови для підвищення ефективності стратегічних управлінських рішень у галузі ризик-менеджменту.

Обґрунтовано ефективність запропонованого в дисертаційній роботі комплексу заходів щодо удосконалення управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу, що полягає в зниженні показника загального рівня ризику господарської діяльності підприємств: для ПрАТ «Агротон» на 0,71-1,67; для ТОВ «Старобільський елеватор» на 0,6-1,55; для ТОВ «Айдарський пекар» на 0,67-1,63.

4. Основні положення розділу III дисертаційної роботи опубліковані в роботах [73; 72; 71].

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі вирішено важливе науково-практичне завдання щодо обґрунтування теоретико-методичних положень та удосконалення інструментарію управління ризиком господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу в Україні.

За результатами наукового дослідження зроблено такі висновки:

1. На підставі аналізу джерел наукової літератури щодо генезису наукових підходів до визначення сутності й управління економічними ризиками суб'єктів господарювання виділено основні ознаки ризику господарської діяльності, а саме: ймовірність виникнення незапланованих втрат ресурсів у результаті прийняття рішень; відхилення фінансово-економічних результатів діяльності від запланованих; наявність альтернатив прийняття управлінських рішень щодо зменшення негативного впливу факторів ризику. Це дало можливість автору сформулювати поняття «ризик господарської діяльності підприємства», як складної об'єктивно-суб'єктивної категорії, яка характеризується ситуацією ймовірності втрати різного роду ресурсів та/або відхиленням фінансово-економічних результатів господарської діяльності підприємства від запланованих у альтернативних умовах прийняття управлінських рішень;

2. На підставі значної кількості існуючих класифікацій ризиків та з урахуванням їх проектування відносно господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу автором здійснено розподіл факторів ризику господарської діяльності цих підприємств залежно від основних видів бізнес-процесів за можливим ступенем їх керованості, що передбачає можливість відстеження керівництвом підприємства основних факторів ризику й прийняття відповідного управлінського рішення з усунення їх негативного впливу на результати господарської діяльності. Це дало можливість автору у подальшому: по-перше, розробити узагальнену класифікацію методів

управління господарськими ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу, що дозволяє розглядати інструментарій управління ризиком з різних позицій відповідно до обраного контексту тлумачення сутності господарського ризику; по-друге, виділити два напрями методів управління ризиками з позицій розподілу або передачі ризиків, а саме: методи мінімізації ризиків за рахунок власних ресурсів підприємства та методи розділення та/або передачі ризиків третім особам.

Обґрунтовано, що перспективним методом управління ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу є метод диверсифікації, ефективною формою здійснення якого є створення територіальних кластерів, що уявляють собою добровільне територіально-економічне та міжгалузеве об'єднання певних виробничих підприємств, наукових установ і органів влади, пов'язаних між собою складною системою взаємовідносин, основною метою об'єднання яких є реалізація спільних інтересів у сфері збільшення конкурентоспроможності певного виду продукції, товарів, робіт і послуг, підвищення ефективності виробництва й інвестиційної привабливості на макро- і мікрорівнях шляхом виробничого й інформаційного обміну технологій, досвіду й знань, а також зменшення впливу ризиків на господарську діяльність шляхом їх перерозподілу між учасниками (суб'єктами) кластеру.

3. Дослідження та структурування основних проблем і тенденцій розвитку системи управління ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу України дало можливість автору розробити схему впливу та взаємозв'язку цих проблем з основними видами ризику в зернопродуктовому підкомплексі України, а також дало підставу для проведення аналізу сучасного стану управління ризиками господарської діяльності на прикладі підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області.

4. Дослідження сутності, значення й проблем інформаційно-аналітичного забезпечення управління ризиками на рівні держави, галузі та

підприємства в контексті інформаційної економіки дало можливість автору визначити основну мету підсистеми інформаційно-аналітичного забезпечення підприємства зернопродуктового підкомплексу та розробити модель інформаційно-аналітичного забезпечення господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу в контексті управління ризиками господарської діяльності, що забезпечує формалізацію завдань управління ризиками господарської діяльності підприємства шляхом посилення інформаційно-аналітичної складової в системі управління з урахуванням принципу адаптивності.

5. Досліджено інструментарій оцінки ризику втрати платоспроможності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу України. Обґрунтовано переваги застосування інтегральних моделей оцінки ризику втрати платоспроможності, та на їх підставі проведено діагностику ризику втрати платоспроможності на прикладі підприємств зернопродуктового підкомплексу Луганської області (ПрАТ «Агротон», ТОВ «Старобільський елеватор» та ТОВ «Айдарський пекар»). Критерії інтерпретації результатів оцінки ризику на основі використання інтегральних моделей діагностики ризику втрати платоспроможності підприємств доповнено критеріями інтерпретації змін показників у динаміці, що розширює аналітичні можливості використаних моделей для прийняття управлінських рішень. Поєднання інструментарію оцінки статичних показників і показників динаміки в межах інтегральних фінансових моделей оцінки ризику втрати платоспроможності з методами рейтингової оцінки дало можливість сформуванню інтегрований інструментарій оцінки ризику втрати платоспроможності підприємства зернопродуктового підкомплексу.

6. Обґрунтовано доцільність використання комплексного підходу до оцінки ризиків втрати платоспроможності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу в Україні, що включає аналіз факторів зовнішнього (ризик країни, ризик галузі, ризик регіону та ризик

мікросередовища господарювання) та внутрішнього (ризик зниження чистого прибутку) середовища. З метою деталізації інформації про ефективність діяльності досліджуваних зернопереробних підприємств та оцінки ризиків зниження ефективності діяльності аналізованих підприємств досліджено динаміку показників рентабельності власного капіталу та рентабельності продаж з метою виявлення та оцінки факторів ризику, пов'язаних із коливаннями показників ефективності діяльності досліджуваних підприємств протягом попередніх періодів. Оцінку ризиків зниження чистого прибутку та рентабельності підприємств здійснено на основі розрахунку середньоквадратичного відхилення із застосуванням коефіцієнту варіації для нівелювання розбіжностей у масштабах господарської діяльності аналізованих підприємств.

7. На основі проведеної експертної оцінки фактори формування ризиків господарської діяльності зернопереробних підприємств структуровані за трьома групами: П – «Природа», Р – «Ринок» та ПП – «Підприємство», що створює передумови для формування аналітичної моделі аналізу ризику господарської діяльності промислового підприємства. Визначено пріоритетні напрями удосконалення державного управління ризиками на підприємствах зернопродуктового підкомплексу України й удосконалена методика розрахунку мінімальної заставної (або інтервенційної) ціни для підприємств, що знаходяться у зоні ризикованого землеробства, за рахунок включення до структури ціни індексу страхових витрат за умови визначення критичного рівня показника зонального ризику.

8. Досліджено проблеми формування математичних моделей оцінки ризиків господарської діяльності агропромислового підприємства. Обґрунтовано доцільність використання експертних оцінок у процесі вирішення слабоформалізованих задач діагностики ризиків господарської діяльності агропромислових підприємств на прикладі зернопродуктового підкомплексу. Розроблено математичний інструментарій і процедури

комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності зернопереробних підприємств, які включають визначення структури факторів ризику та їх безпосередню експертну оцінку. Здійснено комплексну експертну оцінку загального рівня ризику господарської діяльності на прикладі підприємств зернопродуктового підкомплексу. За результатами проведеної комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності на прикладі підприємств зернопродуктового підкомплексу середній рівень ризику отриманий для ПрАТ «Агротон» ($R_{заг}=2,71$) та ТОВ «Старобільський елеватор» ($R_{заг}=2,94$), високий рівень ризику отримано для ТОВ «Айдарський пекар» ($R_{заг}=3,34$).

9. Сформовано модель вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу, що характеризує набір ігрових ситуації, в яких беруть участь три умовних гравці – «природа», «ринок», «підприємство», характер дії та взаємодії яких характеризують ставлення керівництва до управління ризиками та визначають вибір лише одним гравцем – підприємством певної стратегії управління ризиками. Запропонована модель передбачає використання адаптивного принципу, що характеризує додаткові можливості підприємства коректувати стратегію управління ризиками господарської діяльності відповідно до інформації про вплив факторів ризику, отриманої та уточненої у процесі самої гри, тобто господарської діяльності; створює передумови для підвищення ефективності стратегічних управлінських рішень у галузі ризик-менеджменту.

Визначено ефективність запропонованого в дисертаційній роботі комплексу заходів щодо удосконалення управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу, що полягає в зниженні показника загального рівня ризику господарської діяльності підприємств ($R_{заг}$): для ПрАТ «Агротон» на 0,71-1,67; для ТОВ «Старобільський елеватор» на 0,6-1,55; для ТОВ «Айдарський пекар» на 0,67-1,63.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агапова И. И. История экономической мысли. Москва: Тандем; ЭКМОС, 1998. 248 с.
2. Алексеенко І. М. Щодо державної підтримки аграрного сектора економіки. *Економіка АПК*. 2011. № 9. С. 42-46.
3. Альшанова О. О. Страхування в управлінні ризиками вирощування сільськогосподарських культур. *Економіка АПК*. 2010. № 10. С. 86-91.
4. Андрійчук В., Бауер Л. Менеджмент: прийняття рішень і ризику: навч. посібник. Київ: КнеУ, 1998. 316 с.
5. Андрушко М. І., Дудяк Р. П., Колодійчук В. А. Зернопродуктовий підкомплекс АПК як об'єкт логістичного управління. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Сер. Логістика*. 2004. № 499. С. 136-140.
6. Антикризисное управление: учеб. пособие / под ред. А. М. Букреева, В. Н. Гончарова. Луганск: Элтон-2, 2012. 416 с.
7. Арсененко А. Ю. Індикатори країнних ризиків України як фактор активізації зовнішньоекономічної діяльності. *Вчені записки ТНУ. Сер. Економіка та управління*. 2009. Т. 22 (61), № 2. С. 17-31.
8. Балабанов И. Т. Риск-менеджмент. Москва: Финансы и статистика, 1996. 191 с.
9. Белл Д. Социальные рамки информационного общества. Москва: Экономика, 2004. 308 с.
10. Бірченко Н. О. Генезис наукових поглядів на категорію «ризик». *Вісник Сумського національного аграрного університету. Сер. Економіка і менеджмент*. 2011. № 5/1. С. 10-15.
11. Бланк И. А. Управление финансовыми рисками: учеб. курс. Киев: Ника-Центр, 2006. 448 с.

12. Бойко В. І. Зерно і ринок: монографія. Київ: ННЦІАЕ. 2007. 312 с.
13. Большая экономическая энциклопедия / Т. П. Варламова и др. Москва: Эксмо, 2007. 816 с.
14. Бондар О. В. Особливості ціноутворення у зернопродуктовому підкомплексі України. *Економіка ринкових відносин*. 2013. № 11. С. 127-133.
15. Бузько І. Р., Труніна І. М., Загірняк Д. М. Економічний ризик та управління інноваційною діяльністю підприємства: навч. посібник. Київ: ІЗМН, 1996. 136 с.
16. Васильківський Д. М. Реалізація стратегії розвитку економічного потенціалу в рамках єдиної інформаційної системи підприємства. *Наука й економіка*. 2015. № 4 (40). С. 71-76.
17. Васильківський Д. М., Войнаренко М. П., Нижник В. М. Кластерна політика як чинник підвищення ефективності функціонування соціально-економічних систем. *Вісник економічної науки України*. 2017. № 1. С. 25-30.
18. Васин С. М., Шутов В. С. Управление рисками на предприятии: учебное пособие. Москва: КНОРУС, 2010. 304 с.
19. Вергелес Т. Г. Марковіц, М. Міллер та В. Шарп: теоретики фінансового менеджменту. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2009. № 2. С. 122-128
20. Вітлінський В. В. Концептуальні засади ризикології у фінансовій діяльності. *Фінанси України*. 2003. № 3. С. 3-7.
21. Вітлінський В. В., Наконечний С. І. Ризик у менеджменті. Київ: Борисфен - М, 1996. 336 с.
22. Вітлінський В. В., Наконечний С. І., Шарапов О. Д. Економічний ризик і методи його вимірювання: підручник. Київ: ІЗИН, 1996. 398 с.
23. Вітлінський В. В., Великоіваненко Г. І. Ризикологія в економіці

та підприємстві: навч. посібник. Київ: КНЕУ, 2004. 480 с.

24. Гранатуров В. М., Литовченко І. В. Управление предпринимательскими рисками: вопросы теории и практики: монография. Одесса: Эвен, 2005. 204 с.

25. Гранатуров В. М., Литовченко І. В., Харічков С. К. Аналіз підприємницьких ризиків: проблеми визначення, класифікації та кількісної оцінки: монографія / за наук. ред. В.М. Гранатурова. Одеса: Ін-т проблем ринку та екон.-екол. досл. НАН України, 2003. 164 с.

26. Грідін О. В. *Зернопродуктовий підкомплекс України: сучасний стан, актуальні проблеми та перспективи розвитку. Актуальні проблеми інноваційної економіки.* 2017. № 1. С. 21-27.

27. Гудзинський О. Д., Судомир С. М. Ризики та економічна безпека соціально-економічних систем. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. Сер. Економічні науки.* 2014. № 2 (26). С. 35-37.

28. Данкевич Є. М. Інтеграційні процеси на зерновому. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Сер. Економіка і менеджмент.* 2013. Вип. 5(56). С. 58-62.

29. Дубницький В. І. Механізми управління маркетингом промислового комплексу регіона. Донецьк: ІЭПИ НАН України, 2003. 314 с.

30. Економіка сільського господарства: навч. посібник / В. К. Збарський та ін. ; за ред. В. К. Збарського, В. І. Мацибори. Київ: Каравела, 2009. 264 с.

31. Економічна теорія / К. С. Солонійко та ін. Житомир: ЖДТУ, 2003. 406 с.

32. Економічний ризик: ігрові моделі: навч. посібник / В. В. Вітлінський та ін; за ред. В. В. Вітлінського. Київ: КНЕУ, 2002. 446 с.

33. Жалінська І. В. Діагностика ймовірності настання банкрутства

підприємства в антикризовому управлінні: сучасні підходи та класифікація моделей. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Сер. Економічні науки*. 2015. № 3 (73). С. 62-67.

34. Забарна Е. М., Папковська О. Е. Діалектика економічної сутності кластера. *Прометей*. 2010. № 3 (33). С. 39-42.

35. Завитій О. П., Дідоренко Т. В. Український ринок зернових і технічних культур в контексті перспектив розвитку аграрного сектору економіки. *Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету. Сер. Економічні науки*. 2016. Вип. 24, ч 3. С. 58-67.

36. Захарченко В. И., Осипов В. Н. Кластерная форма территориально-производственной организации : в 2-х ч. Одесса: Печатный дом, 2010. Ч. 1 : Экономические кластеры как новая форма организации производства в регионе. 122 с.

37. Збарський В. К., Липовяк-Мелкозьорова А. І. Природа ризику, його джерела, критерії та оцінка. *Економіка АПК*. 2011. № 8. С. 61-65.

38. Инвестиционные и инновационные процессы в АПК В условиях аграрной реформы: монография / под ред. В. Г. Ткаченко, В. И. Богачева. Луганск: Книжковий світ, 2010. 272 с.

39. Ілляшенко С. М. Економічний ризик: навч. посібник. 2-е вид., перероб. та доп. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 220 с.

40. Інформаційні системи в менеджменті: підручник / В. О. Новак та ін. Київ: Каравела, 2008. 616 с.

41. Калинин Н. В., Алексеенко И. Н. Направления стабильного развития зернового хозяйства Украины : монография. Киев: ННЦ ИАЭ, 2012. 250 с.

42. Карамушка О. М. Підвищення конкурентоспроможності виробників зернових культур в Україні. *Вісник Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету*. 2016. № 2 (40). С. 104-108.

43. Карачарова К. А. Методи прогнозування фінансової

неспроможності підприємства. *Економічний аналіз*. 2015. Т. 21, № 1. С. 292-297.

44. Касл Э., Беккер М., Нелсон А. Эффективное фермерское хозяйство. Москва: Агропромиздат, 1991. 436 с.

45. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. Москва: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.

46. Качалов Р. М. Управление хозяйственным риском. Москва: Наука, 2002. 192 с.

47. Кваша С. М., Ильчук М. М., Коновал І. А. Економічне обґрунтування програми виробництва зерна пшениці в Україні. *Економіка АПК*. 2013. № 3. С. 16-24.

48. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. Москва: 1978. 494 с.

49. Кириленко І. Г. Формування зернового ринку України: стратегія розвитку. *Економіка АПК*. 2009. № 9. С. 79-84.

50. Киселева И. А. Моделирование рискованных ситуаций: учеб.-практ. пособие. Москва: МЭСИ, 2007. 102 с.

51. Клапків М. С. Питання етимології економічного ризику. *Фінанси України*. 2001. № 4. С. 14-20.

52. Ковальова О. М. Оцінка потенціалу розвитку зернового підкомплексу економіки України. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 7. С. 155-159.

53. Козак О. А., Грищенко О. Ю. Розвиток зернової галузі України на сучасному етапі. *Економіка АПК*. 2016. № 1. С. 38-47.

54. Колодійчук В. А. Галузеве позиціонування зернопродуктового підкомплексу АПК України. *Економічний часопис-XXI*. 2014. № 9-10 (1). С. 45-48.

55. Корецький М. Х. Особливості світової практики регулювання

ринків зерна. *Менеджер*. 2005. № 1(31). С. 52-58.

56. Корнейчук Б. В. Информационная экономика: учебное пособие. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 400 с.

57. Костирко Л. А., Мартинов А. А., Надьон Г. О. Аналітичний інструментарій оцінювання ефективності затрат на інноваційну діяльність підприємства: монографія. Луганськ: Ноулідж, 2011. 246 с.

58. Костирко Р. О. Фінансовий аналіз: навч. посібник. Харків: Фактор, 2007. 784 с.

59. Кочетков О. В. Комплексна оцінка фінансово-економічного стану сільськогосподарських підприємств. *Збірник наукових праць Луганського національного аграрного університету*. 2012. № 4. С. 135-141.

60. Кризис-менеджмент: учеб. пособие / под ред. А. М. Букреева, В. Н. Гончарова. Новочеркасск: ЮРГТУ (НПИ), 2012. 400 с.

61. Кропивко М. Ф. Кластерний підхід до управління сільським розвитком. *Економіка АПК*. 2008. № 5. С. 55-58.

62. Крылатых Э. Н. Агропродовольственный сектор: многофункциональность, факторы развития, риски. *Економіка АПК*. 2010. № 2. С. 162-165.

63. Кузнецова І. О. Зерновий ринок України: історія створення та тенденції розвитку: монографія. Одеса: Поліграф, 2008. 198 с.

64. Кучеренко В. Р., Карпов В. А., Карпов А. В. Економічний ризик та методи його вимірювання: навч. посібник. Одеса: ОДУВС, 2011. 199 с.

65. Лапуста М. Г., Шаршукова Л. Г. Риски в предпринимательской деятельности. Москва: ИНФРА-М, 1998. 224 с.

66. Лобас М. Г. Развитие зернового хозяйства Украины. Київ: Агроінком, 1997. 447 с.

67. Мартинова Л. В. Вибір методів управління господарськими ризиками на підприємствах АПК. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*. 2012. Вип. 80. С. 112-122.

68. Мартинова Л. В. Дослідження сутності та адаптаційного потенціалу кластерів в сфері АПК. *Організаційно-економічний розвиток агропромислового виробництва у сучасних умовах* : колективна монографія / під заг. ред. В. М. Гончарова. Луганськ, 2014. С. 113-123.

69. Мартинова Л. В. Економічний зміст та фактори ризику господарської діяльності підприємств АПК. *Вісник Харківського національного аграрного університету. Сер. економічні науки*. 2012. № 5. С. 215–217.

70. Мартинова Л. В. Інструментарій інтегрованої оцінки ризику втрати платоспроможності підприємств зернопродуктового підкомплексу. *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. 2017. № 10 (240). С. 71-77.

71. Мартинова Л. В. Особливості державного регулювання ринку зерна в Україні. *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. 2015. № 4 (221). С. 177-185.

72. Мартинова Л. В. Розробка інструментарію формування адаптивної стратегії управління ризиками господарської діяльності зернопереробного підприємства на основі теорії ігор. *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. 2014. № 8 (215). С. 119-126.

73. Мартинова Л. В. Формування математичного інструментарію експертної оцінки ризику господарської діяльності зернопереробного підприємства АПК України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Економічні науки*. 2014. Вип. 5. С. 213-217.

74. Мартинова Л. В., Нестеренко С. А. Інформаційно-аналітичне забезпечення управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. Сер. Економічні науки*. 2018. № 1(36). С. 245-254.

75. Мартинова Л. В., Гончаров В. М. Ринок зерна України: стан, загальні проблеми та ризики. *Вісник Хмельницького національного університету: Економічні науки*. 2013. № 2, т. 3. С. 20-23.
76. Мартинова Л. В., Гончаров В. М. Удосконалення управління інноваційними ризиками в АПК України. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії*. 2013. Вип. 1 (6), т. 1. С. 78-84.
77. Мартинова Л. В., Мартинов А. А. Деякі аспекти використання адаптивних моделей в управлінні фінансово-економічним розвитком підприємства. *Науковий вісник Луганського національного аграрного університету*. 2012. № 34. С. 214-223.
78. Маршалл А. Принципы экономической науки : в 3 ч. / пер. с англ. Москва: Прогресс, 1993. Ч. 3. 351 с.
79. Маслов А. О. Сучасна економічна криза в Україні і світі у контексті інформаційної економічної теорії. *Актуальні проблеми економіки*. 2010. № 6 (108). С. 31-40.
80. Математические модели трансформационной экономики: учеб. пособие / Т. С. Клебанова и др. Харьков: ИНЖЭК, 2004. 280 с.
81. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США / пер. с англ. Москва: Прогресс, 1966. 462 с.
82. Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Стратегічні напрями розвитку аграрного сектору економіки України. *Економіка АПК*. 2016. № 6. С. 37-49.
83. Миндрин А. С., Юсупова Г. Л. Экономический риск в сельском хозяйстве. Москва, 2001. 365 с.
84. Мізюк Б. М. Стратегічне управління: підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Львів: Магнолія-плюс, 2006. 392 с.
85. МРА по команде начали снижать суверенный рейтинг Украины. *Информационно-аналитический портал «Империя»*. URL: <http://imperiya.by/news.html?id=125057> (дата звернення: 28.02.2018)

86. Мэнсфилд Э. Экономика научно-практического прогресса. Москва: Прогресс, 1970. 171 с.
87. Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль / пер. с англ. Москва: Дело, 2003. 360 с.
88. Нейман Дж. фон, Моргенштерн О. Теория игр и экономическое поведение / пер. с англ. под ред. Н. Н. Воробьева. Москва: Наука. 1970. 708 с.
89. Нестеренко С. А. Кластерный подход как одна из эффективных систем управления конкурентоспособностью сельскохозяйственных предприятий. *Вестник Белорусской государственной сельскохозяйственной академии*. 2014. № 48. С. 30-35.
90. Носенко В. А. Оцінка економічної ефективності виробництва зерна в умовах ринку. *Економіка: проблеми теорії і практики*. 2004. Вип. 193. С. 819-824.
91. Носенко В. А. Розвиток інфраструктури ринку зерна регіону. *Вісник ХНАУ. Сер. Економіка АПК і природокористування*. 2004. № 2. С. 118-124.
92. Носенко В. А. Формування конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу на рівні регіону: автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.04.02. Дніпропетровськ, 2005. 18 с.
93. Носенко В. А., Чередник В. І. Сучасний стан виробництва зерна та розвиток інфраструктури регіонального ринку. *Економіка АПК*. 2004. № 4. С. 125-129.
94. Обґрунтування господарських рішень та оцінювання ризиків: навч. посібник / Л. І. Донець та ін.; за заг. ред. Л. І. Донець. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 472 с.
95. Олійник О. В., Шиян В. Й., Олійник В. В. Підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств на ринку зерна: кол. монографія. Харків: ХНАУ ім. В.В. Докучаєва, 2011. 227 с.
96. Орлов А. И. Нечисловая статистика. Москва: МЗ-Пресс, 2004.

513 с.

97. Орлов А. И. Экспертные оценки: учеб. пособие. Москва, 2002.

31 с.

98. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.03.2018)

99. Оцінка моделей діагностики банкрутства / В. П. Клочан та ін. *Економіка АПК*. 2010. № 1. С. 91-101.

100. Панов А. И., Коробейников И. О. Стратегический менеджмент: учеб. пособие. 2-е изд. перераб. и доп. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. 285 с.

101. Первозванский А. А., Первозванская Т. Н. Финансовый рынок: расчет и риск. Москва: Инфра – М, 1994. 192 с.

102. Перебийніс В. І., Перебийніс О. В. Зернопродуктовий підкомплекс національної економіки як об'єкт транспортного обслуговування. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2013. № 3 (59). С. 56-63.

103. Петров В. М. Інноваційні пріоритети технічної політики в АПК. *Економіка АПК*. 2005. № 7. С. 11-17.

104. Пиндайк Р., Рабинфельд Д. Микроэкономика / пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 608 с.

105. Погребняк А. Ю. Порівняльний аналіз методик оцінки ймовірності банкрутства в системі антикризового управління на підприємстві. *Бізнес-інформ*. 2014. № 7. С. 344-352.

106. Погріщук Б. В. Особливості функціонування зернопродуктового підкомплексу України в ринкових умовах господарювання. *Галицький економічний вісник*. 2009. № 2. С. 168-171.

107. Подлевська О. М. Порівняльний аналіз методик діагностики банкрутства підприємства. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Сер. Економіка*. 2014. Вип. 1(65). С. 318-324.

108. Приймак С. В., Будаї І. В. Особливості застосування дискримінантного аналізу в сучасних умовах. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького*. 2017. Т. 19, № 76. С. 86-90.

109. Про Аграрний фонд: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.07.2005 р. № 543. *Офіційний вісник України*. 2005. № 27. Ст. 1574.

110. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999 р № 996-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 40. Ст. 365.

111. Про визначення Державного агента з проведення інтервенційних операцій із зерном : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.07.2003 р. № 400-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-2003-р> (дата звернення: 12.03.2018).

112. Про визначення Державного агента із забезпечення заставних закупок зерна : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.06.2003 р. № 374-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-2003-п> (дата звернення: 15.03.2018).

113. Про визначення заставних цін та фінансове забезпечення заставних закупівель зерна: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2002 р. № 590. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-2002-п> (дата звернення: 20.03.2018).

114. Про впровадження заставних закупок зерна у сільськогосподарських товаровиробників : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2000 р. N 1141. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1141-2000-п> (дата звернення: 22.03.2018).

115. Про встановлення на 2013/14 маркетинговий період розміру плати за використання бюджетної позики виробниками зерна у межах режиму державних заставних закупівель : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2013 р. № 604. *Офіційний вісник України*. 2013. № 68. Ст. 2469.

116. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527.

117. Про додаткові заходи із здійснення заставних та інтервенційних операцій з зерном : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.06.2003 р. № 975. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-2003-п> (дата звернення: 17.03.2018).

118. **Про** запровадження державних форвардних закупівель зерна : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.05.2007 р. № 736. *Офіційний вісник України*. 2007. № 37. Ст. 1486.

119. Про запровадження режиму державних заставних закупівель зерна: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2008 р. № 705. *Офіційний вісник України*. 2008. № 59. Ст. 1988.

120. Про затвердження Методики визначення мінімальної та максимальної інтервенційної ціни об'єкта державного цінового регулювання: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2010 р. № 159. *Офіційний вісник України*. 2010. № 12. Ст. 582.

121. Про затвердження переліку об'єктів державного цінового регулювання з визначенням періодів такого регулювання у 2015-2016 роках: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2015 р. № 771. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771-2015-п> (дата звернення: 10.03.2018).

122. Про затвердження Порядку визнання ризиків у сільському господарстві катастрофічними та надання і використання бюджетної позики (державної фінансової допомоги) у разі їх виникнення : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.08.2012 р. № 841. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2012-п> (дата звернення: 07.03.2018).

123. Про заходи щодо здійснення заставних та інтервенційних операцій із зерном : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.07.2004 р. № 876. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-2004-п> (дата звернення:

09.03.2018).

124. Про здійснення заставних операцій із зерном: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2003 р. № 164. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2003-п> (дата звернення: 02.03.2018).

125. Про зерно та ринок зерна в Україні: Закон України від 4.07.2002 р. № 37-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 35. Ст. 258.

126. Про інформацію : Закон України від 2.10.1992 р. № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.

127. Про національну програму інформатизації : Закон України від 4.02.1998 р. № 74/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 27-28. Ст. 18.

128. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18.10.2005 р. № 2982-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2982-15> (дата звернення: 14.03.2018).

129. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України від 9.01.2007 р. № 537-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 12. Ст. 102.

130. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою : Закон України від 9.02.2012 р. № 4391-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4391-17> (дата звернення: 10.02.2018).

131. Про страхування: Закон України від 7.03.1996 р. № 85/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-вр> (дата звернення: 24.02.2018).

132. Про схвалення Концепції Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2010 р. N 121-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121-2010-р> (дата звернення: 17.02.2018)

133. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.12.2010 р. № 2250-р URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2250-2010-р> (дата звернення: 16.03.2018).

134. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 р. № 386-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-p> (дата звернення: 14.03.2018).
135. Програми. *Офіційний сайт Аграрного фонду України*. URL: <http://www.af.gov.ua> (дата звернення: 10.03.2018).
136. Проценти и рейтинги для правительства. *Офіційний сайт інформаційного телеканалу «Newsone»*. URL: <https://newsone.ua/news/politics/procenty-i-rejtingi-dlya-pravitelstva.html> (дата звернення: 10.02.2018).
137. Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: ИНФРА-М, 2004. 480 с.
138. Рейтинг конкурентоспроможності України піднявся. *Кореспондент: інтернет-видання*. 2017. 27 вересня. URL: <https://ua.korrespondent.net/business/economics/3890421-reitynh-konkurentospromozhnosti-ukrainy-pidniavsia> (дата звернення: 12.02.2018).
139. Рослинництво в Україні та світі. Ціни та аналітика. *Офіційний сайт ZERNO ua. info*. URL: <http://www.zernoua.info/index.php?action=prices&categoryid=7&archive=&p=1> (дата звернення: 24.02.2018).
140. Рыхтикова Н. А. Анализ и управление рисками организации: учеб. пособие. Москва: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2007. 240 с.
141. Рябенко Г. М. Державна підтримка сільського господарства у країнах з розвиненою економікою. *Інноваційна економіка*. 2010. Т. 3 (17). С 283-285.
142. Саблук П. Т., Кропивко М. Ф. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки. *Економіка АПК*. 2010. № 1. С. 3-17.
143. Саблук П. Т., Лузан Ю. Я. Основні напрями удосконалення

державної аграрної політики в Україні. *Економіка АПК*. 2011. № 5. С. 3-16.

144. Сарбаш Л. Д. Оценка методов диагностики банкротства предприятий в условиях финансового кризиса. *Вісник Криворізького економічного інституту КНУ*. 2010. № 3 (23). С. 70-74.

145. Седікова І. О., Савенко І. І. Проблеми управління ризиками на підприємствах зернопродуктового комплексу. *Економічні інновації*. 2012. Вип. 51. С. 345-351.

146. Сич О. А., Калічак І. І. Дискримінантний аналіз і його застосування в прогнозуванні банкрутства підприємства. *Молодий вчений*. 2017. № 2(42). С. 333-339.

147. Скрипник А. В., Шевчук Ю. В. Методологія оцінки ризиків аграрного підприємства. *Економіка АПК*. 2011. № 10. С.101-108.

148. Стратегия и тактика антикризисного управления фирмой / А. П. Градов и др. Санкт-Петербург: Специальная литература, 1996. 510 с.

149. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. Київ: ННЦАЕ, 2012. 182 с.

150. Судомир С. М. Діалектика розвитку систем. *Економіст*. 2014. № 3. С. 64-65.

151. Терещенко О. О. Фінансова санація та банкрутство підприємств Київ: КНЕУ, 2000. 412 с.

152. Ткаченко В. Г. Восстановит ли Украина статус житницы Европы: монография. Киев: Аристей, 2010. 196 с.

153. Україна піднялася в рейтингу інноваційних країн. *Кореспондент* : інтернет-видання. 2017. 15 червня. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3862055-ukraine-pidnialasia-v-reitynhu-innovatsiinykh-krain> (дата звернення: 26.02.2018).

154. Україна потрапила в топ-10 країн з найвищими ризиками в банківській сфері (інфографіка). *Finance.ua* : інтернет-видання. 2017. 16

лютого. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/395091/ukrayina-potrasya-v-top-10-krayin-z-najvyshhymy-ryzykamy-v-bankivskij-systemi-infografika> (дата звернення: 20.02.2018).

155. Управління ризиками: конспект лекцій / укладач М. А. Дядюк Харків: Форт, 2017. 165 с.
156. Уродовских В. Н. Управления рисками предприятия: Учеб. пособие. Москва: Вузовский учебник: ИНФРА-М, 2010. 168 с.
157. Уткин Э. А., Фролов Д. А. Управление рисками предприятия: учебно-практическое пособие. Москва: ТЕИС, 2003. 247 с.
158. Федотова М. А. Как оценить финансовую устойчивость предприятия? *Финансы*. 1995. № 6. С. 25-27.
159. Фінанси підприємств: підручник / А. М. Поддєрьогін та ін.; за заг. наук. ред. А. М. Поддєрьогіна. 5-те вид., перероб. та доп. Київ: КНЕУ, 2004. 546 с.
160. Фоменко С. В. Формування зернопродуктового підкомплексу АПК. *Економіка АПК*. 2002. № 12. С. 60-62.
161. Формування та розвиток ринку зерна в Україні: кол. монографія / О. Г. Шпикуляк та ін. Київ, 2008. 190 с.
162. Формування фінансової безпеки підприємства: монографія / О. В. Родіонов та ін. Луганськ: Ноулідж, 2011. 248 с.
163. Хаертфельдер М., Лозовская Е., Хануш Е. Фундаментальный и технический анализ рынка ценных бумаг. Санкт-Петербург: Питер, 2005. 352 с.
164. Харченко Ю. А., Волкорез К. В. Дослідження ймовірності банкрутства підприємства (на прикладі ПАТ «Укргазвидобування»). *Економічний простір*. 2016. № 111. С. 208-218.
165. Хохлов Н. В. Управление риском: учеб. пособие для вузов. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 239 с.
166. Чепурко В. В. Економічний ризик аграрного виробництва:

автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.07.02. Київ, 2000. 33 с.

167. Чепурко В. В. Економічний ризик аграрного виробництва: теорія, методи оцінки, управління. Симферополь: Таврія, 2000. 308 с.

168. Чепурко В. В. Эволюция концепций риска в экономической теории. *Экономика и управление*. 2006. № 6. С. 103-107.

169. Чмирь С. М. Формування та розвиток зернового ринку України: монографія. Київ: Аграрна наука, 2007. 376 с

170. Шапкин А. С., Шапкин В. А. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций: учебник. Москва, 2005. 880 с.

171. Шершньова З. Є. Стратегічне управління: підручник. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ: КНЕУ, 2004. 699 с.

172. Шпикуляк О. Г. Інституції аграрного ринку: монографія. Київ, 2009. 480 с.

173. Шпикуляк О. Г., Материнська О. А., Мазур Г. Ф. Ефективність виробництва зерна сільськогосподарськими підприємствами: теоретико-методологічний аспект. *Економіка АПК*. 2014. № 12. С. 42-49.

174. Эйкхофф П. Основы идентификации систем управления: оценивание параметров и состояния / пер. с англ В. А. Лотоцкого, А. С. Манделя; под ред. Н. С. Райбмана. Москва: МИР, 1975. 687 с.

175. Эксперты объяснили снижение рейтингов Украины международными агентствами. *Офіційний сайт Інформаційного агентства «УНІАН»*. Рубрика «Економіка і фінанси». URL: <http://economics.unian.net> (дата звернення: 17.02.2018).

176. Янковець Т. М., Чернюк Ю. В. Порівняння сучасних моделей діагностики ймовірності банкрутства підприємства: закордонний та вітчизняний досвід. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 20. С. 58-62.

177. Ястремський О. І. Моделювання економічного ризику Київ: Либідь, 1992. 176 с.

178. Ястремський О. І. Основи теорії економічного ризику: навч.

посібник. Київ: АртЕк, 1997. 248 с.

179. 2018 index of economic freedom. *The official site of the Heritage foundation*. URL: <https://www.heritage.org/index/country/ukraine> (дата звернення: 04.03.2018).

180. Albino V., Carbonara N., Giannoccaro I. Adaptive capacity of geographical clusters: Complexity science and network theory approach. *Unifying Themes in Complex Systems* : Proceedings of the Sixth International Conference on Complex Systems. Berlin, 2008. P. 130-137. DOI: 10.1007/978-3-540-85081-6_17.

181. Andersson T., Schwaag-Serger S., Sorvik J., Hansson E.W. The Cluster Policies Whitebook. IKED. Malmö: Holmbergs, 2004. 266 p.

182. Fitch понизило кредитний рейтинг України до преддефолтного. *Офіційний сайт Інформаційного агентства РБК*. URL: <http://top.rbc.ru/economics/08/02/2014/904085.shtml> (дата звернення: 28.02.2018).

183. Global Competiveness Index 2017-2018. Competiveness rankings. *The official site of the World economic forum*. URL: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/competitiveness-rankings> (дата звернення: 18.03.2018).

184. Martynova L. Risk: economic contents, factors and methods of management. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2016. Vol. 2, No 2. P. 96-104.

185. Mashelkar R. A. Nation Building through Science and Technology: A Developing World Perspective. *Innovation Strategy Today*. 2005. Vol. 1, No 1. P. 16-32. URL: http://www.biodevelopments.org/assets/Innovation_Strategy_Today_1-1_Morel_et_al-Mashelkar.pdf (дата звернення: 10.02.2018).

186. Porat M. The Information Economy: Definition and Measurement. Washington D.C.: US Department of Commerce, Office of Telecommunications, 1977. 319 p.

187. Standard & Poor's значительно понизило кредитний рейтинг України. *Новини фінансів в Україні*. URL: <http://news.finance.ua/>

ru/~1/0/all/2014/01/29/317850 (дата звернення: 18.03.2018).

188. The official site of the Economist intelligence unit. URL: <http://www.eiu.com/home.aspx> (дата звернення: 11.03.2018).

189. The official site of the International rating agency «Moody's Investors Service». URL: <https://www.moody.com> (дата звернення: 10.03.2018).

190. The official site of the International rating agency «Standard & Poor's Financial Services LLC». URL: <https://www.standardandpoors.com> (дата звернення: 05.03.2018).

ДОДАТКИ

Державна підтримка розвитку сільського господарства Луганської області, тис. грн.*

№ п/п	Напрямки державної підтримки розвитку сільського господарства Луганської області	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
1	Оздоровлення дітей	170,0	233,5	327,6	614,9	138,0	236,7	337,9	334,6
2	Розвиток садівництва	176,0	217,1	150,0	240,0	2175,0	1568,0	0,0	0,0
3	Розвиток хмелярства	54,0	284,8	178,3	159,9	58,4	0,0	0,0	0,0
4	Державна підтримка галузі тваринництва (Постанова КМУ № 246 від 02.03.2011):	0,0	0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5793,6
	дотація за збереження молодняка ВРХ	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5544,0
	дотація за придбану племінну худобу	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	105,6
	дотація за придбані установки індивідуального доїння	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	144,0
5	Доплата сільгосп підприємствам за здавання молодняка скоту та птиці високих вагових кондицій	8975,0	9468,3	21197,8	26651,5	2930,1	0,0	0,0	0,0
6	Фінансова підтримка розвитку м'ясного скотарства	65,7	84,8	90,3	124,8	118,2	0,0	143,7	0,0
7	Доплата за приріст корів молочного напрямку	0,0	443	1003,0	939,0	1401,0	1359,0	0,0	30,0
8	Доплата за закуплені племінні нетілі, телиці у фізичних осіб	0,0	0	0,0	236,0	0,0	321,0	12,7	0,0
9	Фінансова підтримка розвитку вівчарства	477,8	692,9	607,7	1118,1	469,2	298,7	0,0	0,0
10	Фінансова підтримка розвитку продукції бджолярства	315,8	587,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
11	Здешевлення короткострокових кредитів	8900,0	0	9933,7	17862,0	1727,8	0,0	0,0	0,0
12	Здешевлення довгострокових кредитів	4669,0	5052	9560,7	21640,4	3520,6	0,0	8000,0	0,0
13	Здешевлення вартості страхових платежів	971,4	1240,7	2447,4	2644,2	0,0	0,0	0,0	0,0
14	Здешевлення вартості техніки, 30%	7548,7	909,8	3954,0	3050,0	127,2	1561,0	0,0	0,0
15	Здешевлення вартості електроенергії, витраченої на полив сільгоспкультур	335,0	0	669,0	662,1	503,1	360,4	0,0	33,5

продовження додатку А

16	Часткова компенсація вартості мінеральних добрив	0,0	0	6626,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
17	Часткова компенсація витрат з посіву ярових зернових	0,0	14141	1780,7	3778,4	0,0	71,0	0,0	0,0
18	Виплата субсидії на гектар посівів (постанова КМУ №278 від 19.03.2012)	0,0	0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	239,6
19	Компенсація за посів озимих культур	0,0	21523	17797,9	23952,9	0,0	0,0	0,0	0,0
20	Фінансова підтримка сільгосп підприємств, що знаходяться в особливо важких умовах	280,0	0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
21	Відшкодування збитків від стихійних лих	0,0	0	6589,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
22	Підготовка кадрів робочих професій	95,0	87,5	140,0	160,0	180,0	234,4	221,0	0,0
23	Державне пільгове кредитування індивідуальних сільських забудовників	0,0	4979,8	6250,0	11110,0	8942,0	3550,0	0,0	0,0
24	Селекція в рослинництві	1895,6	2172	1094,7	1641,2	661,7	1943,3	0,0	0,0
25	Організація і регулювання діяльності установ в системі агропрома	0,0	56,5	64,7	102,4	96,9	33,8	49,3	49,1
26	Підтримка обслуговуючих кооперативів	0,0	0	0,0	0,0	1306,0	0,0	0,0	0,0
27	Дорадча служба	0,0	0	0,0	40,0	66,0	60,5	59,9	30,6
Всього		34929,0	62174	90462,5	116728	24421,2	11598	8824,5	6511,0

*За даними Департаменту агропромислового розвитку Луганської облдержадміністрації

Розрахунок коефіцієнту лінійної кореляції показників врожайності зернових культур за областями України та коефіцієнтів зонального ризику коливань врожайності зернових культур протягом періоду з 1995 по 2016 рр

№	Назва області	x (середня врожайність зернових культур в області за період з 1995 по 2016 рр)	y (коефіцієнт зонального ризику коливань врожайності зернових культур області за період з 1995 по 2016 рр)	$(x - \bar{x})^2$	$(y - \bar{y})^2$	$tx = \frac{x - \bar{x}}{\sigma_x}$	$ty = \frac{y - \bar{y}}{\sigma_y}$	txty
1	Сумська	30,26	2,009589102	2,430764	1,01927	0,34	1,986387	0,665445
2	Черкаська	38,99	1,819180021	105,8093	0,671056	2,21	1,611753	3,562358
3	Полтавська	34,54	1,785725331	34,11622	0,617364	1,26	1,54593	1,940204
4	Хмельницька	32,40	1,734573912	13,69	0,539599	0,80	1,445289	1,149036
5	Київська	36,02	1,650320012	53,62233	0,422916	1,57	1,279518	2,013243
6	Житомирська	28,75	1,669008703	0,002975	0,447573	0,01	1,316288	0,015427
7	Тернопільська	31,04	1,602694108	5,458595	0,36324	0,50	1,185813	0,595297
8	Вінницька	34,77	1,780832717	36,87802	0,6097	1,30	1,536304	2,004648
9	Рівненська	28,00	1,322025931	0,483657	0,103701	-0,15	0,633592	-0,09468
10	Чернівецька	34,83	1,166663567	37,59919	0,027777	1,32	0,327914	0,432042
11	Івано-Франківська	30,84	1,299932378	4,583492	0,089959	0,46	0,590123	0,271468
12	Кіровоградська	29,97	1,226481024	1,619835	0,051294	0,27	0,445606	0,121861
13	Чернігівська	29,65	1,839608152	0,911157	0,704942	0,21	1,651946	0,33882
14	Харківська	28,33	1,207536831	0,135558	0,043072	-0,08	0,408333	-0,0323
15	Львівська	29,16	1,217249619	0,214959	0,047197	0,10	0,427443	0,042583
16	Херсонська	23,58	0,860779211	26,19579	0,019382	-1,10	-0,27392	0,301242
17	Миколаївська	23,53	0,838849892	26,75711	0,025969	-1,11	-0,31707	0,352409
18	Одеська	25,37	0,852892055	11,07074	0,021641	-0,71	-0,28944	0,206929

продовження додатку Б

№	Назва області	x (середня врожайність зернових культур в області за період з 1995 по 2015 рр)	y (коефіцієнт зонального ризику коливань врожайності зернових культур області за період з 1995 по 2015 рр)	$(x - \bar{x})^2$	$(y - \bar{y})^2$	$tx = \frac{x - \bar{x}}{\sigma_x}$	$ty = \frac{y - \bar{y}}{\sigma_y}$	$txty$
19	Луганська	21,19	0,859702871	56,45473	0,019683	-1,61	-0,27604	0,445651
20	Волинська	26,03	0,901252149	7,119194	0,009751	-0,57	-0,19429	0,111388
21	Дніпропетровська	25,92	0,807879037	7,713244	0,03691	-0,60	-0,378	0,225574
22	Запорізька	22,73	0,715219887	35,61919	0,0811	-1,28	-0,56031	0,718535
23	Донецька	24,55	0,721982353	17,2225	0,077294	-0,89	-0,54701	0,487772
24	Закарпатська	34,54	0,613551486	34,11622	0,149342	1,26	-0,76035	-0,95426
	Разом			519,8248	6,199733			14,92069

Джерело: розрахунки автора

Середньоквадратичне відхилення середньої врожайності зернових культур протягом 1995-2016 рр

$$\sigma_x = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n}} = 4,653962255$$

Середньоквадратичне відхилення коефіцієнту зонального ризику коливань врожайності зернових культур протягом 1995-2016 рр

$$\sigma_y = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}{n}} = 0,508254061$$

Лінійний коефіцієнт кореляції показників врожайності зернових культур за областями України та коефіцієнтів зонального ризику коливань врожайності зернових культур протягом 1995-2016 рр

$$r = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{n} = 0,621695$$

АНКЕТА

експертної оцінки ризиків зернопродуктового підприємства

(посада, місце роботи)

(П.І.Б. експерта)

I тур опитування

1. Як Ви вважаєте, які основні фактори ризиків, притаманні господарській діяльності зернопродуктового підприємства: _____

2. Які види ризиків, на Ваш погляд, є несуттєвими та, відповідно, відмова від їх оцінки не спотворить загальну оцінку ризиків господарської діяльності зернопродуктового підприємства? _____

3. Які види ризиків господарської діяльності зернопродуктового підприємства, на Ваш погляд, є найбільш суттєвими? _____

4. Як, на Ваш погляд, можна згрупувати визначені фактори ризику за однорідними ознаками. Будь ласка виділіть групи та охарактеризуйте їх склад: _____

5. Примітки: _____

Дата _____

Підпис експерта _____

Джерело: розробка автора

АНКЕТА

експертної оцінки ризиків зернопродуктового підприємства

 (посада, місце роботи)

 (П.І.Б. експерта)

II тур опитування

За результатами першого туру опитування та узгодження результатів експертної оцінки виділено такі 3 групи факторів ризику господарської діяльності зернопродуктового підприємства:

а) фактори зумовлені непередбачуваною зміною природно-кліматичних умов та відповідно коливанням врожайності зернових культур, що забезпечують сировинну базу виробничого процесу зернопродуктових підприємств (умовне позначення *П*);

б) ринкові фактори ризику, які обумовлюють сприятливі чи несприятливі зовнішні умови для господарської діяльності зернопродуктового підприємства (включають усю сукупність зовнішніх факторів, які опосередковано впливають на стан ринку, умовне позначення *Р*);

в) внутрішні фактори ризику, обумовлені характером діяльності самого підприємства (узагальнено відображаються обраною стратегією управління ризиками господарської діяльності зернопродуктового підприємства, умовне позначення *ПП*).

1. Будь ласка здійсніть ранжування визначених груп факторів ризику за ступенем важливості (силою впливу на загальний рівень ризику господарської діяльності зернопродуктового підприємства):

- 1) _____;
- 2) _____;
- 3) _____.

2. Будь ласка, оцініть ступінь впливу обраних груп факторів ризику у відсотковому виразі на загальний рівень ризику господарської діяльності зернопродуктового підприємства (при цьому загальна сума оцінки ступеню впливу визначених груп факторів ризику повинна дорівнювати 100%):

Група факторів ризику	Оцінка питомої ваги групи факторів в формуванні загального рівня господарського ризику
<i>П</i>	
<i>Р</i>	
<i>ПП</i>	
Загальна сума оцінок	100%

3. Будь ласка, надайте оцінку рівнів ризику в сучасний момент часу за наведеними групами ризиків в межах наступної шкали: дуже високий, високий, середній, низький, дуже низький.

Група факторів ризику	Оцінка рівня ризику
<i>II</i>	
<i>P</i>	
<i>III</i>	

5. Примітки: _____

Дата _____

Підпис експерта _____

Джерело: розробка автора

Методика комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу

Етапи виконання комплексної експертної оцінки

I. Групування факторів ризику

На основі узагальнення результатів дослідження факторів ризику, із використанням експертних оцінок, визначено такі основні групи факторів ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу:

а) фактори зумовлені непередбачуваною зміною природно-кліматичних умов та відповідно коливанням врожайності зернових культур, що забезпечують сировинну базу виробничого процесу зернопродуктових підприємств (умовне позначення *«природа»*);

б) ринкові фактори ризику, які обумовлюють сприятливі чи несприятливі зовнішні умови для господарської діяльності зернопродуктового підприємства (включають усю сукупність зовнішніх факторів, які опосередковано впливають на стан ринку (умовне позначення *«ринок»*);

в) внутрішні фактори ризику, обумовлені характером діяльності самого підприємства (узагальнено відображаються обраною стратегією управління ризиками господарської діяльності зернопродуктового підприємства (умовне позначення *«підприємство»*).

В процесі взаємодії представлених елементів формується узагальнюючий вектор ризику підприємства зернопродуктового підкомплексу, що поєднує сукупність факторів ризику внутрішнього та зовнішнього середовища господарювання.

II. Етап. Експертна оцінка

Комплексну експертну оцінку загального рівня ризику господарської діяльності можна представити у наступному вигляді (табл. 1).

Таблиця 1

Схема комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу

Фактор ризику \ Эксперт	Експерт 1	Експерт 2	Експерт 3	...	Експерт n
Питома вага оцінки експерта в загальній оцінці	d_1	d_2	d_3	...	d_n
Фактор ризику 1	r_{11}	r_{21}	r_{31}	...	r_{n1}
	$Y(r_{11})$	$Y(r_{21})$	$Y(r_{31})$...	$Y(r_{n1})$
Фактор ризику 2	r_{12}	r_{22}	r_{32}	...	r_{n2}
	$Y(r_{12})$	$Y(r_{22})$	$Y(r_{32})$...	$Y(r_{n2})$
Фактор ризику 3	r_{13}	r_{23}	r_{33}	...	r_{n3}
	$Y(r_{13})$	$Y(r_{23})$	$Y(r_{33})$...	$Y(r_{n3})$
...

Фактор ризику m	r_{1m}	r_{2m}	r_{3m}	...	r_{nm}
	$Y(r_{1m})$	$Y(r_{2m})$	$Y(r_{3m})$...	$Y(r_{nm})$

При цьому показник r_{nm} відображає експертну оцінку рівня m -того ризику n -тим експертом, а показник $Y(r_{nm})$ – визначає питому вагу m -того ризику в загальній оцінці ризику, визначену n -тим експертом, d_n - характеризує ступінь довіри оцінкам окремих експертів, що виражається через встановлення питомої ваги їх оцінки в загальній оцінці факторів ризику.

Кожний з обраних експертів послідовно визначає рівень кожного фактору ризику та його питому вагу у формуванні загального рівня ризику зернопродуктового підприємства.

III. Етап. Узагальнення експертних оцінок

На основі отриманих даних здійснюється узагальнення експертних оцінок, із врахуванням коефіцієнту зонального ризику (розраховується як співвідношення показників середньоквадратичного відхилення врожайності зернових культур в цілому по Україні та за областями України), за допомогою використання запропонованої моделі комплексної експертної оцінки

загального рівня ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу (1)

$$R_{ЗАГ} = k_{з.р.} \times \sum_{K=1}^{K=m} (r_{сзк} \times Y_{сзк}), \quad (1)$$

де $R_{ЗАГ}$ – загальний рівень ризику, $k_{з.р.}$ - коефіцієнт зонального ризику, $r_{сзк}$ – середньозважена оцінка k -го фактору ризику, $Y_{сзк}$ – середньозважена вага k -го фактору ризику в загальній оцінці ризику господарської діяльності зернопродуктового підприємства, значення індексу $K = 1, 2, 3, \dots, m$. При цьому, m – загальна кількість обраних для оцінки факторів ризику.

Розрахунок $r_{сзк}$ здійснюється для кожного окремого фактору ризику за такою формулою

$$r_{сзк} = \sum_{b=1}^{b=n} (r_{kb} \times d_{kb}), \quad (3.9)$$

де r_{kb} – оцінки факторів ризику, зроблені експертами, d_{kb} - вагові коефіцієнти, що характеризують ступінь довіри оцінкам окремих експертів (питома вага оцінки експерта в загальній оцінці ризику).

Розрахунок $Y_{сзк}$ здійснюється для кожного окремого фактору ризику за наступною формулою

$$Y_{сзк} = \sum_{b=1}^{b=n} (Y_{kb} \times d_{kb}), \quad (3.10)$$

де Y_{kb} – оцінки питомої ваги факторів ризику в загальній оцінці ризику господарської діяльності зернопродуктового підприємства, зроблені експертами.

VI Етап. Формулювання висновків

На основі проведеної комплексної експертної оцінки робляться висновки щодо рівня ризику господарської діяльності за окремими групами

факторів ризику та робиться висновок щодо загального рівня ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового комплексу на основі шкали ранжування якісних оцінок ризику господарської діяльності (табл. 2).

Таблиця 2

Шкала ранжування якісних оцінок рівня ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу

Якісна оцінка рівня ризику	Рангове значення
Дуже низький	0-1
Низький	1-2
Середній	2-3
Високий	3-4
Дуже високий	4-5

Джерело: розробка автора

**Методика формування адаптивної стратегії управління ризиками
господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу
на основі застосування теорії ігор**

Процедури формування адаптивної стратегії

I Етап. Визначення умовних гравців

На основі узагальнення експертних оцінок визначимо трьох умовних гравців: гравець *II* - природа (природно-кліматичні фактори, що обумовлюють врожайність зернових та відповідно впливають на обсяги виробництва зернопродуктового підприємства); гравець *P* - ринок (кон'юнктура ринку, яка визначає сприятливі чи несприятливі умови для господарської діяльності підприємства) та гравець *III* - підприємство, яке обирає стратегію управління ризиком господарської діяльності.

II Етап. Характеристика варіантів поведінки умовних гравців

Природно-кліматичні фактори, що характеризують вплив природи на результати гри слабо піддаються прогнозуванню, але ми можемо виділити три основні варіанти впливу: *ПС* - сприятливі природно-кліматичні умови, що забезпечують високу врожайність зернових культур; *ПН* - нормальні природно-кліматичні умови, які забезпечують середню врожайність зернових культур та *ПНС* - несприятливі природно-кліматичні умови, які відповідно призводять до низької врожайності зернових. Суттєвою особливістю гравця *II* (природа) є його випадкова поведінка.

З метою формування моделі вибору стратегії управління ризиком господарської діяльності зернопродуктового підприємства виділимо три основних стану кон'юнктури ринку: *PВ* – висока кон'юнктура ринку, яка забезпечує найбільш сприятливі умови для виробничо-збутової діяльності підприємства; *РС* – середня кон'юнктура ринку, що характеризує стабільний

стан ринку та, відповідно, нормальні умови для виробничо-збутової діяльності підприємства та RH – низька кон'юнктура ринку, що характеризує найменш сприятливі умови для виробничо-господарської діяльності підприємства. Поведінка гравця P формується під впливом численної кількості факторів ризику політичного, соціального, економічного характерів тощо, і інтегрує в собі сукупний вплив факторів ризику зовнішнього середовища господарювання. При цьому, слід вказати, що між стратегією поведінки гравців P і Π існує односторонній зв'язок, який характеризує часткову залежність поведінки гравця P від поведінки гравця Π .

Підприємство, як умовний гравець $\Pi\Pi$ може використовувати наступні стратегії управління ризиком господарської діяльності: $\Pi\Pi O$ – обережна стратегія, яка характеризує відмову від ризиків або їх передачу (безризикова стратегія), орієнтована на отримання мінімального стабільного прибутку, $\Pi\Pi Z$ – зважена стратегія, що характеризує підтримку прийнятного рівня ризику, та забезпечує знаходження оптимального співвідношення між рівнем ризику та очікуваним прибутком; $\Pi\Pi P$ – ризикова, «агресивна» стратегія, орієнтована на отримання високого прибутку із допустимим високим рівнем ризику прийняття управлінських рішень.

III Етап. Вибір критерію, що визначає результати гри

Головним критерієм, що визначає результати гри виступає PP - рівень рентабельності підприємства, який формується під впливом природно-кліматичних факторів, кон'юнктури ринку та внутрішніх факторів, що знаходять свій вираз в обраній стратегії управління ризиком господарської діяльності зернопродуктового підприємства. При цьому рівень рентабельності PP може приймати наступні значення: PPB – високий рівень рентабельності; PPC – середній рівень рентабельності та PPH – низький або від'ємний рівень рентабельності. Бажаним результатом до якого прагне гравець $\Pi\Pi$ є досягнення найвищого рівня рентабельності за найнижчого рівня ризику господарської діяльності.

IV етап. Опис ситуації вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності на основі трьохвимірної матриці

Опис ситуації вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності із трьома гравцями Π , P та $\Pi\Pi$ можна здійснити на основі трьохвимірної матриці та відобразити графічно у вигляді рис. 1.

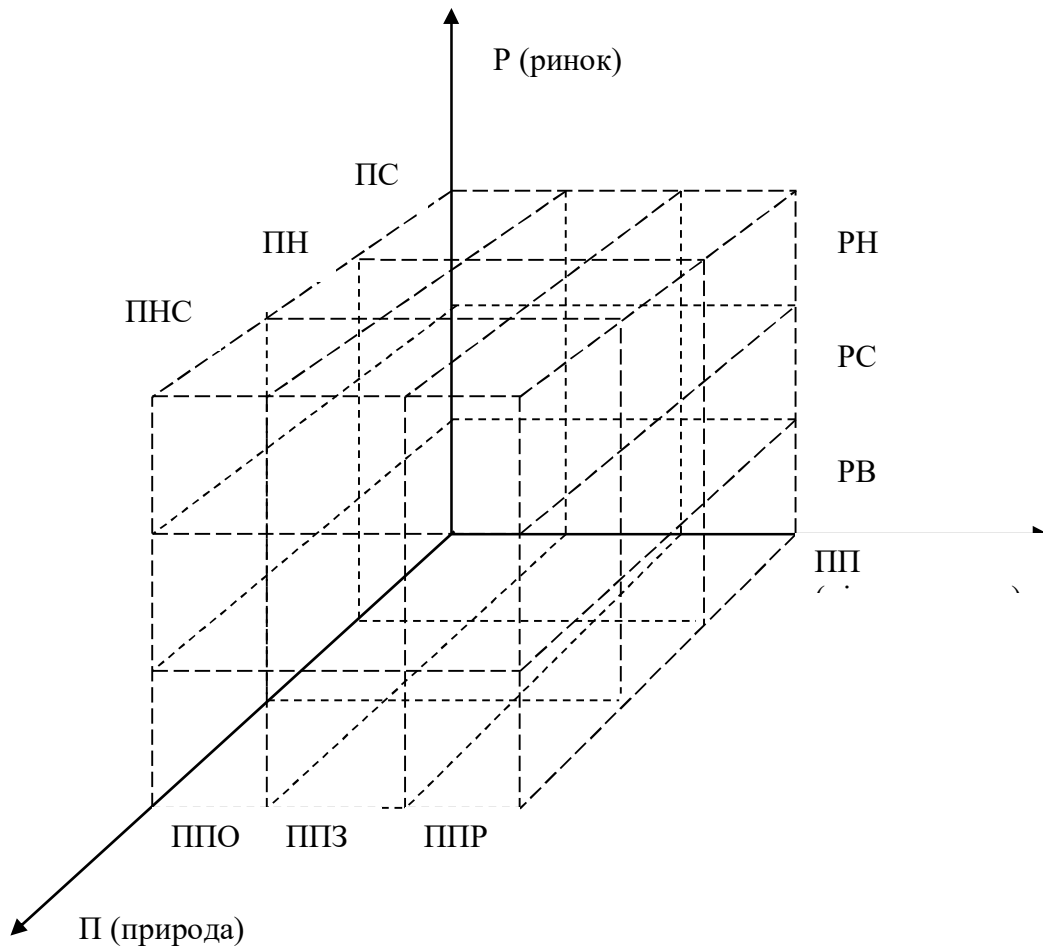

Рис. 1. Трьохвимірна матриця опису ситуації вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності на основі теорії ігор

Отже, характер поведінки обраних трьох гравців Π (природа), P (ринок) та $\Pi\Pi$ (підприємство) описують відповідно три осі координат. Як бачимо з рис. 1 кожній ситуації вибору стратегій поведінки гравців відповідає один із 27 кубів, що характеризують результуючий показник (результат гри), в якості критерію оцінки якого обрано вплив факторів ризику на рівень рентабельності зернопродуктового підприємства. В якості результуючого показника було обрано рентабельність в зв'язку із тим, що цей показник найбільш повно

характеризує ефективність діяльності підприємства та є виміром досягнення головної мети його діяльності (максимізація прибутку у відношенні до ресурсів, використаних у господарській діяльності).

Вплив поведінки кожного із гравців на формування результуючого показника можна охарактеризувати за наступною схемою (табл. 1).

Таблиця 1

Характеристика впливу поведінки гравців *П*, *Р* та *ПП* на результуючий показник гри (рентабельність)

Гравець	Характер поведінки гравців	Характер впливу на результуючий показник (рентабельність)
<i>П</i> (природа)	<i>ПС</i>	позитивний (↓ ризик)
	<i>ПН</i>	нейтральний
	<i>ПНС</i>	негативний (↑ ризик)
<i>Р</i> (ринок)	<i>РВ</i>	позитивний (↓ ризик)
	<i>РС</i>	нейтральний
	<i>РН</i>	негативний (↑ ризик)
<i>ПП</i> (підприємство)	<i>ППО</i>	↓ рентабельність (↓ ризик)
	<i>ППЗ</i>	нейтральний
	<i>ППР</i>	↑ рентабельність (↑ ризик)

Динаміка позитивного характеру поведінки гравців *П* «природа» та *Р* «ринок» дозволяє прогнозувати низький рівень ризику, нейтральний характер поведінки цих гравців дозволяє зробити висновки про середній рівень ризику, а тенденція негативного характеру їх поведінки характеризує високий рівень ризику.

Ми приймаємо припущення, що гравець *ПП* «Підприємство» свідомо прагне до раціональної поведінки (хоча й теоретично не може досягти стану абсолютно раціональної поведінки). Максимізація результату його господарської діяльності пов'язана із прийняттям ризику (максимізація прибутку досягається в умовах високого ризику). Однак, реалізація помилково

прийнятої стратегії управління ризиком господарської діяльності неминуче призводить до збитків.

V етап. Розклад трьохвимірної матриці у двохвимірний вигляд

Для більш детальної характеристики трьохвимірної матриці опису ситуації вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності на основі теорії ігор розкладемо її у двохвимірний вигляд за критерієм вибору стратегії управління ризиком гравця *П* – «Підприємство» (табл. 2).

Характеризуючи ситуації обумовлені різними варіантами дій гравців *П*, *Р* та *ПП*, слід визначити, що в залежності від характеру впливу на результуючий показник «рентабельність», підприємство може здійснювати вибір стратегії управління ризиком наступним чином: за сприятливих умов – обирати більш ризикову стратегію, за нейтральних умов - обирати зважену стратегію, а за несприятливих умов – переходити до обережної стратегії управління ризиком господарської діяльності підприємства.

VI етап. Характеристика можливих ситуацій вибору стратегії управління ризиком господарської діяльності на основі використання інструментарію теорії ігор

Класифікуючи можливі ситуації у відповідності до даних табл. 2 приймемо наступні умовні позначення: позитивний вплив фактора ризику господарської діяльності на результуючий показник «+1», негативний вплив фактора на результуючий показник «-1» та нейтральний вплив фактора «0».

Для отримання більш повної картини результуючий показник представимо у вигляді двох критеріїв: загальний вплив на рентабельність (сума кодів факторів *П*, *Р*, *ПП*) та загальний рівень ризику, який розраховується як сума оцінок впливу гравців на рівень ризику (при цьому позитивне значення факторів *П* і *Р* знижує ризик та навпаки, а позитивне значення фактору *ПП* підвищує ризик, а негативне - знижує).

Матриця опису ситуації вибору стратегії управління ризиком господарської діяльності
на основі використання інструментарію теорії ігор

Варіанти поведінки гравця P (природа)	Стратегії поведінки гравця P (ринок)								
	РВ	РС	РН	РВ	РС	РН	РВ	РС	РН
ПС	1	2	3	10	11	12	19	20	21
ПН	4	5	6	13	14	15	22	23	24
ПНС	7	8	9	16	17	18	25	26	27
	<i>ППО</i> (обережна стратегія)			<i>ППЗ</i> (зважена стратегія)			<i>ППР</i> (ризикова стратегія)		
	Стратегії поведінки гравця III (підприємство)								

Отже, інтерпретація оцінки факторів ризику для ігрових ситуацій 1-27 здійснюється за такими правилами табл. 3.

Таблиця 3

Інтерпретація оцінок факторів ризику ігрових ситуацій

Гравець	Характер поведінки гравців	Характер впливу на рівень ризику	Умовне позначення впливу фактора ризику
<i>П</i> (природа)	<i>ПС</i>	позитивний	-1
	<i>ПН</i>	нейтральний	0
	<i>ПНС</i>	негативний	+1
<i>Р</i> (ринок)	<i>РВ</i>	позитивний	-1
	<i>РС</i>	нейтральний	0
	<i>РН</i>	негативний	+1
<i>ПП</i> (підприємство)	<i>ППО</i>	позитивний	-1
	<i>ППЗ</i>	нейтральний	0
	<i>ППР</i>	негативний	+1

Кодифікацію проведемо у такому порядку: *П, Р, ПП*. Результуючий показник представимо у наступному вигляді: узагальнена оцінка впливу на рентабельність / загальний рівень ризику. У відповідності до обраної методики кодифікації надамо характеристику результативних показників ігрових ситуацій в табл. 4.

Таблиця 4

Характеристика результуючих показників ігрових ситуацій вибору стратегії управління ризиком господарської діяльності підприємства

№ куба	Характеристика впливу гравців на показники		Результуючий показник (узагальнена оцінка впливу на рентабельність / загальний рівень ризику)
	рентабельності	загального рівня ризику	
1	2	3	4
1	+1; +1; -1	-1; -1; -1	+1 / -3
2	+1; 0; -1	-1; 0; -1	0 / -2
3	+1; -1; -1	-1; +1; -1	-1 / -1
4	0; +1; -1	0; -1; -1	0 / -2
5	0; 0; -1	0; 0; -1	-1 / -1

Продовження табл. 4

1	2	3	4
6	0;-1; -1	0; +1; -1	-2 / 0
7	-1; +1; -1	+1; 0; -1	-1 / 0
8	-1; 0;-1	+1; 0; -1	-2 / 0
9	-1; -1; -1	+1; +1; -1	-3 / +1
10	+1; +1; 0	-1; -1; 0	+2 / -2
11	+1; 0; 0	-1; 0; 0	+1 / -1
12	+1; -1; 0	-1; +1; 0	0 / 0
13	0; +1; 0	0; -1; 0	+1 / -1
14	0; 0; 0	0; 0; 0	0 / 0
15	0;-1; 0	0; +1; 0	-1 / +1
16	-1; +1; 0	+1; -1; 0	0 / 0
17	-1; 0; 0	+1; 0; 0	-1 / +1
18	-1; -1; 0	+1; +1; 0	-2 / +2
19	+1; +1; +1	-1; -1; +1	+3 / -1
20	+1; 0; +1	-1; 0+1	+2 / 0
21	+1; -1; +1	-1; +1; +1	+1 / +1
22	0; +1; +1	0; -1; +1	+2 / 0
23	0; 0; +1	0; 0; +1	+1 / +1
24	0;-1; +1	0; +1; +1	0 / +2
25	-1; +1; +1	+1; -1; +1	+1 / +1
26	-1; 0; +1	+1; 0; +1	0 / +2
27	-1; -1; +1	+1; +1; +1	-1 / +3

VII етап. Визначення ігрової ситуації вибору стратегії управління ризиком господарської діяльності підприємства на основі аналізу даних комплексної експертної оцінки загального ризику господарської діяльності підприємства (отриманих на основі використання методики комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу).

На даному етапі здійснюється інтерпретація отриманих в результаті комплексної експертної оцінки загального ризику господарської діяльності підприємства даних та визначається характер ігрової ситуації вибору стратегії управління ризиком господарської діяльності підприємства.

VIII етап. Інтерпретація ігрової ситуації вибору стратегії управління ризиком господарської діяльності підприємства

Серед можливих ситуацій можна визначити декілька крайніх випадків:

- куб 1 характеризує найменший рівень ризику при сприятливих умовах для забезпечення прийнятного рівня рентабельності підприємства;
- куб 27 характеризує ситуацію найвищого рівня ризику за несприятливих умов для забезпечення прийнятного рівня рентабельності;
- куб 19 забезпечує найбільш сприятливі умови для забезпечення прийнятного рівня рентабельності за порівняно низького рівня загального ризику;
- куб 9 характеризує найгірші умови для забезпечення рентабельної роботи підприємства при наявності ризику.

Характеризуються найбільш вірогідною нейтральною ситуацією по відношенню до загального рівня ризику та забезпеченню рентабельної роботи підприємства куби 12, 14 та 16.

Найбільш вірогідні в цілому позитивні результати гри характеризують позиції: 10, 11, 13, 20, 22. Найбільш вірогідну стабільну ситуацію відображають куби: 2, 4. Вірогідні задовільні результати гри характерні для кубів: 3, 5, 7, 21, 23, 25. Переважно вірогідними негативними результатами гри слід вважати позиції: 6, 8, 15, 17, 18, 24, 26.

ІХ. Вибір стратегії управління ризиком господарської діяльності підприємства. Формулювання висновків

На даному етапі здійснюється зіставлення результатів комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу з результируючим показником (середнім очікуваним рівнем рентабельності), встановлюється адекватність існуючої стратегії управління ризиком господарської діяльності підприємства наявним умовам господарювання та, за необхідності, робиться висновок щодо коректування стратегії управління ризиком господарської діяльності підприємства.

З метою зменшення негативного впливу факторів ризику, що генерують елементи *П* «Природа» та *Р* «Ринок», в стратегію обов'язково включаються елементи адаптивності, компоненти страхового захисту та враховується орієнтація на диверсифікацію ризиків господарської діяльності на основі застосування кластерної форми об'єднання суб'єктів зернопродуктового підкомплексу з метою об'єднання зусиль в напрямку протидії негативному впливу факторів ризику господарської діяльності.

Джерело: розрахунок автора

**Приватне акціонерне товариство
сільськогосподарська виробнича фірма «АГРОТОН»**

93400 Луганська обл м. Северодонецьк, пр.Гвардійський, 10Б, оф 12.
Поштова адреса: 04070 м.Київ, вул.Іллінська 8, 3 під'їзд, 4 поверх
Тел/Факс: (044) 594-51-59, e-mail: office@agroton.com.ua
р/р 26002010082444 в АТ "Укресімбанк" м. Київ, МФО 322313, код ЄДРПОУ 30280120

Вих. № 74

від 12.04.2018

**Довідка щодо використання результатів дисертаційної роботи
Мартинової Лілії Володимирівни з питань
удосконалення інструментарію управління ризиками господарської
діяльності і підприємств зернопродуктового підкомплексу**

Цією довідкою засвідчується, що методика комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу та методичні рекомендації щодо вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу, запропоновані в дисертаційній роботі Мартинової Лілії Володимирівни, прийняті до використання на підприємстві ПрАТ «Агротон».

Використання в практичній діяльності ПрАТ «Агротон» зазначеної методики та рекомендацій забезпечило формування ефективного інструментарію управління ризиками господарської діяльності на підприємстві та, як у наслідок, сприяло зниженню негативного впливу факторів ризику на результати господарської діяльності підприємства.

Довідку складено для подання в спеціалізовану вчену раду по захисту дисертацій.

Директор ПрАТ «Агротон»

Орлова Л.А.

**ТОВАРИСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ
«СТАРОБІЛЬСЬКИЙ ЕЛЕВАТОР»**

Україна, 92700, Луганська область, м. Старобільськ, вул. 1 Травня, 4.
тел.: (06461) 2-25-84, 2-14-64 факс.: (06461) 2-13-75, 2-43-36
ЄДРПОУ 00952798 E-mail: St_elev@mail.ru

№ 63 від 20.12.2017

Довідка щодо використання результатів дисертаційної роботи
Мартинової Лілії Володимирівни з питань
удосконалення інструментарію управління ризиками господарської діяльності
підприємств зернопродуктового підкомплексу

Видана про те, що методика комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу та методичні рекомендації щодо вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу, на основі застосування теорії ігор, прийняті до використання на ТОВ «Старобільський елеватор».

Застосування зазначених рекомендацій дозволило підвищити ступінь обґрунтованості управлінських рішень в сфері управління господарськими ризиками підприємства та сприяло формуванню ефективної стратегії антикризового управління на підприємстві ТОВ «Старобільський елеватор».

Довідку складено для подання в спеціалізовану вчену раду по захисту дисертацій.

Директор
ТОВ «Старобільський елеватор»

Є.М. Крутько

ООО «АЙДАРСКИЙ ПЕКАРЬ»
Луганская обл., пгт. Новоайдар, ул. Великий шлях,
42а/1, т/ф. (06445) 9-27-85
Р/с 26008300202651, МФО 304665 в Филиале
ЛОУАТ«Ощадбанк»
код 38542821, e-mail aydarpekar@gmail.com

Ф/ Довідка щодо використання результатів дисертаційної роботи
 Мартинової Лілії Володимирівни з питань
 удосконалення інструментарію управління ризиками господарської
 діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу

Розроблені в дисертаційній роботі Мартинової Лілії Володимирівни методика комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу та методичні рекомендації щодо вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу прийняті до використання на ТОВ «Айдарський пекар».

Застосування зазначеної методики та рекомендацій дозволило удосконалити процес управління ризиками господарської діяльності на підприємстві та сприяло зниженню негативного впливу факторів ризику на результати господарської діяльності ТОВ «Айдарський пекар».

Довідку складено для подання в спеціалізовану вчену раду по захисту дисертацій.

Директор ТОВ «Айдарський пекар»

В.І.Якимчук

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Алчевських, 44, м. Харків, 61002 Тел. +38 (057) 752-37-66, E-mail: rector_lanu@ukr.net код ЄДРПОУ 00493669

16.01.2018 № 01-01/52

ДОВІДКА

про впровадження науково-методичних та практичних розробок результатів кандидатської дисертації Мартинової Лілії Володимирівни на тему: «Управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зерно продуктового підкомплексу»

Результати дисертаційної роботи здобувача кафедри менеджменту, статистики та економічного аналізу Луганського національного аграрного університету Мартинової Лілії Володимирівни використовуються в навчальному процесі економічного факультету Луганського національного аграрного університету при викладанні дисципліни «Управління фінансовими ризиками».

Використання розроблених Мартиною Л.В. теоретико-методичних положень дозволило підсилити методичне забезпечення навчального процесу, підвищити рівень виконання студентами індивідуальних та дипломних робіт, та сприятиме в подальшому зростанню професійного рівня майбутніх фахівців.

Довідка видана для подання до спеціалізованої вченої Ради К 18.819.03 у Таврійському державному агротехнологічному університеті (м. Мелітополь).

Проректор з навчально-наукової роботи

О.А. Овчаренко

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

просп. Центральний, 59А, м. Сєвєродонецьк, Луганська обл., 93406,
тел./факс: (06452)4-03-42, <http://www.snu.edu.ua/>, e-mail: uni@snu.edu.ua,
код ЄДРПОУ 02070714

№ 447/08 від 13. 04. 2018

Довідка

Дана Мартиновій Лілії Володимирівні про те, що наукові результати дисертаційного дослідження, виконаного на тему «Науково-методичні основи управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопродуктового підкомплексу» мають практичне застосування в науково-педагогічній діяльності юридичного факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Окремі положення дисертації використовуються у начальному процесі при підготовці студентів галузі знань 07 «Управління і адміністрування», а саме при викладанні дисципліни «Господарське право».

Ректор

О.В. Поркуян

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ
пр. Центральний, 59, м. Северодонецьк, Луганська область, Україна, 93406
apk@loga.gov.ua Код ЄДРПОУ 00734185

22.12.2017 р. № 37-2/2-651

Довідка щодо використання результатів дисертаційної роботи
Мартинової Лілії Володимирівни з питань
удосконалення інструментарію управління ризиками господарської
діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу

Надана Мартинівій Лілії Володимирівні у тому, що її методичні рекомендації щодо удосконалення інструментарію управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу розглянуто у Департаменті агропромислового розвитку Луганської обласної державної адміністрації та рекомендовано для практичного використання, а саме:

1. Методичні рекомендації щодо вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу на основі застосування теорії ігор.
2. Методика комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу.

Вважаємо, що запропоновані у дисертаційній роботі методичні розробки можуть бути використані в практиці Департаменту агропромислового розвитку Луганської обласної військово-цивільної адміністрації при підготовці рекомендацій щодо вдосконалення державної політики розвитку агропромислового сектору економіки України.

Довідку складено для подання в спеціалізовану вчену раду по захисту дисертацій.

Заступник Директора Департаменту
Агропромислового розвитку

Л.Г. Безкорвайна

УКРАЇНА

**СТАРОБІЛЬСЬКА РАЙОННА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
УПРАВЛІННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ**

92703, м. Старобільськ Луганської обл. вул. Центральна, 35, тел.2-10-39, uaprstb@ukr.net

17.04.2018 р. № 98

На № _____ від _____

Довідка щодо використання результатів дисертаційної роботи
Мартинової Лілії Володимирівни з питань
удосконалення інструментарію управління ризиками господарської діяльності
підприємств зернопродуктового підкомплексу

Цією довідкою засвідчується, що розроблені в межах дисертаційного дослідження Мартинової Лілії Володимирівни, методичні рекомендації щодо удосконалення інструментарію управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу розглянуто в Управлінні агропромислового розвитку Старобільської районної державної адміністрації та рекомендовано для практичного використання, а саме:

1. Методичні рекомендації щодо вибору стратегії управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу на основі застосування теорії ігор.
2. Методика комплексної експертної оцінки загального рівня ризику господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу.

Вважаємо, що методичні розробки, запропоновані у дисертаційній роботі, можуть бути використані в практиці Управління агропромислового розвитку Старобільської районної державної адміністрації при підготовці рекомендацій щодо вдосконалення регіональної політики розвитку зернопродуктового підкомплексу АПК.

Довідку складено для подання в спеціалізовану вчену раду по захисту дисертацій.

Начальник управління АПК

В.С. Рудаков

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ***Колективна монографія:***

1. Мартинова Л. В. Дослідження сутності та адаптаційного потенціалу кластерів в сфері АПК. Організаційно-економічний розвиток агропромислового виробництва у сучасних умовах : кол. монографія / під заг. ред. проф. В. М. Гончарова. Луганськ, 2014. С. 113-123.

Статті у наукових фахових виданнях:

2. Мартинова Л. В. Економічний зміст та фактори ризику господарської діяльності підприємств АПК. *Вісник Харківського національного аграрного університету. Сер. Економічні науки.* 2012. № 5. С. 215-217.

3. Мартинова Л. В. Вибір методів управління господарськими ризиками на підприємствах АПК. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва.* 2012. Вип. 80. С. 112-122.

4. Мартинова Л. В., Гончаров В. М. Ринок зерна України: стан, загальні проблеми та ризики. *Вісник Хмельницького національного університету: Економічні науки.* 2013. № 2, т. 3. С. 20-23. *(Здобувачем розроблена структура проблемного поля зернового ринку України; запропоновані напрями удосконалення державного регулювання зернового ринку України).*

5. Мартинова Л. В., Гончаров В. М., Рудова А. Ю. Визначення економічної сутності кластерів та дослідження їх здатності до адаптації в сфері АПК. *Вісник Хмельницького національного університету.* 2013. № 4, т. 3 (202). С. 7-13. *(Здобувачем досліджено основні підходи до формування кластерних систем в АПК України, а також адаптаційний потенціал кластерів з позицій теорії складності).*

6. Мартинова Л. В. Формування математичного інструментарію експертної оцінки ризику господарської діяльності зернопереробного підприємства АПК України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Економічні науки.* 2014. Вип. 5. С. 213-217.

7. Мартинова Л. В. Розробка інструментарію формування адаптивної стратегії управління ризиками господарської діяльності зернопереробного підприємства на основі теорії ігор. *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.* 2014. № 8 (215). С. 119-126.

8. Мартинова Л. В. Особливості державного регулювання ринку зерна в Україні. *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.* 2015. № 4 (221). С.177-185.

9. Мартинова Л. В. Інструментарій інтегрованої оцінки ризику втрати платоспроможності підприємств зернопродуктового підкомплексу.

Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. 2017. № 10 (240). С.71-77.

10. Мартинова Л. В. Комплексна оцінка ризиків господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу АПК. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Міжнародні економічні відносини та світове господарство.* 2018. Вип. 18, ч. 2. С. 79-85.

11. Мартинова Л. В., Нестеренко С.А. Інформаційно-аналітичне забезпечення управління ризиками господарської діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. Сер. Економічні науки.* 2018. № 1 (36). С. 245-254. *(Здобувачем розроблено модель інформаційно-аналітичного забезпечення управління ризиками господарської діяльності підприємства зернопродуктового підкомплексу)*

Публікації в іноземних виданнях і міжнародних наукометричних базах:

12. Martynova L. Risk : economic contents, factors and methods of management. *Baltic Journal of Economic Studies.* 2016. Vol. 2, No 2. P. 96 - 104.

Опубліковані наукові праці апробаційного характеру:

13. Мартинова Л. В. Характеристика проблемного поля управління господарськими ризиками підприємств. *Методологія та практика менеджменту в ХХІ столітті : загальнодержавні, галузеві та регіональні аспекти: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 26-27 квітня 2012 р.).* Полтава, 2012. С. 138-140.

14. Мартинова Л. В. Кластери та їх роль в диверсифікації ризиків суб'єктів аграрного сектору економіки. *Стратегія збалансованого розвитку агроєкосистем України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28 березня 2013 р.).* Київ, 2013. С. 97-99.

15. Мартинова Л. В. Комплексна оцінка ризиків господарської діяльності підприємств зернопереробної галузі АПК України. *Фінансові механізми розвитку України в умовах економічної нестабільності: тези доповідей I Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Луганськ, 27-29 березня 2014 р.).* Луганськ, 2013. С. 43-46.

16. Мартинова Л. В. Напрямки удосконалення управління ризиками на підприємствах зернової та зернопереробної галузі України. *Актуальні проблеми використання економічного потенціалу : держава, регіон, підприємство : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. студентів і молодих учених (м. Бердянськ, 10-11 квітня 2014 р.).* Донецьк, 2014. С. 140-141.

17. Мартинова Л. В. Використання математичного інструментарію при проведенні експертної оцінки ризиків зернопереробних підприємств. *Пошук ефективних механізмів господарювання в контексті сучасної економічної теорії : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 30-31 травня 2014 р.): у 2-х ч.* Одеса, 2014. Ч.1. С. 35-38.

18. Мартинова Л. В. Напрями удосконалення системи управління ризиками господарської діяльності на підприємствах зернопереробної галузі. Бюджетно-податкова політика України: до і після АТО на Донбасі: тези доповідей V Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Сєвєродонецьк, 20 листопада 2014 р.). Сєвєродонецьк, 2014. С. 31-34.

19. Мартинова Л. В. Особливості державного регулювання ринку зерна в Україні. Модернізація фінансово-кредитної системи : досвід та перспективи: тези доповідей II Міжнар. наук.-практ. Інтернет – конф. (м. Сєвєродонецьк, 27-29 квітня 2015 р.). Сєвєродонецьк, 2015. С. 7-9.

20. Мартинова Л. В. Роль інформаційно-аналітичного забезпечення в управлінні господарськими ризиками підприємства. *Modern Transformation of Economics and Management in the Era of Globalization: Conference Proceedings* (Klaipeda, January 29, 2016). Klaipeda, 2016. P. 78-81.

21. Мартинова Л. В. Інтегрована оцінка ризику втрати платоспроможності в системі антикризового управління підприємством зернопродуктового підкомплексу. Залучення соціально відповідальних інвестицій: проблеми і перспективи: тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 березня 2018 року). Київ, 2018. С. 66-70.

22. Мартинова Л. В. Модель формування господарського ризику підприємства зернопродуктового підкомплексу АПК. Перспективні напрямки розвитку економіки, управління та права : теорія і практика: тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 12 березня 2018 року): у 3-х ч. Полтава, 2018. Ч 1. С. 38-39.